

Зад Високата порта

Автор: Димитър Шишманов. С. 1994 г.

Дигитална библиотека по архивистика и документалистика

Раздел: «Книги»

Научен ръководител: доц. д-р А. Нейкова

Дизайн: Давид Нинов

София, 2011

<http://electronic-library.org/books/Book%200029.html>

Книгата има широк хронологичен обхват — от първите турски султани до младотурския преврат и краха на Османската империя през 20-те години на XX в. Описани са събития и личности, като за литературна основа са използвани предимно непубликувани османски, турски и европейски източници, свидетелства: спомени и разкази на съвременници и участници в съдбоносни процеси — турски командири, административни началници, също военни заповеди, турски архиви.

Това е документален разказ за любопитни факти, пикантни истории, свързани с дворците и харемите като институции и в битността им на гнезда за интриги, заговори, убийства и преврати. Пресъздава се атмосферата на времето, когато се е творяла историята, проявявал се е манталитетът и политическите нрави на султани, везири и паши. Разкриват се дипломатическите ходове за запазване целостта на държавата.

Особен интерес за българския читател представлява картинният разказ за важни моменти от българската история: за отношението на султанското правителство към борбите на българите за църковна независимост и национално освобождение, за четническото движение, репортажи в турския печат, историческа и художествена литература за Априлското въстание и Ботевата чета, за Илинденско-Преображенското въстание, атентатите, Балканската война и обезбългаряването на Източна и Западна Тракия през 1913 г.

Встъпителни думи

Никой не удостоява с внимание една посивяла от времето сграда в стария Истанбул, между Златния рог, Босфора и Мраморно море, недалече от прочутата византийска църква «Света София» и султанския дворец «Топ-капъ сарай». А цели столетия името на тази сграда е било в обръщение в европейския политически и дипломатически речник. В сегашния си вид тя не блести с импозантност. Мраморният ѝ вход-портал не е толкова висок, за да носи името Бабиали. Това име иде от арабски и означава «висока врата». То има символично значение. В ранното средновековие държавните дела и жалбите на населението в някои източни страни се решавали или разглеждали пред вратата на шатрата или двореца на височайшия владетел.

От началото на XVII в. Високата порта била резиденция на садразама, или великия везир, както се наричал министър-председателят на Османската империя. По-късно в нея се помещавали и Министерският съвет, и главните министерства. На тогавашния политически и дипломатически език с Високата порта означавали правителството на Османската империя. Терминът Висока порта се наложил официално най-вече в началото на XIX в. и през периода на Танзимата (реформите), когато ролята на правителството значително нараснала. Но и през този

период абсолютният монарх — султанът-падишах, имал решаваща дума. Чрез правителството той държал в безправие и национална робия милиони хора от над 20 народности в една държава — анахронизъм за цивилизована Европа. Част от Европа влизала в границите на тази държава. За кратки периоди — времето на първата конституция от 1876 г., което продължило по-малко от година, и най-вече след младотурския преврат през 1908 г., периода на втората конституция, продължил 10 години, султанският абсолютизъм бил до известна степен отслабен. Но през този втори период младотурският триумвират Енвер паша — Талят паша — Джемал паша установил не по-малко репресивен режим зад паравана на конституционната парламентарна монархия.

Султанският дворец и Високата порта били двата центъра на върховната власт в Османската империя. Тук се вземали решенията за обявяване на войни, за потушаване на национални бунтове и въстания, за насилствена ислямизация и потурчване на християнското население, за ограбване на раята, а и на мюсюлманите чрез разорителни данъци. Тук са вземани и решенията, налагани с външен натиск и от националноосвободителните движения за реформи.

Султанските дворци и Високата порта били гнезда на интриги и заговори за дворцови, държавни и правителствени преврати. Когато правителството било оглавявано от по-просветен велик везир с известна самостоятелност в мисленето и действията или велик везир, който се осмелявал да казва истината на султана за положението в държавата и за живота на поданиците му, конфликтът бил неизбежен. Жертви на такива конфликти ставали велики везири, везири (министри), но и султани и престолонаследници.

При такава атмосфера в султанската столица Истанбул, наричан от българите Цариград, били решавани съдбините на много народи, в това число и на българския.

За тази атмосфера и за събитията в султанските дворци, във Високата порта и зад нея ще бъде разказано в тази книга с поглед към българското минало, по-специално през XIX и началото на XX в. Това е периодът, когато българското име е често произнасяно във Високата порта и в дипломатическите канцеларии на европейските велики сили. Това е времето, когато трима султани са детронирани, един от тях самоубил се или убит, няколко велики везири свалени, някои убити при драматични обстоятелства и събития не без пряка или косвена връзка с българския въпрос. А на Балканите българският народ е бил най-многочислен, българската етническа територия — най-обширна.

Съвременниците на събитията, за които ще бъде разказано, са оставили изобилие от свидетелства. Въз основа на тези свидетелства е написан настоящият публицистичен документален исторически очерк, в който няма нищо измислено. Тъй като някои от фактите и събитията може да се сторят на читателя невероятни, ще отбележа, че сведенията за тях са извлечени от османско-турски държавни архиви и документи, записани от османски летописци, цитирани, проучени и потвърдени от авторитетни съвременни турски и европейски историци.

Оправдано е да се напише книга, ако с нея ще бъде казано повече от това, което е вече казано или ще бъде казано по друг начин. Българската и османско-турската история са тясно преплетени. Едната не може да се разбере, без да се познава другата. Наред с добре известните факти и събития от българското минало, така както го знаем ние, българите, стремял съм се да покажа как те са били гледани и от другата страна. За целта съм се позовавал предимно на османско-турски източници и свидетелства, (някои малко познати, други непознати на читателя), както и на турския печат от онова време. Издирвал съм ги и съм ги записвал през кореспондентските си години в Цариград и Париж. С любопитните факти, които разказвам или цитирам, съм се стремял да предам атмосферата, в която са се развивали събитията, да покажа

политическите нрави и да разкрия манталитета на историческите личности наред с ролята, която са играли.

Позоваването на Санстефанския, Берлинския и други международни договори, разглеждането на Априлското и Илинденско-Преображенското въстание не означава някакъв израз на териториални претенции на България. Макар България да е единствената държава на Балканите, която граничи от всички страни със себе си, тъй като отвъд нейните граници са все земи, откъснати от живото ѝ тяло, българското правителство заявява, че не предявява териториални претенции към която и да е съседна държава.

Смятам за навременно написването на тази книга, когато на политическата сцена се появяват отговорни политици, които безотговорно твърдят, че в България не е имало турско робство, а «османско присъствие», че върхът на българската национална революция — Априлското въстание, не бил друго освен «махленска свада», а руските генерали, които разгромиха турската армия и донесоха свободата на България, били некадърници. И то във време на опасно разделение на българите и ширещ се национален нихилизъм, когато в Родопите наново се разгръща кампания за турцизиране, а на юг от нас се издигат призови за възстановяване на Османската империя.

Събитията на Балканите през последното десетилетие на ХХ в.: разпадането на Югославия, войната за Босна и Херцеговина, излизането наново на сцената на македонския въпрос, надигналата се националистическа вълна и манифестирането на ориенталските балкански политически нрави, имат корена си в историческото минало, което разглеждам.

Това минало не може да бъде забравено от българите — никой народ не забравя историята си. Последица и продължение на това минало е тяхното настояще. До голяма степен то предопределя и бъдещето им.

Султанът-падишах

Високата порта била символ на правителството на Османската империя, но върховен разпоредител бил султанът, наричан още падишах. Абсолютен монарх, той имал право над живота, честта и имота на всеки поданик, включително на великите везири, везири и паши. Тези висши държавни административни и военни ръководители султанът назначавал и уволнявал по своя прищявка и усмотрение, освен в случаите, когато му били налагани с дворцови, правителствени и военни преврати.

От основаването на османската държава през 1299 г. до детронирането на последния султан през 1922 г. на султанския трон се изредили 36 султани. Първите от тях с огън и меч завладели обширни чужди земи и създали една от най-големите държави — световна сила. Тя се простирала на три континента — Азия, Африка и Европа, от Либия, Абисиния и Арабия до Адриатика, Виена и Каспийско море.

Султанът съсредоточавал в ръцете си върховната държавна власт. От 1517 г. той бил и върховен духовен вожд на мюсюлманите в света — халиф, представител на пророка. Неговата власт се смятала за желана от бога. И великите везири, и везирите се наричали негови слуги. Когато се явявали пред него, те правели дълбоки поклони до земята и целували крайчеца на дрехата или краката му. С всички средства се насаждало страхопочитание към личността му. Единственото ограничение на неограничената му власт бил шериятът — ислямският законник, основаващ се на Корана. Султанът бил длъжен да се ръководи от този законник, тълкуван от първия му помощник по религиозните дела — шейхюлислама. Но султанът проявявал и законодателна дейност по граждански въпроси, за да бъде запълвана празнотата в шерията със

закони, които се налагали от реалния живот. И при тази дейност трябвало да се спазва едно главно условие: да се съблюдават повеленията на шериата. Това обаче не всякога било възможно.

Под натиска на бунтуващите се в империята национално потиснати народи, честите вълнения и бунтове на мюсюлманите, при вмешателството и на европейските големи държави, от XIX в. султаните започнали да издават фермани (декрети) за реформи. Те целели осъвременяване на институциите, подобряване условията за живот на населяващите я народи, зачитане на техните национални и човешки права.

Военните успехи на османската държава през периода на възхода ѝ се обясняват с нейната специфична система на единствена военно-феодална държава през средновековието. Англичанинът Пол Рико, дипломатически чиновник в Цариград през XVI в., изтъква в знаменитата си книга за състоянието на Османската империя и следната причина за тези успехи: «Турците, за тяхно щастие, били смятани за варвари и невежи и въз основа на това убеждение християнските владетели не взимали предпазни мерки и се излагали на най-големи опасности, воювали помежду си за педя земя, докато неприятелят завладявал цели провинции и ставал господар на богати и обширни владения в Европа...»

С насилствено ислямизиране и потурчване, а и с физическо изстребление османските завоеватели задържали демографския растеж на народите в завоюваните земи. Те прекъснали с векове тяхното политическо, социално-икономическо и културно развитие. Почти напълно унищожили богатата им материална и духовна култура. Ако не е била половинхилядолетната османско-турска робия, каква нация би била българската, до какво високо равнище би достигнала българската култура сред европейските народи!

Някои султани от несменяемата династия с родоначалник Осман I били невежи властелини, но имало и способни владетели; други били религиозни фанатици, а и психически неуравновесени и умствено дегенерирани. Те прекарвали живота си в пиянство и развлечения в харемите сред стотици жени и одалиски-робини. На много от тези жени, бременни по десетина едновременно, те надали знаели имената. Както едва ли са знаели имената и на децата и внуците си, които наброявали стотици. Завоевателят на Балканите Мурад I Хюдавендигяр имал 102 деца. Историците спорят дали децата на Мурад III били 112 или 130.

Произволите над живота, честта и имота и на тези, чрез които била управлявана империята — велики везири, везири и военачалници, били причина за много заговори срещу султаните. От всичко 36 султани 21 са детронирани с бунтове и преврати, 13 от тях са удушени или заклани. Животът на някои от умрелите на султанския трон бил съкратен от алкохолизъм и пресилване в харема.

Следващите бележки за някои от султаните могат да дадат известна представа за манталитета и капризите на тираните, които за нищо не зачитали честта, достойнството и живота на човека. А манталитетът на управниците, корупцията и покварата от абсолютната власт играели немаловажна роля за упадък, разложението и накрая за катастрофата на Османската империя.

През 1957–1963 г. в Цариград излезе от печат шесттомната «Муфассал османлъ тарихи» («Подробна османска история») от колектив изтъкнати турски историци. В този авторитетен труд за султан Мурад III, на трона от 1574 до 1595 г., четем: «Първото нещо, което извършил Мурад III с влизането си в двореца «Топ-капъ сарай», било да заповяда да бъдат убити петимата му братя.»

Това убийство е описано в много трудове върху историята на Османската империя, както и в издания за съвременните турски учебни заведения. В книгата си «Османлъ султанлар

тарихи» («История на османските султани»), издадена през 1961 г., Енвер Бенхан Шаполио пише, че веднага след смъртта на баща си, за да се освободи от претендентите за султанския трон, Мурад III извикал палачите и им заповядал набързо да удушат петимата му братя. Палачите влизали от стая в стая, измъквали братята на султана и един по един ги удушвали. Най-големият от братята бил на 20 години, а най-малкият бил още дете. Според същия автор Мурад III имал в харема си 40 жени и около 500 робини, които «непрекъснато раждали». Имало години, когато в султанския дворец едновременно се люлеели 50 люлки на пеленачета. Шаполио пише, че султанът бил с разстроени нерви и за да бъде успокояван и развеселяван, майка му, везири и паши му доставяли красиви момичета, робини от различни народности. Дворецът бил пълен с джуджета и «маскари» (шутове), чиято длъжност била да размиват падишаха. Биографът на османските султани продължава с любопитни подробности: в двореца имало и т. нар. «шамар огланларъ» (момчета за шамари). Когато султанът се ядосал на някого, тези момчета трябвало да се подлагат да ги бие, докато му мине гневът, за да не пострадат някои от големците.

Тези факти звучат като фантастични ориенталски приказки, но те са записани от съвременници на събитията и цитирани от османски и съвременни турски историци. За султан Мурад IV, на трона от 1623 до 1640 г., турският историк Басри Махир Коджатурк пише, че за него да се заколи човек е все едно да се заколи кокошка. «Аз от тебе очаквах големи услуги, а ти, за учудване, се колебаеш да свършиш една толкова дребна работа» — казвал според авторите на «Историята» Мурад IV на един от свитата си — Муртаза паша. «Дребната работа», за която ставало дума, било искането на султана да бъде заклан великият везир Хюсрев паша и главата му да бъде донесена на падишаха. След това мъмрене «дребната работа» била свършена срещу обещание имуществото на убития велик везир да бъде дадено на Муртаза паша.

Мурад IV заповядал да бъдат убити трима от братята му, които можели един ден да претендират за султанския трон. В деня на смъртта си, в последните минути на живота си той поискал да види трупа и на четвъртия си брат Ибрахим. Само случайността спасила Ибрахим, останал в историята с прозвището «Дели Ибрахим» (Лудият Ибрахим»). Убийството на тримата му братя, на което бил свидетел, напълно го разстроило. Оттогава той живеел постоянно с видения на палачи и бесилки, събуждал се с истерични крясъци от кошмарни сънища. Поужасно от всякакъв кошмар прозвучала вестта, че последната воля на умирация султан била да види трупа и на престолонаследника Ибрахим. Палачите влезли в стаята на осъдения на смърт по височайше решение престолонаследник и му казали да се приготви за жертвоприношението. Той не можел да моли за друго, освен да му позволят да прочете последната си молитва. В този момент влязъл тичешком великият везир Кара Мустафа паша и се провикнал:

— Благословен от аллаха престолонаследнико, брат ви султан Мурад IV отиде на другия свят. Бъдете здрав и жив по волята на аллах! Падишах сте вече вие.

— Вие ме лъжете, вие ще ме убиете — ридаел Ибрахим, който не можел да повярва, че е вече султан.

Наложило се да изпратят при него майка му, на която той повярвал, че султанът е мъртъв, но на два пъти влизал в стаята на мъртвеца, за да се убеди, че не го лъжат.

Лудият султан Ибрахим властвал от 1640 до 1648 г. Той имал в харема си 8 жени съпруги и неколкостотин жени робини от различни народности, но нареждал на везири и паши — областни управители, да му издирват красиви момичета и да му ги изпращат в двореца, отрупани със скъпоценности. По негово време били въведени новите данъци «Самур» и «Анбър». Приходите от първия данък били предназначени за закупуване от Русия на скъпи самурени кожи за кюркове (кожуси) за султана, жените и децата му и за застилане на дворците.

Приходите от втория данък били за закупуване на скъп екстракт от Индия за подсилване на мъжките способности на падишаха. Скоро скъпите кожи и кюркове станали мода и за везири и паши, а тъй като и те имали хареми, «Самурът» и «Анбърът» потекли и към техните конаци.

Думата «идам» (смърт) била произнасяна от султан Ибрахим толкова често и така без основание, че всеки везир и паша, повикан в двореца, влизал със смъртен страх да не я чуе.

— Защо не се изпълняват заповедите ми! Защо не сте взели мерки за изпълнението им? — изкрещял веднъж султан Ибрахим и прочутият палач Кара Али метнал намазаната със сапун въжжена примка на врата на Салих паша, велик везир на Османската империя. Неговото престъпление било, че не успял да приложи заповедта никаква друга каляска или файтон да не се движи по улиците, когато султанът излезе да се поразходи из столицата.

По лична заповед на султан Ибрахим бил удушен и великият везир Кара Мустафа паша, затова че се осмелил да каже някои истини по прахосването на пари от държавната хазна.

В енциклопедията «Бележити турци» е отбелязано: «Понякога султан Ибрахим давал налудничави заповеди да бъдат изклани всички християни и чужденци.» Тези налудничави мисли идвали и на други султани, но били разубеждавани с аргумента, че в такъв случай нямало да останат гяури за работа и за данъци.

Султан Ибрахим имал за душеприказчик един невежа шарлатанин — Джинджи ходжа, който тълкувал сънищата му и по тях определял политиката на падишаха. Определял и поредната жертва с доноси до господаря си.

Дворцовият палач Кара Али имал много работа по времето на султан Ибрахим. Най-сетне той хвърлил примката на врата и на самия султан, свален през 1648 г. с бунт на еничарите.

— Защо ме убивате, какво лошо съм сторил? Няма ли някой от тези, на които съм направил толкова добрини, да ме съжали? — молел на колене всесилният дотогава падишах.

Явуз султан Селим I, един от най-могъщите султани на Османската империя, смятан за «най-добрия поет между султаните», също оставил име на кръвожаден падишах. На султанския трон той бил от 1512 до 1520 г. Между жертвите му били баща му, когото детронирал и отровил, двамата му братя и неколцина велики везири, както и 40 000 мюсюлмани от сектата шиити, избити по султанска заповед. Този султан биел шамари на везирите си. През 1517 г. се провъзгласил за халиф — духовен вожд на всички мюсюлмани в света. Оттогава тази титла носят всички султани.

Осман III (на трона от 1754 до 1757 г.) бил най-грозният от султаните: много пълен, с увиснал корем, кривокрак, едното рамо по-ниско от другото, с отблъскващи черти на лицето. Той имал обичай да излиза из града и да слуша виковете на тълпата: «Да живее нашият велик и мъдър падишах», но забранявал през тези дни на улицата да се мяркат жени. Всички нещастия, природни бедствия: чумни епидемии, наводнения, пожари, той тълкувал като божие наказание заради разпуснатостта на жените. Те според него стигнали дотам, че вместо увити в черни фереджета започнали да излизат на улицата с цветни и да увиват главите си с прозрачни яшмаци от тюл, през които прозирало женското лице. Последвала султанска заповед тези неморални жени, които гневят аллаха, да бъдат залавяни и хвърляни в морето.

Осман III израсъл затворен в двореца, както всички престолонаследници. Изолиран от света, той знаел името на един държавник — бившия велик везир Хекимоглу Али паша, ползуващ се с авторитет в дворцовите среди. Поради това го назначил за велик везир. Когато по-късно Хекимоглу Али паша помолил падишаха да му позволи по-голяма свобода в ръководството на държавната политика, султанът отговорил:

Така ли! Аз те уволнявам и на твоё място поставям за велик везир началника на хамалите Али.

— От хамалина Али можете да направите Али паша, но Хекимоглу Али паша не можете да направите — отвърнал великият везир.

— Какъв странен човек, какъв безстрашен гяурин — казал султанът за Хекимоглу Али паша, потурчен италианец, който четвърт век заемал най-високия след султана пост в Османската империя. Тази дързост и смелост на пашата му стрували великото везирство, а по-късно и главата.

Братоубийството в султанските дворци било традиция, въведена от султан Илдъръм Баязид, на трона от 1389 до 1402 г., а узаконена от султан Мехмед II Фатих (1451–1481 г.). Според този султан всеки падишах при възкачване на престола можел да заповяда да бъдат избити братята му престолонаследници «за доброто на държавата». Никой не смеел да възрази срещу този зловещ и варварски закон, продължил да се прилага три столетия и изоставен едва през XVII в.

До 1617 г., когато за султан бил провъзгласен Мустафа I, наследяването на трона ставало по права линия — син от баща, а след това от най-възрастния член на султанската фамилия. Наследникът бил най-често един от братята на починалия или детрониран султан.

Убийството на двама-трима от братята на султана по заповед на новопровъзгласения падишах било често явление, но рекордът по братоубийство принадлежал на Мехмед III, на трона от 1595 до 1603 г. На 27 януари 1595 г. той заповядал да бъдат убити 19-те му братя. Заповядал да бъдат умъртвени и 17 жени, бременни от баща му Мурад III, както и жените, бременни от убитите му братя, за да няма никакви претенденти за трона. Случаят е описан от много османски летописци, съвременници на това злодеяние, както и от турски и европейски историци. В деня на екзекуциите везири, улеми, други висши държавни и религиозни сановници присъствали на тържествената церемония по възкачването на престола на новия и на погребението на починалия султан Мурад III. След това те застанали пред 19-те предварително приготвени ковчези за следващата погребална церемония. Палачите, с отрязани езици, за да не могат да разкажат, грабвали жертвите от ръцете на ридаещите майки и ги удушвали един по един. Между чуждестранните историци за това злодеяние пишат бележитият немско-австрийски историк на османската държава Хамер, френският Дьолакроа и др. В цитираната «Подробна османска история» убийството на 19-те братя е описано в том III, стр. 1590–1592, в биографичната книга за османските султани на Енвер Бенхан Шаполио на стр. 211–212, в енциклопедията «Бележити турци» на стр. 242–243.

Немаловажна роля в двореца и в политиката на султана играели някои от жените му и най-вече първата му жена, която носела титлата султанка (султан), и майката на падишаха, наричана «валиде султан». Ревността между жените и надпреварата за спечелване на мъжкото предпочитание на султана, заговорите за налагане като престолонаследници на своите синове, а за велики везири — зетьовете водели до истерични сцени и кървави драми в дворците.

До султан Сюлейман I Кануни (Законодателят), наричан още Великолепни, на трона от 1520 до 1566 г., султанката произхождала обикновено от тюркските народности и племена. По-късно в повечето случаи султанките били ислямизирани и потурчени християнки. Някои от тях, влезли в двореца като робини, оставили име в османската история като волеви, властни личности, поставили под свое влияние самите султани.

Хюрем султан, известна в Европа с името Роксалана, е героиня на много легенди и романи. Тя била дъщеря на руски свещеник, пленена в Крим и изпратена като робиня подарък на султан Сюлейман. С красотата и хитростта си тя спечелила сърцето на султана, поставила под свое влияние най-могъщия от османските владетели, който изпълнявал прищевките ѝ. Стигнала дотам, че изисквала и наложила убийството на престолонаследника, син на султан

Сюлейман от друга жена, за да осигури трона за своя син Селим. Заговорът бил хитро скроен: Роксалана обвинила сина на съперничката си в тайни връзки с иранския шах срещу султана. Организираща заговор и срещу великия везир Ибрахим паша, свалила го от високия пост и на негово място поставила Рюстем паша, съпруг на дъщеря ѝ Михримах.

Потурчена християнка била и Махпейкер Кюсем султан, съпруга на султан Ахмед I, майка на лудия султан Ибрахим и на султан Мурад IV, дъщеря на гръцки свещеник. Християнското ѝ име било Анастасия. Тя наложила на султанския трон последователно двама свои синове, но загубила битката с една от съперничките си — Турхан султан, майка на Мехмед IV. Махпейкер султан била удушена от привърженици на Турхан султан.

Султанката Никшидил била потурчена францужойка, отвлечена от турски пирати и изпратена в султанския дворец като робиня. Истинското ѝ име било Еме дьо Ривери, родена във френско семейство в Мартиника. Преди отвлечането ѝ била монахиня. Макар и потурчена, отказала да промени религията си и искала да умре като католичка. Била съпруга на султан Абдул Хамид I.

Българка, сестра на цар Иван Шишман, е втората поред съпруга на султан Мурад I — Мара, възпята в народните песни като «Мара бяла българка».

С нетурския, християнски произход на султаните след Сюлейман I и с еничарите, насилствено ислямизирани и потурчени християни, някои съвременни турски историци се опитват да обясняват упадъка на Османската империя. В учебника по история за средните училища в Турция от Метин Октай се казва: «След султан Сюлейман I Кануни вече няма способен падишах. Заместилият го негов син Селим II и наследилият го Мурад III не се интересували от държавните работи, не ходели на война. Султаните започнали да управляват страната по свои прищевки. В държавните работи се намесвали и жени. Тяхното влияние върху султаните станало причина за влошаване на положението. Не се зачитали законите и традициите, настроеността и желанията на народа. Ходатайствата и рушветите играели голяма роля във всяка работа. Някои от султаните били луди и глупави.»

И съвременни турски държавници, политици и интелектуалци споделят тази теза. В книгата си «Ла Тюрки ан Йороп» («Турция в Европа», издадена на френски език в Париж през 1988 г.) турският президент Тургут Йозал пише, че всички султани до Сюлейман Великолепни били големи ръководители, а след него посредствени и че жените в султанския двор упражнявали значително влияние върху падишаха. Това била една от причините за упадъка на империята.

Великият везир, везири и паши

Великият везир (министър-председател), наричан още садразам или баш везир, бил вторият в османската държавна йерархия след султана, негов пръв помощник и представител. Той бил назначаван от падишаха измежду висшите държавни, административни и военни ръководители — паши. Пред имената на някои от тях стои титлата «дамад», която означава зет на султанската фамилия. Великите везири били сменявани и понижавани по волята и прищевките на султана. Мнозина били заточвани от него, хвърляни в затвора, някои наново повиквани във Високата порта, ако не били сполетявани от най-тежкото наказание. Някои заемали поста велик везир по три, четири и дори девет пъти. Връчването на султанския мюхюр (печат) на избраника означавало назначаването му за велик везир, а отнемането на този печат — край на неговия мандат без никакво обяснение. Великият везир не се отделял от

скъпоценния султански печат, носел го винаги в пазвата си в позлатен медальон. Великият везир Али паша не се отделял от него и когато влизал в банята.

Някои от великите везири, като Мустафа Решид паша, Мидхат паша, Соколлу Мехмед паша, Кьопрюлю Мехмед паша, били опитни ръководители. Мустафа Решид паша, Мидхат паша, Али паша, Фуад паша били просветени политици, привърженици на реформите за поевропейчване на османската държава.

Голяма част от населението на империята било християнско. Ако се имат предвид и другите нетурски народности, мюсюлмани по вероизповедание, като кюрди, араби, персийци, черкези, лази, турското население оставало в малцинство. При това немалка част от мюсюлманското население произхождало от насилствено ислямизирани християни. Много от висшите държавни, административни и военни ръководители — велики везири, везири и паши, произхождали от потурчени християни, главно еничари и потомци на еничари. Любопитни са биографичните данни в четвъртия том на «Изахлъ османлъ тарихи хроноложиси» («Обяснителна хронология на османската история») от Исмаил Хами Данишменд за близкия и по-далечен произход на великите везири и военачалници, везири и други ръководители. През целия период на съществуването на османската държава е имало 292 велики везири, но се цитират имената на 215. Разликата се обяснява с това, че някои от тях са заемали този пост неколkokратно. От тези 215 велики везири само 78 са посочени като турци, а 15 се сочат като «вероятно турци». Останалите 122 велики везири са потурчени и са от различни народности. Между великите везири имало и ислямизирани и потурчени българи. Османските летописци и съвременните турски историци сочат със сигурност двама от тях: Калафат Мехмед паша и Муезин-заде Хафъз Ахмед паша. Калафат Мехмед паша бил роден в някое софийско село. Взет като дете по «кръвния данък» за еничарин, той бил отведен в Цариград. В еничарския корпус достигнал до високия пост «ага». За велик везир бил назначен на 1 септември 1778 г. при султан Абдул Хамид I. Изпълнявал тази длъжност до 21 август 1779 г. Османските летописци и турските историци го характеризират като много смел, но невежа, дори неграмотен. Твърди се, че не бил способен да пази държавна тайна. Свален бил от султана след 11 месеца и 20 дни, защото давал на други да му четат и тълкуват султанските фермани и тайни писмени документи и те ставали достояние на много хора. Заточен бил на остров Тенедос, след това в Галиполи, но скоро бил назначен за везир и с този ранг изпратен за комендант на Белградската крепост. Великият везир Муезин-заде Хафъз Ахмед паша бил син на ислямизиран българин от Пловдив, «помак». Бил известен поет, красавец, пеел с хубав глас. Оженил се за една от дъщерите на султан Ахмед I. Заел поста велик везир на 8 февруари 1625 г. по времето на султан Мурад IV. Уволнен бил от султана на 1 декември 1626 г., но за втори път бил назначен за велик везир на 25 октомври 1631 г. Убили го с камъни по време на еничарски бунт на 10 февруари 1632 г. пред очите на султана, който го пожертвал, за да спаси себе си. Между двата си мандата на велик везир Хафъз Ахмед паша изпълнявал длъжността капдан дерия (командуващ султанския флот). За известно време бил и управител на Шам (Дамаск).

Много данни свидетелстват за българския произход и на един от великите везири в ново време. Това е българомраецът Таят паша, министър на вътрешните работи преди Първата световна война, министър-председател през войната. В автобиографичните си спомени Таят паша пише, че е роден в Одрин от родители, преселили се от Кърджали, които «от няколко поколения са мюсюлмани».

Голям е броят на посечените или удушени велики везири по произволна присъда на султана, но никога не е имало недостиг на кандидати за този пост. В една турска народна приказка се разказва, че всяка година султанът отсичал главата на великия везир и я хвърлял

сред насъбралата се пред Високата порта тълпа кандидати за велики везири. Който улавял отсечената глава, той влизал тържествено във Високата порта като нов велик везир, за да бъде след една година и неговата глава отсечена и хвърлена на тълпата.

Великият везир често бил изкупителна жертва. Върху него султанът стоварвал недоволството на народа и на еничарите. Но и много от великите везири били също така жестоки тирани. Летописецът Наима описва как великият везир Хюсрев паша своеволно осъждал на смърт невинни хора, без да се съобразява със закон и справедливост. Седнал на стол, той лично наблюдавал отсичането на главите на осъдените.

След великия везир по йерархията на османската държава следвали везирите, но шейхюлислямът — духовно лице, бил втори по власт и влияние след ръководителя на правителството, а в някои отношения и наравно с него. Той бил първият теолог на империята, тълкувал от гледна точка на шериата и на ислямските норми законите, заповедите, наредбите, бил блюстител на тяхното приложение според шериата. Той участвал и в заседанията на правителството и в други висши институции на държавната власт. С решение «фетва», подписано от шейхюлисляма, ставало обявяването на война, сключването на мир, подписването на договори с други държави, обнародване на закони, утвърждаване на новости в обществения живот, назначаване и уволняване на съдии. Той контролирал и училищата — медресетата. Назначаван и уволняван от султана, шейхюлислямът от своя страна обявявал с «фетва» възкачването на султана на трона, а и неговото детрониране. Шейхюлислямите били използвани в много заговори и преврати, но и те често ставали жертва на заговори.

Мнозина от заемалите важния везирски пост министър на външните работи били от нетурски произход ислямизирани и потурчени християни. На този пост се назначавали грамотни и с образование, някои учили и в европейски страни, опитни дипломати. Но имало и невежи, предпочитани от султана заради личната им преданост или принадлежащи към султанската фамилия. Един такъв външен министър — Абди ефенди, искал и от чуждестранните дипломатически представители да величаят султана и да падат на колене, като разговарят с него. Когато английският посланик дошъл да поздрави Абди ефенди с назначаването му за министър на външните работи, министърът се обърнал безцеремонно към него с думите:

— Най-напред ще трябва да коленичиш и да целунеш фермана, с който нашият велик, възлюблен и милостив господар ме е назначил, и тогава ще ми честитиш.

Посланикът не приел такова унижение, но министърът дал знак на присъстващите служебни лица, те натиснали дипломата и натикали в устата му султанския ферман.

От всичко 161 капдан дерия (така се титулувал командващият флота) през целия период на османската държава само 39 са турци и 16 «вероятно турци». Първият капдан дерия бил потурчен българин — Балтаоглу Сюлейман бей, командващ военния флот при обсадата на Цариград през 1453 г., където изгубил едното си око. Той бил бит пред очите на моряците си от султан Мехмед II Фатих, защото пропуснал неприятелски кораби да навлязат в Босфора и да подсилят отбраната. Балтаоглу Сюлейман бей бил капдан дерия от 1451 до 1453 г. Мястото, дето бил съсредоточен командваният от него флот, е пристанище и носи неговото име — Балта лимани.

От български произход били още трима капдан дерии, също потурчени и ислямизирани: споменатият вече Хафъз Ахмед паша, един българин-мохамеданин «помак» от Димотика на име Касапбаши Хасан паша и войнук Ахмед паша от Разград, убит в сражение в Крит през 1649 г. В биографичните данни, приложение към том 4 на «Обяснителна хронология на османската история», срещу имената на още десетина капдан дерии е отбелязано, че са по произход

еничари, следователно ислямизирани християни, но не е отбелязано от каква народност произхождат. Немалко от военните министри и командващи армията също били еничари и други ислямизирани и потурчени християни.

Голяма власт имали управителите на области — еалети, вилаети, санджаци, бейлербейства, които обхващали обширни провинции, като Дунавския вилает, Багдатския вилает., вилаета Шам (Дамаск). Почти всички валии били удостоявани със званието паша или притежавали това звание преди назначаването им. То се присъждало за особени заслуги и при заемането на висок пост във военната, държавната и административната йерархия. За военните званието паша означавало генерал.

Везирите и другите султански големци — паши, били като малки султани с конаци и къшкови покрай Босфора и с имения в различни провинции на империята. Харемът бил един от показателите за общественото и имотното положение на големеца. Харемът бил отделението в къщата, където живеели жените — съпругите, купените робини, женската прислуга. Господарят не бил в състояние да оправя отношенията между толкова много жени. Ревността, интригите, истериите, караниците особено за децата от различни майки било ежедневие. Чести били случаите на удушвания и отравяния на съпернички. Затова богатият господар купувал евнуси (кастрирани мъже), за да бдят и поддържат реда в харема. Освен господаря единственият «мъж», който имал право да влиза в харема, бил евнухът. Поради осакатената си природа евнусите изменяли психиката си, ставали зли, коварни, отмъстителни. За да поддържат реда, те имали право да бият с камшик всички жени с изключение на жените — съпруги на господаря. През кореспондентските си години в Цариград бях свидетел на любопитен «конгрес» на останалите живи последни евнуси от харемите в султанските дворци. Бяха останали само 12 души. Разказваха спомените си за «хубавото старо време», за «диспечерската» служба, която старателно изпълнявали: да държат сметка коя вечер коя жена е пожелал падишахът и да правят пресмятания за раждането на поредното дете, за да не стане някаква грешка. Фантастични описания съществуват в османската и турската литература по подготовката на пожеланата от султана жена за предстоящата нощ, която ще прекара с падишаха: къпането, ресането, парфюмирането, украсата със скъпоценности, обличането, наставленията под ръководството на султанката майка (валиде султан).

Въпреки всичко грешки ставали, най-често с някой от евнусите, който се оказвал недоскопен, и жените, които мечтаели да видят мъж. За много от тях не идвал ред да се доближат до падишаха. Във втория том на «Автобиография, дневници и спомени» цариградският българин д-р Христо Стамболски, който имал достъп до жените в султанския харем като лекар, разказва за истериите в харема и за един много любопитен случай. Халим паша, женен за втора братовчедка на султана, при завръщането си след 14 месеца пребиваване в Йемен заварил бременна любимата си жена, която отказвала да признае от кого е забременяла. В пашовия конак имало трима мъже: двама евнуси — Раян и Джафар, и един българин — кочияшът Коста Христов от Панагюрище. Пашата хвърлил българина в мазето-затвор, заплашвал го с убийство, ако не признае вината си. Обещавал му опрощаване, ако признае, но бай Коста упорито отричал, а той бил единственият нормален мъж в пашовия конак. По време на това продължително разследване евнухът Раян се разболял и пожелал да види пашата, за да му каже нещо важно. «Като всеки добър мюсюлманин — започнал евнухът — след смъртта си ще се изправя пред аллах, за да дам отчет за стореното от мен на тоя свят. Затова ти дължа една изповед. Преди време, когато ме запита за ханъмката ти, от заплашванията на Джафера аз не смеех да ти кажа, че бременността ѝ е от него. Затова сгрехих, че не ти казах, и станах причина

да турнете в затвора съвсем невинния Коста кочияша — о да аллахън кулудур (и той е божи раб).»

Бай Коста бил освободен и вместо него в подземие то на пашовия конак бил хвърлен евнухът Джафар, който след няколко дни умрял от пневмония. Д-р Стамболски бил член на медицинската комисия, назначена да извърши аутопсията на трупа на евнуха. Комисията установила, че евнухът е скопен, но недоскопен, единият му тестикул не бил засегнат. Скоро след смъртта на Джафар любимата жена на пашата родила «мелез», тъй като евнухът бил чернокож.

Според богатството на господаря харемът бил отделно помещение или няколко стаи на една и съща сграда, или в отделна съседна сграда, свързана с пасарел с пашовия конак. И сега в Цариград могат да се видят богатски къщи от онова време на султански големци с отделни постройки за харема. При немного богатите, чиито хареми били с по-малко жени, били определяни една или две стаи за харем.

Селямлъкът бил отделението, в което живеели мъжете в конака на пашата богаташ. Това били домакини, ковчежници, прислуга. В книгата си «Животът в стария Истанбул» Мусахипзаде Джемал разказва за един от тези богаташи, за конаците му с харема и селямлъка. Ленивият богаташ се изтяга до ъгловия прозорец с меки чехли от жълт марокен, с дълга копринена роба, препасана с лахорски шал, нервно смучи шестметровия кехлибарен чибук, ругае и се оплаква от мързеливата и непризнателна прислуга: «Какви дни дочакахме, ефенди, какви дни. Домакинят на конака кой знае къде се е запилял, помощника му и него го няма. Да имам аз 60–70 души в селямлъка си и аз да се разправам с млекаря, аз лично, ефендим. Представяте ли си, да стана от мястото си и със собствените си ръце да наброя парите на каймакчията. Какви дни дочакахме, ефендим, какви дни!»

Мнозинството от тези паши и бейове не се отличавали с особена интелигентност. Имало и неграмотни, които се подписвали с отпечатък от палеца на дясната ръка. Някои едва успявали да се научат да се подписват за авторитет с лесно изписващи се знаци. Един от тези паши бил Еди-секиз Хасан паша, генерал от полицията. Той избрал за подпис препоръчани му два най-лесни за изписване знака, които приличат на цифрите 7 и 8 от тогавашното турско-арабско писмо. Оттам иде и името му Еди-секиз Хасан паша (в превод Седем-осем Хасан паша). Този неграмотен паша бил повишен в най-високия генералски чин, защото през май 1878 г. пръснал с тояга черепа на един от младотурските лидери Али Суави, организатор на неуспешен преврат срещу султан Абдул Хамид. Той бил много религиозен: биел жестоко с тояга както политически съмнителните интелектуалци, така и тези, които не постели през Рамазана, но след това отправял горещи молитви към бога да «поправи битите».

Корупцията, рушветите, подкупите били неизлечими болести на администрацията на Османската империя. Всеки валия, кадия, други местни ръководители смъквали от гърба на населението както подкупа или рушвета, даден, за да заеме този пост, така и печалбата, която очаквал. Ръководители от най-висок ранг се надпреварвали кой повече ще се отличи с подаръци, включително на султана, ограбени от населението.

Мюсюлманите

В Османската империя не се говорело за турци, а за мюсюлмани. А мюсюлмани означавало както турци, така и всички други народности, които изповядвали исляма.

Мюсюлмани и християни били двете основни групи поданици на султана в многонационалната империя. Тъй като османската държава се основавала на исляма,

мюсюлманите се смятали за първа категория поданици. Те имали предимство пред християните и се ползвали с редица привилегии. Ислямът издигнал стена между двете основни религиозни общности. Всяка от тях имала свой светоглед, свой манталитет, морал, нрави, обичаи, култура. Мюсюлманинът смятал общуването с християнина като на господар с роб. Смесени бракове били недопустими и от двете религии, но мюсюлманите вземали с насилие жени християнки и ги ислямизирали. Те управлявали страната, те заемали чиновническите служби в държавния, административния и военния апарат от най-ниското до най-високото стъпало на йерархията.

Религиозният фанатизъм и суеверие владеели съзнанието на мюсюлманските маси. Борбата срещу този фанатизъм и предрасъдъци била невъзможна, а и недопустима. Никой султан, велик везир и който и да е ръководител не смеел да порицава фанатизма и суеверията. И султанският двор, и Високата порта се стремели всячески да доказват и демонстрират привързаността си към исляма, да преследват нарушителите на религиозните догми и обичаи. Във в. «Таквими векаи» от 7 декември 1867 г. е публикувана заповед на правителството за строго спазване на религиозните задължения по време на Рамазана: «Поданиците, които нямат религиозни оправдания, са длъжни да постят и тези, които не спазват постите, ще бъдат наказвани.»

Никой не смеел да се обяви срещу унизителното и робско третиране на жената. В заповед, публикувана в същия брой на същия вестник, се определят три джамии в Цариград само за жени. Строго се забранява там да влизат други мъже освен религиозните служители. «Жените, които отиват някъде с файтон или пеша — гласи заповедта, — трябва да се движат направо, без да се отбиват никъде. Те трябва да избягват места, където има много хора и да не се разхождат. Ако искат да купят нещо, нямат право да влизат в дюкяна или магазина. Трябва да остават вън и да чакат да им донесат това, което искат да купят.»

И в началото на ХХ в. със заповед на шейхюлисляма се напомня задължението на жената мюсюлманка да носи фередже, определя се дори дължината и плътността на фереджето. Мюсюлманката не може да носи европейско облекло, не може да се движи сама по улиците и да влиза в ресторант. В трамваите и корабите за жените са определени сепарета.

Везири и паши, интелектуалци и други просветени мюсюлмани, в това число реформатори и привърженици на конституционното управление и равноправието на поданиците, независимо дали били дотам религиозни, били длъжни да се съобразяват с религиозния фанатизъм на невежите маси. Не само това — те се чувствали длъжни да поощряват този фанатизъм, за да не бъдат обявявани за неверници, а и за да го използват за политически и лични цели.

Пример за поддържането и поощряването на религиозния фанатизъм и суеверието от страна на правителството е нашироко описаният любопитен случай във в. «Таквими векаи» от 28 май 1872 г.:

През 1872 г. се разгласява, че вторият налъм на пророка бил намерен в Източен Анадол. Правителството решава да го пренесе в Цариград, за да бъде събран с другия, който се намирал в двореца «Топ-капъ». Налъмът се пренася с един катър в Самсун. Населението на Самсун начело с мютесарифа, шейхове, ученици в медресета, военни и цивилни чиновници и огромно мнозинство народ излизат на половин час път пред града, за да го посрещнат тържествено. За да се пренесе след това този налъм в Цариград, правителството определя официална делегация от 11 души и изпраща кораба «Шиари Нусрет» в Самсун. Мютесарифът на Самсун, прегърнал налъма, влиза в кораба и го предава на капитана. Налъмът с големи церемонии е посрещнат в Цариград, поставя се в двореца «Топ-капъ» и се съставя специална програма за посещение от населението.

В печата са публикувани фантастични предания за чудеса при докосването на този налъм.

Религиозната идеология дотолкова владеела съзнанието на народните маси, че турците нямали национална идеология и съзнание за турска национална принадлежност. Затова се наричали мюсюлмани, а не турци. Те нямали разбиране и какво значи отечество. Затова били призовавани да отиват на война да защищават не отечеството, а исляма. Султанът и шейхюлислямът провъзгласявали войните на Османската империя за «джихад» («война за вярата»).

Мюсюлманското облекло било също така признак за принадлежност към исляма. Когато някои мъже и жени от интелигенцията започнали да се обличат по европейски и да подражават на европейците, била предприета голяма кампания срещу «развалата на морала». Вестник «Хакайик» от 10 юли 1872 г. изразява официалното възмущение: «Моралната поквара не е само в Истанбул. Тя се разпространява като холера по четирите краища на Османската империя. Мъжете започнаха да носят тесни панталони, които с клещи не можеш да отлепиш от краката. Жените започнаха да носят нещо като паяжина на лицето. От това лицата и вратовете придобиват съвсем друг вид.»

Интелигенцията

XIX в. за Османската империя се характеризира с въстания на нетурските народи за свобода и независимост, с остри политически борби между консервативното обкръжение на султана и реформистката опозиция на новата интелигенция и с дълбока финансова криза.

Борбите между консерватори и реформатори се водели по върховете без съзнателното участие на невежите мюсюлмански маси, но сред тези маси винаги се намирили привърженици на всичко. Същите тълпи, които викали «падишахъмъз чок яша» или «да живее садразамът», след детронирането на султана или след свалянето на великия везир крещели по улиците и площадите на Цариград «смърт на тиранина» и акламирали новия султан или новия велик везир, или реформатори като Мидхат паша.

Периодът на реформите за поевропейчване на османската държава, особено след появата на печата, се характеризира и с голямо политическо раздвижване сред интелигенцията — както сред нейния елит, така и сред средното и дребното чиновничество. Пъстри тълпи изпълвали калдъръмените сокаци и чаршиите на стария Истанбул и на «Пера» (днешния квартал «Бейоглу»). Чалмалии турци, грамотни и полуграмотни ефендите, облечени «а ла франга» с фесове «меджидие» или «азизие» по модата на султаните Абдул Меджид и Абдул Азиз се изтягали по кафенетата, четели вестници и политиканствали. Смучели чибуци и наргилета и се заглеждали в деколтетата на гъркини, славянки и европейки, които се разхождали край Босфора и Златния рог, въртели шарени слънчобрани и любезно се усмихвали на поздравяващите ги. Понякога се чувал писък на някоя от тях, жестоко ошипана. Обичай, твърде разпространен. Тук-там се мяркали като сенки, увити във фереджета, мюсюлманки със закрити лица, за да не бъдат видени от мъже.

По «Юксек калдъръм» и улиците в шик кварталите «Пера» и «Шишли» трополели фойтони и каляски на многочислената армия от паши и бейове. Сред тях имало много невежи, полуграмотни и дори напълно неграмотни, но и изтъкнати интелектуалци. Повечето произхождали от заможни семейства, били синове на паши, везири, валии, кадии, някои били родственици на султанската фамилия. Живели и учили в Европа, те пренесли в османската столица либерални идеи за преобразяване на обществото, за демократични права и свободи. Тяхно дело са появилите се през 50–те и 60–те години на XIX в. преводи на османско-турски знаменити произведения на френската мисъл и литература, на Волтер, Монтескьо, Русо,

Ламартин, Юго. Те направили достойние на просветените кръгове имената на Робеспьер, Дантон, Марат. Тази интелигенция виждала с очите си образа на деспотичния режим на османската държава, така както го представят френските мислители. Турският президент Тургут Йозал в книгата си «Турция в Европа» резюмира този образ, рисуван от Монтезкьо: «Един султан деспот, който третира своите поданици като роби. Този султан е всичко, той е върховно същество, той е сянката на аллаха на земята. Волята на деспота е всемогъща, жестока и произволна. Религията и правото не само не ограничават неговата воля, но са в негова услуга. Дворецът е центърът на деспотичната власт... Той е кладенец без дъно, в който изчезват всички богатства. Ислямската религия е жестока и експанзионистична. Тя е основата за появата на деспотизма. Куражът на турчина се дължи на това, че той е роб. Той отива на смърт не за един идеал, а защото деспотът му е заповядал. Това не е кураж. Ето впрочем Османската империя, която е станала модел, какъвто държавата не трябва да бъде.»

Йозал изказва съжаление за този образ на Османската империя като «въплъщение на всички злини» и продължава: «Нарастващ брой османски поданици споделяли това виждане на Запада за своята собствена страна. Османската държава се проявявала като неефикасна, болна. За да бъде излекувана, тя трябвало да се идентифицира със Запада, да му подражава, да говори същия език като него.»

На този език се опитвали да говорят интелектуалците, които през 1865 г. основали движението «Йени османлълар» («Нови османци»), наричани по-късно от европейците «Жьон тюрк» («Младотурци»). Парижката група на това движение била финансирана от богатия бивш министър емигрант Мустафа Фазъл паша. В движението участвали бележити интелектуалци като знаменитата тройка Ибрахим Шинаси, Намък Кемал, Зия паша, създатели на новата турска литература. И тримата живели и работили в Европа, главно в Париж, където забягнали от преследване в страната си. Шинаси установил лично приятелство с Ламартин, превеждал негови и на други френски поети произведения. Заедно с Агях ефенди на 22 октомври 1860 г. той издал първия брой на първия турски неофициален вестник частно издание «Терджумани ахвал». През 1862 г. основал в. «Тасфири ефкяр». Въпреки че не участвал пряко в организацията на новоосманците, той публикувал първото обръщение на Мустафа Фазъл паша. Чрез вестниците и списанията, които издавали Шинаси и участниците в организацията на новоосманците, Намък Кемал и Зия паша популяризирали и разяснявали понятия, дотогава табу в Турция: конституция, конституционна монархия, парламент, дори република.

Под влияние на европейското политическо мислене в своя вестник «Ибрет» Намък Кемал пише, че човек се ражда свободен и че за него свободата е така необходима, както храната, че естествено и неотменимо право на човека е не само да живее, но и да живее свободен.

Новоосманските интелектуалци не били против монархията, а за конституционна монархия. Без открито да агитират за републиканската идея, тя не била чужда за някои от тях. «Намък Кемал — пише в спомените си близкият му приятел Мустафа Решид Рей — не бе само противник на абсолютната власт, на тиранията. Той бе враг и на султаната, на падишахлъка. Това ми казваше неведнъж. В душата си той бе републиканец.»

Идеите на Френската революция оказали силно влияние върху тези интелектуалци. Появили се привърженици и на работническото и социалистическото движение, на Първия интернационал и дори на «Комунистически манифест» и на Парижката комуна. Показателни в това отношение са два документа.

В доклад, съставен от министъра на външните работи Ахмед Атиф ефенди до султана, се казва: «Всички добре информирани хора знаят, че опасната революция, която избухна преди няколко години във Франция и която разпространи своите искри на злото, бе замислена много

години преди това от някои еретици... Волтер, Монтескьо и други материалиста публикуваха различни произведения, пълни с клевети срещу пророците и великите царе, Тези, които предизвикват вълненията, появили се във Франция, за да улеснят осъществяването на своите лоши цели без оглед на ужасните последици, с безпрецедентна дързост изтриха от сърцето на народа страха от бога и от божията справедливост... Те преведоха на всички езици и публикуваха във всички страни тази подривна декларация, която нарекоха «Декларация за правата на човека», и се стремяха да подстрекават народите и църквите да се разбунтуват срещу царете, чиито поданици са...»

В емирнаме (заповед) на великия везир Али паша от 25 юли 1871 г. се четат следните редове:

«През 1860 и 1861 г. се появиха вредни идеи като тази за равенство в ползването на благата от работника и капиталиста чрез разпределение на имуществата и общо управление на тези имущества. В течение на девет-десет години подобни възгледи се разпространиха като зли духове по всички краища на Европа. Тези, които поддържат такива възгледи, създадоха една голяма организация под името Интернационал. Аллах да пази от осъществяването на тези идеи. Те са противни на закона, пораждат различни стълкновения и революции... Пред очите ни е до какво положение доведоха Париж поддръжниците на Комуната, т. е. комунарите. Изглежда, че тази вредна организация работи за разпространяване на своята поквара и до земите на Османската империя. Като имаме предвид обаче характера и морала на нашия народ, надяваме се, че тези идеи не ще проникнат бързо и не ще оставят дълбоки корени у нас. Наред с това дълг на правителството е да вземе необходимите мерки, за да не се допусне разпространяването им в границите на империята и в никакъв случай да не се даде възможност на ония, които са се повлекли по тях, да осъществят целите си...»

Въпреки заплахите и мерките на Али паша и в Османската империя се намерили интелектуалци — реформатори, които защитавали и популяризирали либералните идеи и Парижката комуна. Един от тях бил Намък Кемал, който в издавания от него в. «Ибрет» публикувал редица статии и разкази на турци — очевидци на събитията, в защита на комунарите и протест срещу терора на Версай.

Намък Кемал протестираше срещу терора на Тиер през 1871 г. и защитавал комунарите, но се изявявал като противник на движенията за национално освобождение на потиснатите народи в Османската империя. Една част от османската интелигенция действително се борела за спасяването на империята от положението на полуколония на големите европейски държави, за реформи и за конституционен и парламентарен режим, но не искала да види, че тази империя е жесток угнетител на християнски и други нетурски народи. Тази интелигенция била за запазване целостта на Османската империя. Показателен факт: Намък Кемал и неговите съмишленици — реформатори, вдъхновени от девизите за свобода, равенство и братство, от Марсилезата, които добре познавали унищожителната критика на Монтескьо, Русо и Волтер срещу деспотичния режим на османските султани, не издигали глас в защита на борещите се за свобода поробени народи в Османската империя, не протестирали и срещу жестокостите и кланетата на българи, гърци, арменци.

Раята

Положението на християните като подчинени народности било различно от това на мюсюлманите. До Танзимата, т. е. до периода на реформите, за равноправие между мюсюлмани и християни не можело да се говори. Имало периоди, когато със султански фермани били

определяни дори видът и цветът на облеклото на мюсюлманите. На християните през тези периоди се забранявало да вървят по тротоарите, да носят налъми в хамама, да яздят кон в населени места. Те не можели да бъдат свидетели по съдебни дела, а при съд между мюсюлманин и християнин правото било винаги на страната на мюсюлманина.

Много европейски дипломати и пътешественици в различни времена свидетелстват за трагичното положение на християните на Балканите, в това число и на българите. Свидетелства за това са и писмата на фелдмаршал Молтке, датирани от градовете Варна, Русе, Търново, Шумен, Силистра, Казанлък. Той придружавал султан Махмуд II при обиколката му из европейската част на империята. «От двете страни на улицата — пише Молтке от Шумен на 5 май 1837 г. — първенците на града са наредени в шпалир и стоят за почит. Вдясно мюсюлманите, вляво раята. Най-напред са моллите с хубави бели чалми. Те са духовните ръководители на мюсюлманите. След тях са големците от гражданските власти. Вляво са гърците с лаврови клонки. (По онова време турците наричали гърци всички православни християни и по-специално българите, подчинени на гръцката Вселенска патриаршия в Цариград.) След тях са арменците със свеци, накрая горките евреи, подложени на изтезания и натиск. Тук те се смятат за малко по-горе от кучета, но по-долу от конете. Мюсюлманите стоят прави със скръстени на корема ръце, но раята, дори епископите и поповете, дошли с църковните хоругви, се захлупват на земята и докато не мине падишахът, не отлепват челата си от нея. На тях не е позволено да погледнат падишаха в очи.»

Молтке съобщава в писмата си и за други сцени на унижение на човешкото достойнство на християните и варварско отношение към тях. В писмо с дата 27 септември 1837 г. той описва публично наказание на християнин с бой с тояги пред самия вход на военното министерство в Цариград: «Петима християни бяха осъдени всеки на по 500 тояги бой или общо 2500 тояги. Един полицейски шеф сядаше на колене върху гърдите на всеки осъден и връзваше ръцете и краката му. Двама гавази вдигаха на раменете си пръта, на който бяха вързани краката на осъдения, а други двама налагаха тояги по ходилата. От уважение към мене пашата опрости по 200 тояги на човек. Аз сметнах, че и останалите удари са много, и помолих да бъдат намалени на по 25. При пазарлъка с пашата стигнахме до споразумение за 50 тояги на човек.»

За да не предизвикат яростта на мюсюлманите-фанатици, българите не смеели да си построят прилична църква. «Вие — пише Молтке в писмо от Търново с дата 19 май 1837 г. — не можете да си представите какво е българска църква. Преди година и половина, минавайки през Балкана, ношувах в една бедна колиба. В съседния двор до биволския обор имаше нещо като барака с дължина около десет крачки. Покривът ѝ бе от слама и бе толкова нисък, че човек трудно можеше да стои прав. Светлина идваше само от вратата. На задната стена бе окачено едно голямо платнище и върху него бяха наредени икони, няколко свещника и парче постеля. Това бе църквата в Хасанбейли.»

Молтке свидетелства и за робската институция в Османската империя. «Една робиня — пише той — се продава за 100 гулдена, или по-евтино от един катър.»

Хиляди българи и българки били отвлечени от поробителите при завладяването на българските земи. Те ставали притежание на османски първенци и други турци или били продавани на робски пазари. Немалко били преселени в Мала Азия, където ислямизирани изчезнали сред турското население. Продаваните и купуваните роби християни били заставяни да приемат исляма, да научат турски език, да забравят своя произход. Съществували специални закони за търговията с роби. В закон от XVI в., разпростиращ се върху българските земи, се определял данък, който трябвало да заплатят продавачът и купувачът: «Ако се продава роб или робиня, вземат се по 4 акчета от продавача и купувача.»

Френският пътешественик Жан Гасо в пътепис от 1547 г. разказва как в Цариград се продавали и купували на публичен търг роби християни, стари и млади, мъже и жени, дори тригодишни деца. «Те са водени — пише Гасо — от известни лица, които изпълняват службата на посредници, обикалят посочените безистени, съобщават високо цената и продават на онзи, който дава повече.» Купувачите разглеждали зъбите на робите, осведомявали се за възрастта им, пазарели се, както се пазарят за коне, а ако е жена или девойка, осведомявали се «дали е девствена и други подобни неща, за голям срам и презрение на християнството».

Англичанинът Рийд Уолш, пътувал из Балканите и България през 1827 г., описва покъртителна сцена на продажба на роби деца: «Някои военни части водеха коне, от двете страни на които висяха кошове, пълни с деца — момчета и момичета. Войниците ги бяха отвлекли като плячка и ги носеха на пазара за роби в Цариград, за да ги продават. Нещастните създания приличаха на агнета, бяха на възраст между 3 и 10 години.»

Немският пътешественик и дипломат Стефан Герлах, прекарал в Турция пет години (1573–1578 г.), също описва търговията с роби: «На 8 юни 1577 г. тръгнахме рано за Чорлу. Срегнахме турски коли с пленени жени и няколко мъже, които носеха вериги на врата и тежки окови на двата крака... Днес, 13 юни, и в Одрин видяхме в безистена как продават християни.»

Търговията с роби в Османската империя била официално забранена едва през 1848 г., но, както пише в «Османска история» проф. Енвер Зия Карал, тя продължила и след това.

Асимилаторската политика чрез насилствена ислямизация на българи и други християни се прилагала през целия период на османското владичество на Балканите.

В българските земи, както и в други земи с християнско население, се прилагал най-зловещият закон — «девширме», наричан от българите «кръвен данък» — отнемане на момчета от родителите им, за да бъдат ислямизирани, потурчени и направени еничари, фанатизирани врагове и палачи на своя народ, на всичко християнско. В капиталния си труд за еничарите авторитетният турски историк Исмаил Хакъ Узунчаршълъ пише: «В Румелия приложението на закона девширме е много важно в две отношения: от една страна, да се подготвят войници в центровете за еничари и по този начин да се увеличи военната сила и, от друга, чрез възпитание и култура да се увеличи ислямското население и по този начин Румелия да бъде турцизирана.»

Тези две цели на кръвния данък се разглеждат и подчертават и в трудовете на турските историци Решат Екрем Кочу и М. Т. Гьокбилгин: осигуряване на източник за попълване на еничарския корпус като военна сила и постепенно ислямизиране и турцизиране на Румелия и на целия Балкански полуостров.

Събирането на християнски деца — момчета, за еничари се извършвало със султански ферман периодично. В такъв ферман на султан Сюлейман I (Великолепни) от 1538 г. се казва: «...На всяко от момчетата записвайте собственото име, името на бащата, селото, а също така характерните му черти, че ако се случи някое момче да се укрие, да може да бъде установено с помощта на регистъра, да бъде заловено и върнато... Когато ги изпращате до техните аги, по пътя да бъдат най-строгово пазени, така че никое да няма възможност да се укрие или избяга... На човека изрично заповядайте, докато ги кара, да не разрешава да се разхождат и от никого нищо да не вземат, а да вървят по пътя си. Ако се случи поради объркване на пътя да отседнат в село, където вече са били, не допускайте населението да дава хляб на момчетата, да ги взема по домовете си. Молбите да не ви влияят...»

В друг ферман, издаден от същия султан през 1564 г., се казва, че след преобръщането им в исляма някои от момчетата избягали, върнали се по домовете си и се отказали от мюсюлманството. «Всички да бъдат заловени и оковани във вериги, охранявани от верни хора, да бъдат доведени в благословената ми столица» — заповядва султанът.

Икономическата принуда и примамката с облаги и сигурност също били средство за ислямизиране и асимилация на българското население. Приелите исляма християни се освобождавали от специалните тежки данъци като «джизие» и «испенче», каквито мюсюлманите не плащали. «За онези, които се придържат към християнската вяра — пише цитираният вече дипломат в Цариград Пол Рико в книгата си за състоянието на Османската империя, — турчинът не ги цени като поданици, а се отнася с тях като с волове или магарета, използва ги да носят товари и за робски труд. Те са потиснати и изложени на всякакви изнудвания и вземания. Стоките им, имотите им, спечелени с труд и пот, са изложени на ограбване от всеки големец. Турците, които са господари на живота и имота на християните, използват телата на мъжете, за да им работят, а на жените — за своите страсти.» За да се спасят от това положение, мнозина християни се виждали принудени да приемат исляма. Онези, които се осмелявали да се върнат към християнството, били наказвани обикновено със смърт. «Никой — пише Рико — освен готовите да умрат не смеят да приемат наново покръстване в християнството.»

За икономическата принуда като средство за ислямизация на християни пише и английският консул в Одрин Хенри Блаунт през 1634 г.: «Най-сетне, като виждат, че са бедни, жалки, смазани, лишени от децата си, опозорени, подложени на наглостта на всеки мошеник, те започват да премислят и да предпочитат настоящия свят пред отвъдния... Това кара хиляди хора да се обръщат към мохамеданството.»

Между често цитираните свидетелства за насилствена асимилация чрез ислямизиране и потурчване на българите са изказвания и публикации на един от най-бележитите османски държавници, великия везир Мидхат паша. Във френското сп. «Ла ревю сиантифик дьо ла Франс е дьо л'етранже», бр. 49 от 8 юни 1878 г., той пише: «...Трябва да се отбележи, че сред българите има повече от един милион мохамедани. Тези мохамедани не са дошли от Азия, за да се установят в България, както обикновено се мисли. Това са потомци на същите тези българи, преобърнати в исляма през епохата на завоеванията и през следващите години. Това са деца на същата тази страна, от същата раса, произлезли от същия корен. Между тях има такива, които не говорят друг език освен български.»

Мидхат паша има предвид насилствено ислямизираните българи, които са изгубили както религията си, така и езика си, и други, които са изгубили религията си, но са запазили българския си език и не са възприели турския. Става въпрос за българите мохамедани, наричани «помаци».

За онова време цифрата «повече от един милион» българи с мохамеданско вероизповедание е голяма цифра. Що се отнася до еничарите, към края на своето съществуване еничарският корпус е наброявал около 150 000 души, а броят на християнските деца, преминали през цялото време на съществуването на този корпус, се определя на около 5 милиона души. Значителна част от тях били от български произход.

Период на реформите (Танзимат)

Османската империя встъпила по пътя на капиталистическото развитие много по-късно от европейските държави. Турската буржоазия се появила на историческата сцена много по-късно от буржоазията на християнските народи в империята.

Причината за тази изостаналост се корени в остарялата политическа и социална система на военно-феодалната и теократична държава. Навремето тази система осигурявала предимство

пред другите вътрешно разпокъсани и воюващи помежду си феодални държави в Европа въпреки общата заплаха от османския експанзионизъм.

В течение на няколко столетия като единствена в средновековието военна държава с боеспособна, добре организирана, въоръжена и дисциплинирана военна сила, каквато представлявали еничарството и спахийството, Османската империя имала за главни приходни източници военната плячка, ограбването на земите и народите в покорените страни. Поради това управляващите не проявявали особен интерес и вкус към стопанската дейност. С търговия и промишленост се занимавали главно евреи и християни: гърци, арменци, славяни. Те били активният елемент и в културния живот. Вниманието на турските държавни ръководители било насочено главно към военните приготовления и към администрирането и експлоатирането на завладените земи. Стриктното придържане към ислямските религиозни догми в държавното управление, търсенето на истината само в Корана, подчинението и на образователното дело на религията били сериозни препятствия пред културното развитие на турците.

След периода на възход на империята завоевателните войни се превърнали в отбранителни, последвали периодите на застой и упадък. Намалели приходите от военната плячка. Нараснали разходите за водене на отбранителните войни, за потушаване на националните бунтове и въстания на поробените народи и на провинциалните управители, които не признавали централната власт. Държавните институции и въоръжените сили се оказали неспособни да отговорят на новите изисквания. В еничарския корпус настъпило разложение. Той изгубил дисциплината и боеспособността си, превърнал се в опасност за империята. Изход от тежката криза трябвало да се търси в преобразования и осъвременяване на държавата и на първо място на въоръжените сили.

В необходимостта от реформи, като се започне с един от най-важните фактори за нестабилността и разложението — корпуса на еничарите, бил убеден султан Селим III, смятан за първи падишах-реформатор. В еничарите той виждал опасност и за своя трон, тъй като с бунтове те сваляли и качвали султани и велики везири често по незначителни поводи, като раздаден им недостатъчно бакшиш или недоволни от заплатите и храната. Селим III встъпил на султанския трон в годината на Френската революция — 1789, която дала мощен тласък на революционните, на политическите и социалните реформаторски движения в Европа. За да предотврати еничарската опасност за себе си и за държавата, той създал първите поделения на една нова войска, наречена «низами джедид». През 1806 г. нейният състав надминал 22 000 войници и 1500 офицери. За подготовка на командния ѝ състав били открити нови военни училища, поканени били специалисти от Франция и други европейски страни за обучение на новата войска.

Еничарите и други консервативни сили с подкрепата на фанатизирани ислямски тълпи се обединили за противопоставяне на реформите. През 1807 г. те организирали манифестации с викове: «Не искаме «низами джедид», «Ако султан Селим остане на трона, вярата ни ще се промени, враговете ще ни победят». Агитатори призовавали тълпите: «Не може да се очаква аллах да помага на падишаха, който облича войниците с френски панталони и ги предава на френски командири», «Облякоха мюсюлманите в дрехи на неверници». Бунтовниците детронирани Селим и провъзгласили за султан Мустафа IV. Новата войска била ликвидирана, започнали кланета на привърженици на сваления султан, който също бил убит. Новият султан останал на трона само 14 месеца. Разбунтували се привърженици на убития Селим начело с русенския аянин Алемдар Мустафа паша (Мустафа Байрактар), нахлули в столицата, детронирани и удушили Мустафа IV и възкачили на трона брат му Махмуд II. Мустафа Байрактар влязъл във Високата порта като велик везир. При нови вълнения той бил убит през

1808 г., но Махмуд II продължил реформите на Селим, възстановил «низами джедид» под името «сегбани джедид» или «сеймени джедид» в състав първоначално от 10 000 души. За организирането и обучението на новата войска поканил мисия от пруски офицери начело със станалия по-късно известен фелдмаршал Молтке, шеф на пруския генерален щаб.

През 1826 г. Махмуд II с верните си войски успял да разгроми и да унищожи окончателно еничарския корпус. С артилерийски бомбардировки били разрушени казармите, започнали масови избивания и кланета. Хиляди еничари били избити и изклани на Хиподрума, по улиците и площадите на столицата. Султанът забранил дори да се споменава името еничарин. Във ферман от юни 1828 г. Махмуд II обяснява причините за ликвидирането на еничарския корпус: «Постепенно сред тях се появили неприлични деяния и различни пороци, така че някогашните дисциплина и послушание се превърнаха в непослушание и непокорство. Те срамно бягаха от битките и станаха причина много твърдини и градове да преминат в ръцете на неверниците. Освен това техните чести бунтове станаха причина да загинат няколко султани.» За да спечели подкрепата на ислямските фанатици, султанът изразява в същия ферман подозрения в предаността на еничарите към исляма и напомня, че това са потурчени християни — неверници. «А светият Коран, който им падна в ръцете — гласи ферманът, — с нож го насякоха и с това изневериха на принципите на вярата и направиха разни срамотии... Дори един от заловените разбойници бил неверник и имал татуиран гяурски кръст.»

Махмуд II извършил и други реформи, но някои от тях имали само външна форма на обновление. Самият султан сменил чалмата си с фес и облякъл европейски костюм. Чиновниците били задължени също така да заменят чалмата с фес, шалварите с панталони, сетрето с жакет. Но под феса не настъпила голяма промяна. Везири и паши си доставяли от Европа модерни мебели, но продължавали да седят по турски с кръстосани крака, да въртят кехлибарени броеници и да смучат дълги чибуци и наргилета. Лъжиците и вилиците също служели повече за показ. Поевропейчените ефендите продължавали да облизват пръстите си.

Все пак с реформите на Махмуд II бил открит периодът на Танзимата, продължен от неговия син султан Абдул Меджид и великите везири Мустафа Решид паша и Али паша.

Важна роля за предприемане на реформите изиграли противоречията в политиката на европейските сили по отношение на Османската империя и натискът върху султана и Високата порта. Тази политика е изразена с някои любопитни реплики за «болния човек на Европа», като историческата фраза на руския цар Николай I, казана пред английския посланик в Петербург: «Турция е в криза. Тя може да създаде и на нас трудности. В ръцете си държим един много болен човек. Ако го изтървем, ще ни сполети голямо нещастие. Необходимо е още сега да се разберем за подялбата на наследството, за да не се караме след това.»

«Ваше величество — отвърнал английският посланик, — казвате, че този човек е болен. В такъв случай наш дълг като силни и милосърдни хора е да подкрепим този слаб и болен човек.»

От своя страна министърът на външните работи на Англия лорд Палмерстон казал на великия везир Юсуф паша: «С Корана и харема напредък и цивилизация са немислими.»

Позицията на Русия е ясно изразена от канцлера Горчаков: «Или автономия, или анатомия» — т. е. Османската империя трябва да даде автономия на християнските народи или империята ще бъде разпокъсана и национално потиснатите народи ще се отделят от нея като напълно независими държави.

Англия и Франция предупреждавали султана и Високата порта, че ако не бъдат проведени налагащите се реформи, Османската империя е осъдена на разпадане, от което ще се възползва Русия. Те препоръчвали реформи за равноправие на мюсюлмани и християни, като уверявали султана, че турците ще запазят привилегията да управляват държавата. Разбира се, в случай на

разпадане на империята Англия, Франция и Австро-Унгария не биха се отказали да си присвоят османски територии, както и направили по-късно.

Всяка от големите европейски държави се стремела да спечели за своята политика султана, великия везир, везири. Във Високата порта се редували велики везири англофили, франкофили, по-късно германофили.

Вдъхновител на първия от голямо значение декрет на Танзимата, Гюлханския хатишериф, бил великият везир англофил Мустафа Решид паша. Преди това той бил посланик в Париж и Лондон и министър на външните работи. Султан Абдул Меджид слушал с интерес разказите на пашата за това, което е видял и научил в Европа като дипломат. По внушения на посланиците на Англия и Франция султанът възложил на Мустафа Решид паша да състави проект за реформи. Проектът, който имал за основа някои принципи, разработени още по времето на султан Махмуд II, бил одобрен от Абдул Меджид. На 30 ноември 1839 г. в парка Гюлхане близо до двореца «Топ-капъ сарай» били опънати чадъри за големците и издигната трибуна, около която се стекъл многохиляден народ мюсюлмани и християни. Тук били везири и паши, дипломатически представители на чужди държави, духовни ръководители на различни религиозни общности. С обичайните церемонии бил посрещнат султан Абдул Меджид. Мустафа Решид паша се изкачил на трибуната и с тържествен глас прочел текста на Гюлханския хатишериф, наречен така по мястото на обявяването му.

През следващите години в духа на този султански декрет били приети редица закони, които били в явно противоречие с основни догми на исляма и шериата, с привилегиите на мюсюлманите. Хатишерифът, който прокламирал равенство на поданиците пред законите без разлика на националност и религия, предизвикал голямо объркване и силна опозиция сред турското население и голяма част от държавните, административните и военните ръководители и чиновници. Те не можели да приемат мисълта, че християните ще бъдат равноправни с мюсюлманите. Най-често срещаното обяснение на повеленията на Хатишерифа пред невежото население било: «Гявур гявур денмиежек» («На гяурина няма да се казва гяурин»). Противниците на равноправието не можели да приемат и тази забрана. Те се обръщали към ходжите подигравателно: «Ходжа ефенди, защо се молиш, нали с гяурите сме вече едно?»

Периода след Хатишерифа мюсюлманите наричали «черни дни, в които правоверните изгубили властта си над неверниците». Кампанията била насочена най-вече срещу Мустафа Решид паша, когото султанът направил велик везир, но само след една година и седем месеца бил принуден да го смени. Абдул Меджид шест пъти назначавал и уволнявал великия везир Мустафа Решид паша, за да удовлетвори исканията на привържениците и противниците на реформите. Смяната на великите везири ставала и под натиска на Англия и Франция, всяка от които искала да постави свое протеже във Високата порта. Англия държала за Мустафа Решид паша, смятан за англофил, Франция на Али паша, Фуад паша, Къбръзлъ Мехмед паша, смятани за франкофили. За 20 години султан Абдул Меджид сменил 22 велики везири, някои от които били начело на правителството само няколко месеца.

Абдул Меджид бил между по-просветените монарси на Османската империя. Знаел френски език, четял френски книги, абониран бил за френски вестници и списания, проявявал интерес към европейската литература и музика, съдействал за проникването на европейската култура. По негово време били приети наказателният закон, сходен с европейските закони, търговски закон, закон за морската търговия, закон за търговските съдилища, открили били първите средни училища и училища за учители, както и първият университет в Турция. За първи път в Цариград била представена оперета от френска трупа, поканена по искане на султана. В приспособена театрална сграда близо до двореца «Долма бахче» заели места

султанът с цяла свита везири и паши, които не можели да въздържат възхищението си от красотата на твърде разсъблечените според турските нрави френски актриси. Спектакълът бил често прекъсван с възгласи «аферим, машаллах». Султанът бил толкова очарован, че заповядал спектакълът да се повтори изцяло. Така оперетата била играна до сутринта. Но шейхюлисламът и други консерватори предприели нова кампания: «тиатрото е гяурска работа» и театърът бил закрит. Сградата му била превърната в конюшня към султанските дворци.

Абдул Меджид се стараел и в личния си живот и обноси да подражава на европейските монарси, които го ласкаели, че европеизира Османската империя, и го удостоявали с високи ордени. Като Махмуд II и той захвърлил чалмата, поставил на главата си фес, облякъл европейски костюм, издал заповед и чиновниците да се обличат «а ла франга», като запазят само феса. Задължил всички везири начело с великия везир да положат клетва пред Корана, че не ще вземат рушвет. Великият везир Мустафа Решид паша, разчитайки на дълбоката религиозност на мюсюлманите, от името на султана наредил всички чиновници също да положат клетва, че не ще вземат подкупи и рушвети. Заплахите с божие наказание не дали резултат. Заклетите чиновници заменяли рушвета и подкупите с подаръци, тъй като в клетвата и в наказателния закон изрично не се забранявали подаръците. Наложило се тълкувателно приложение към закона, с което се пояснявало какво е рушвет и какво е подарък, но на практика законът останал неприложим.

С време султан Абдул Меджид изгубил популярността си поради недоволството на населението от корупцията, непосилните данъци, влошаващите се условия на живот и вследствие кампанията на консерваторите срещу «гяурските реформи». Султанът бил основателно обвиняван в прахосничество на държавни средства, в обогатяване на свои приближени и най-вече на многобройната си фамилия. Самият той се отдал на разгулен живот и пиянство. Умрял на 39 години през 1861 г. като алкохолик и болен от туберкулоза. В том IV на «Подробна османска история» четем следните редове: «Абдул Меджид заболял от туберкулоза, но вместо да бъде внимателен към крехкото си здраве, той се отдал на разгулен живот. Имал голяма слабост към жените и пиенето. Харемът му бил пълен с красиви момичета от цял свят.» Преди смъртта си Абдул Меджид казал: «Мене ме свършиха жените ми и момичетата ми.»

Не на добрата воля на султана и на Високата порта, а на натиска и вмешателството на Русия и на големите западноевропейски държави, стремящи се към политическо и икономическо влияние сред християнските народи в Османската империя, се дължали реформите в полза на тези народи, търпимостта към тяхното училищно и църковно дело. С договора, подписан в Кючук Кайнарджа през 1774 г., Високата порта признала на Русия правото да покровителства християнското население в Османската империя. Това право било потвърдено с Одринския мир между двете страни през 1829 г. и особено с договора, подписан в Юнкяр-скелеси през 1833 г. С Парижкия договор от 1856 г., сключен след поражението на Русия в Кримската война, и след новия султански декрет Хатихумаюна от същата година това изключително дотогава право на Русия се поело от западноевропейските велики сили. През 70-те години на XIX в. Русия наново възстановила влиянието си и се състезавала със западните държави в натиска над Високата порта за зачитане правата на християнското население. Но този натиск и покровителство от страна и на Русия, и на западноевропейските сили в полза на християнското население на практика означавали вмешателство във вътрешните работи и политиката на османската държава.

В цитираната вече книга на Тургут Йозал «Турция в Европа» специално се подчертава: «Повечето от реформите, наложени от Запада на Високата порта, бяха предназначени да

покровителстват в името на цивилизацията поданиците християни.» Йозал упреква западноевропейските държави, че по този начин на практика, действали за създаване на «държава в държавата.»

Първа българска победа

Прокламираните реформи с Хатишерифа и Хатихумаюна, макар и неприложени на практика, открили пътя за национални, политически и културни ревандации на християнските народи в Османската империя. Официалните декларации на Високата порта за признаване права, свободи и равноправие на всички поданици давали основание и на българите да издигнат искания за църковна независимост и народна просвета, за културна автономия.

Ръководен център на църковните борби на българите бил Цариград. Вън от отечествените земи това бил градът с най-многочислено българско градско население. В османската столица имало 24 български еснафа на терзии, кожари, абаджии, хлебари, млекари, градинари и много търговци. «Българските бакалници в Истанбул — пише турският историк от арменски произход Парс Тугладжъ в книга, издадена през 1984 г. — се мерели с гръцките, арменските, еврейските. Българските търговци били главно в «Балкапан хан», «Елчи хан», «Сюлейман паша хан», «Кючюк ени хан», «Кумру хан» и др. Но за българите от най-голямо значение бил «Балкапан хан». Той се смятал за един вид българско консулство. По това време българите, идващи в Истанбул, смятали за един вид хаджилък да посетят «Балкапан хан.»

Сведенията за числеността на българите в Цариград са противоречиви, но те не били по-малко от 50–60 000 през XIX в. Някои ги определят на около 80 000, а д-р Селимински и П. Р. Славейков — на повече от 100 000. Според турския годишник (салнаме) от 1863 г. в Цариград е имало 32 500 българи занаятчии. В околностите на града живеели около 12 000 българи в 40 села.

Ако преди Освобождението на България Букурещ бил главният български революционен център вън от българските земи, Цариград бил главният културно-просветен център. Тук са живели, работили и учили много видни български интелектуалци, просветители, църковни, а и революционни дейци.

Преди Освобождението на България Цариград бил градът с най-много български училища. Първото българско училище в столицата на Османската империя било открито през 1857 г. и било наречено «Свети свети Кирил и Методий». Помещавало се в историческия български Метох в квартал «Фенер», на брега на Златния рог. И сега продълговатата триетажна сграда на Метоха е запазена в първоначалния си вид. На лицевата страна по цялата дължина под корниза се чете 40–метров надпис с църковнославянски букви, който започва с думите «Болгарский народний имот...». Надписът сочи, че строежът на Метоха е бил завършен през 1851 г., изграден с народни пари. Срещу Метоха от другата страна на улицата е прочутата българска църква «Свети Стефан», единствена по своята конструкция и оригинален архитектурен стил. Тя е построена след Освобождението на България с метални плочки, донесени от Виена. Затова се нарича «желязната църква». В нейния двор е била първата българска църква в Цариград, в която през 1860 г. е станала знаменитата демонстрация на българите против гръцката патриаршия и за българска църковна независимост.

В Метоха, в който се помещавали и българското читалище и печатницата на П. Р. Славейков, се е състоял първият български църковен събор през 1871 г. за учредяване на Българската екзархия.

В Цариград е имало български училища в кварталите, в които живеели значителен брой български семейства, и няколко църкви. Един от ценните български народни и държавни имоти е болницата «Евлоги Георгиев». Тя е построена след Освобождението на България със средства на българската държава и на български дарители. През 1988 г. турското правителство обсеби болницата и я нарече на името на султан Баязид.

В Цариград е имало около 50 културни, архитектурни и други исторически паметници, признати официално от турското правителство за българска държавна собственост. Днес те не съществуват с изключение на няколко, като Метоха, църквата «Свети Стефан» и екархийската сграда в квартал «Шишли».

Преди Освобождението на България Цариград бил главен център на българския периодичен печат и книгоиздаване. От всичко 86 периодични издания на български език преди Освобождението 25 излизали в Цариград. До 1877 г. тук са били издадени 509 български книги.

Любовта на цариградските български възрожденци и просветители към своя народ и родина лъха от всяка страница на тогавашните цариградски български вестници. Журналистите и редакторите на тези вестници пишели с главна буква както България, така и българин и всичко българско.

Културното издигане и политическото просвещение на българския народ, пробуждането и поддържането на неговото национално съзнание, предявяването, популяризирането и защитата на националната му кауза са високите цели, които си поставяли българските просветители, учители, свещеници, журналисти. Тези цели се подчертават още в първия брой на в. «Македония» от 3 декември 1866 г.: «С издаването на този вестник за народа желанието и намерението ни е не само новини да известяваме, но доколкото можем да ся мъчим, за да всейвами в народний дух начала нравствено-политически, да ся грижим да го предпазим от злонамерени внушения и гибелни за него чужди влияния и да гледами да образуваме в него обществено мнение.»

Принуден да излиза в османската столица под контрола на цензурата, цариградският български печат не можел да си служи с езика на Ботев, Каравелов, Раковски. Като легален печат той бил външно реформистки, еволюционистки, но като трибуна за църковна независимост той също играел революционна роля.

Цариградските български вестници и списания изпълнявали и друга много важна мисия: да осведомяват за теглото на българския народ както българските си читатели, така и Европа. Европейските държави били широко представени в османската столица чрез дипломатически, културни, търговски и религиозни мисии и многочислени колонии. Цариградските български вестници имали дописници в различни краища на България и поддържали рубрика «Новини от България». Тези новини били трагични с изключение на известията, че в еди-кой си български град или село било открито училище или читалище или било играно театрално представление. И много умереният български «Цариградски вестник» започва рубриката си «Новини от България» на 23 октомври 1854 г. с думите: «Да пиши човек за българските работи ще рече да плачи и да пиши. Нищо друго няма да се чуе, освен еди-кого си обрала, еди-кого били, еди-кого убили...»

Значителна част от цариградските българи били от Македония. Неслучайно Славейков нарекъл вестника си «Македония». Той го превърнал в трибуна срещу антибългарската асимилаторска пропаганда. «Че македонците не са гърци, но са българи и че българите не са татари, ни фини — пише в. «Македония» на 15 август 1867 г., — никакви съмнения вече не носи, нито па има нужда от други исторически доказателства, когато народът, който носи името

българи, е налице и когато езикът, който говори населените от него страни Македония, Тракия и България, свидетелства за произхождението на този народ.»

Цариградският български печат е най-високата трибуна на борбата на българския народ за църковна независимост. В тази борба той влага ярко политическо съдържание. В уводна статия на в. «Македония» от 25 юли 1872 г. четем: «Много излъгани би останали онези, които би помислили, че новото движение на българите е имало и има черковен характер... Не, това движение заключва в себе си и политически характер. Българският народ, чрез установяване на една своя черква искал е и иска, защо да го крием, да се установи един вид народна самостоятелност...»

Политическият характер на борбата за българска независима църква се подчертава от най-изтъкнатите дейци на българската национална революция. Раковски активно участва в църковното движение и го смята за необходим етап в освободителното дело, а Каравелов пише: «Българският черковен въпрос не е нито йерархически, нито канонически, а политически, защото с неговото решение ще се признае и съществуването на българската народност.»

Просветените турци също виждали политическия характер на българското църковно движение. Най-големият навремето турски поет и журналист Намък Кемал в редактирания от него в. «Ибрет» от 11 юни 1872 г. подчертава, че чрез борбата за църковна независимост българският народ излиза на политическата сцена и ще създава много проблеми на османската държава. «Сега — пише Намък Кемал — на българите се издава ферман да си създадат екзархия. Те искат екзархия, но въпросът не може да приключи с това.» А великият везир Къбръзлъ Мехмед паша, цитиран от д-р Стамболски, предупреждавал: «Пашалар, пашалар, зад тия черни раса и под тия калимавки се крият пушки и топове. Който остане жив, ще види.» Друг велик везир, Мидхат паша, също предупреждавал, че зад Българската екзархия се очертава силуетът на българската държава.

Борбата за църковна независимост се увенчала с успех две десетилетия след освещаването през 1849 г. на първата българска църква в Цариград. В тази преустроена за църква къща, подарена от Стефан Богориди, на 3/16 април, Великден, бил извършен исторически акт: Иларион Макариополски, приветстван ентусиазирано от цариградските българи, които викали «не щем гръцка патрика», вместо името на гръцкия патриарх произнесъл «всякое епископство православних». Но едва на 28 февруари 1870 г. султан Абдул Азиз с велик везир Али паша издал историческия ферман, с който била призната църковната независимост на българите и било разрешено учредяването на Българска екзархия. Хиляди българи се събрали наново в двора на църквата и пред Метоха, където завърналият се от първото си заточение Иларион Макариополски се провикнал: «Не е вече надежда, чада, но дело, имаме вече църква българска, самостоятелна. Имаме йерархия народна.»

Дотогава българите били принудени да признават за свой църковен и духовен водач гръцкия патриарх в Цариград, смятан за глава на всички православни християни. Поради това българите били наричани «рум миллети» («гръцки народ»). Така че борбите за църковна независимост били борби и за името българин, заличено от официалния език и от държавните учреждения след завладяването на България от турците.

Прилагането на фермана срещнало силната съпротива на гръцката патриаршия и противоречивото отношение на Високата порта. Гръцкият патриарх Антим VI и неговият синод скроили нови обвинения: българските църковни ръководители участвали в заговор срещу държавата. Повлияна от сведенията, които пристигали от българските земи за разрастване на националноосвободителното движение, и имайки предвид политическия характер на движението за църковна независимост, Високата порта изпълнила исканията на гръцкия

патриарх. Тримата български владци Иларион Макариополски, Иларион Ловчански и Панарет Пловдивски били заточени в Мала Азия. Българите отговорили с енергични протести. Техни представители си послужили и с хитрост. Пред великия везир и министъра на вероизповеданията Али паша те заявили, че не само не заговорничели срещу държавата, но на църковната служба на български език били отправяни молитви и за дълголетие на султана и на великия везир и че на никого не може да бъде забранено да отправя молитви към бога и за това не е необходимо разрешение. Цариградските българи се стекли пред Метоха, обвили църквата и иконите с черен плат. Три хиляди души начело с П. Р. Славейков, който произнесъл пламенна реч, се отправили към Високата порта. На дълги пръти те носели огромни плакати с фермана на български, турски и гръцки език. Манифестантите издигали искания: «Да се изпълни ферманът!», «Да бъдат освободени нашите владци!». Делегация начело със Славейков се явила пред великия везир и предявила исканията. Цариградските българи се възползвали от някои търкания между Високата порта и гръцката патриаршия и успели да издействат освобождението на заточениците, както и приложението на фермана.

На 16 февруари 1872 г. бил избран първият български екзарх — Антим I, роден в Лозенград, дотогава видински митрополит. По пътя от Видин до Цариград той бил посрещан и изпращан с големи тържества от българското население. На 17 март четири парахода, обкичени със зеленина, очаквали екзарха край Босфора и Златния рог с музика и български хор. Екзархът преминал през шпалир от българи и ученици от българските училища, придружен от шествие с песни до екзархийския дом в квартал «Ортакьой». Българският екзарх като представител на българския народ бил приет от великия везир Махмуд Недим паша, а на 12 април и от султан Абдул Азиз в тържествената зала за аудиенции в двореца «Долма бахче». На празника на българската и славянската писменост екзарх Антим I за първи път отслужил екзархийска служба пред хиляди цариградски българи. Най-важният момент бил прочитането на акта, с който се обявявала българската църковна независимост.

Извоюването на българската църковна независимост била първата голяма победа в борбите на българския народ по пътя на свободата и независимостта.

Учредяването на Българската екзархия имало изключително голямо политическо значение. Това била първата официално призната българска национална институция. Означавало и официално признаване на българите като самостоятелна нация след петвековно заличаване на България от картата на Европа. Избраният български екзарх бил първият и единствен за онова време официално признат представител на тази нация както пред османската държава, така и пред външния свят.

Признаването на църковна независимост означавало още признаване на известна културна автономия.

Ръководителите на движението за църковна независимост с дипломатическо умение използвали политиката по българския църковен въпрос на Високата порта и на европейските сили, които не желали разбирателство и сближение между българи и гърци под покровителството на православна Русия. Наред с това въпреки своето русофилство екзарх Антим I се противопоставял на желаното от Русия българо-гръцко сближение, което би означавало подчинение на гръцката патриаршия. На практика султанското правителство и европейските сили поддържали българо-гръцкия конфликт, за да отслабват руското влияние. Освен това борбата на българите за църковна независимост била пряко насочена срещу гърцизма, който създавал проблеми на правителството. То разчитало на разделението между българи и гърци, за да ги държи по-лесно в подчинение.

В четвърти том на своята «Обяснителна хронология на османската история» турският историк Исмаил Хами Данишменд по следния начин обяснява двойствената политика на Високата порта, а и на европейските велики сили: «Създадена бе още една християнска православна църква. Но това не означаваше победа на руската политика, както обикновено се мисли. Защото царска Русия отдаваше толкова голямо значение на славянското единство, колкото на християнското православно единство, което значително пострада. Българите, дотогава смятани за гърци, започнаха да се проявяват като фактор на равновесието на Балканите срещу гърцизма.»

Високата порта била доволна от разделението и противопоставянето между българи и гърци, но не пренебрегвала опасността от политическия характер на българското църковно движение. Както обръща внимание Данишменд, това движение предшествовало с четири десетилетия движението за национално освобождение и било изключително важен фактор за утвърждаване на българската нация и за бъдещата независимост на България.

Високата порта и българската национална революция. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа

Борбите за национална просвета и култура и за независима българска църква са неразделен мирен етап от българската национална революция. През втората половина на XIX в. революцията достига своя връх с дейността на Васил Левски и с най-голямото българско въстание — Априлското през 1876 г.

«В края на XVIII в. — пише турският историк проф. Енвер Зия Карал в своята «Османска история» — светът още не знаеше, че съществува български език. Пътешествениците, минали през Балканите, не говореха за българската общност... Въпреки това през XIX в. българите успяха да осъществят голям национален подем... Въпреки всичко идеалите за народност и независимост продължаваха да укрепват. След потушаване на всяко надигане, бунт или въстание българите веднага започваха да подготвят ново...»

До Априлското въстание с най-голяма сила отеква в Османската империя и в Европа подвигът на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през лятото на 1868 г., преминала Дунава и стъпила на българския бряг с думите на войводите: «Ние отиваме да измрем за свободата на отечеството си България и нищо повече.»

«Ако малката четица на пустийския герой Филип Тотю тури в устата на турците думата «комита» — пише Захари Стоянов, — Хаджи Димитър и Стефан Караджа станаха пътеводна звезда за всичко младо, честно и неокаляно, което пъплеше по Балканския полуостров, което ламтеше за народна свобода и независим живот... Имената на тези двама войводи се шепнеха на всяко патриотично ухо с евангелско благоговение.»

Няколко обстоятелства допринесли най-много за популярността на политическите цели на четата и на българската национална кауза. Това била най-голямата, най-добре организирана и въоръжена дотогава българска чета. На чуждестранните консулски представители и на дипломатическите мисии правели силно впечатление дисциплината, героизмът и себеотрицанието на четниците. Привличали вниманието политическите документи на четата, подписани с «Българско привременно правителство в Балкана». В тях се подчертава, че българските революционери си поставят за цел освобождението на всички земи, в които живеят българи — Мизия, Тракия и Македония. На представителите на великите сили се обръща внимание, че Хатихумаюнът и другите актове на султана и Високата порта за реформи са

останали празни слова, и се изразява надежда, че християнска Европа ще подкрепи българската кауза в името на справедливостта.

Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа била разбита, загинали почти всички четници, но тя накарала Европа да заговори за България. Героизмът и себеотрицанието на четниците са описани в много доклади на консулските представители на европейските държави. (Те са публикувани и в сборника «Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа», изд. «Д-р Петър Берон», 1989 г., и в книгата на Зина Маркова «Четата от 1868 г.» изд. на БАН, 1990 г.)

В доклад на италианския консул в Русе А. ди Донато от 1 август 1868 г. четем: «В общи линии изглежда, че поведението на арестуваните пред турците е било всичко друго, но не и страхливо. Един от тях, на когото Мидхат паша дал обещание, че ще спаси главата си, ако направи разкрития, отговорил, че е бил пленен само защото е бил покрит с рани, че включвайки се в четата, е знаел, че залага живота си и че впрочем щял да бъде отмъстен от другарите си, които с хиляди ще изникнат, както тревата от земята, за да водят война за независимост.»

Руският вицеконсул в Пловдив, българинът Найдено Геров, в доклад от 21 август 1868 г. пише до руския посланик в Цариград граф Игнатиев: «Според единодушното свидетелство на всички четници се сражавали във всички битки с мъжество, каквото никой не е допускарал у българите. А тези от тях, които били ранени и попаднали в плен, проявявали голяма твърдост и патриотизъм в съда. Осъдените пък на смърт не само запазвали докрай пълно присъствие на духа, но дори по пътя към екзекуцията се обръщали към народа със съвети да не унива за това, че ще ги обесят, защото след тях ще дойдат много повече със същата цел — да се сражават за правата на народа.»

За достойното държане на заловените живи четници пред турския съд съобщава с доклад от 29 юли 1868 г. и английският консул в Русе Р. Далиел: «Нито един от пленниците не се защити, заявявайки само, че те са дошли в страната, за да я освободят. Информирани съм, че тяхното поведение пред съда било почтително, както и на екзекуцията — напълно безстрашно.»

За един от съдебните процеси срещу пленени четници френският консул в Русе А. Шефер пише в доклад от 29 август 1868 г.: «Заседанието на съда продължи не повече от час, въпросите, отправени към подсъдимите, бяха чисто формални, така че подсъдимите, всички българи, не разкриха никакви данни, а генерал-губернаторът като че ли се боеше от показанията им.»

Печатът на османската столица също давал гласност на събитията. Излизаният в Цариград вестник на френски език «Курие д'Ориан» от 30 юли 1868 г. съобщава как е загинал Хаджи Димитър: «И от двете страни боят се водел с жестоко упорство. Борбата продължила повече от пет часа. Тежко ранен, Хаджи Димитър едва не паднал в ръцете на турските войници. Въоръжен с револвера си, той се борел до последната минута с енергия, достойна за по-друго време. Сабята му, един телескоп и много писма са изпратени на Мидхат паша.»

Английският консул описва сабята на Хаджи Димитър, а италианският — униформата на войводата.

Френският консул Шефер е имал възможност да посети пленения след тежко раняване на три места Стефан Караджа. В доклада си от 1/13 август 1868 г. консултът преразказва това, което му казал Караджата: «Въпреки незначителните изгледи за успех и предпазните мерки на османското правителство опитите ще продължат и комитетите винаги ще намират хора, решени на всичко, за да подготвят чети. Стефан ми даде тези сведения, но отказа да навлезе в подробности, които биха компрометирали лица във вилаета.»

С какъв интерес правителствата на европейските държави следели събитията, се вижда от техните нареждания до консулите си да съобщават възможно най-бързо и най-подробно за движението на четата, за сраженията ѝ с турските войски. Австро-унгарският консул в Тулча бил строго мъмрен за това, че пропуснал да съобщи своевременно някои факти за четата и позволил да бъде изпреварен от консулски представители на други страни. Вицеконсултът дал обширни писмени обяснения, опитвайки се да се оправдава, като напомнял за други свои доклади с ценни сведения.

Управителят на Дунавския вилает Сабри паша настойчиво искал от правителството изпращане на допълнителни военни подкрепления. С докладите си той информирал Високата порта, че това не е обикновена хайдушка чета, тръгнала да отмъщава на турците, а многочислена, добре организирана, дисциплинирана политическа чета, дошла да освобождава България. В доклада си до Високата порта от 10/22 юли 1868 г. той цитира реч на Хаджи Димитър, произнесена пред селяни. Войводата уверявал, че подир неговите четници идат много други, че с тях ще дойдат още няколко хиляди и показвайки им едно знаме, казал: «Това е знамето на независимостта. Всички вие се намирате под негова защита.»

Отношението на четата към турците се вижда от обръщението към българския народ. В него се заявява, че мирните турци не ще бъдат безпокоени и тяхната чест, имот и вяра ще бъдат зачитани.

Правителството обвинило Сабри паша в некадърност и изпратило с извънредни пълномощия в Дунавския вилает председателя на Държавния съвет Мидхат паша, отличил се предишната година с разбиването на четите на Филип Тотю и Панайот Хитов и с «усмиряването» на Дунавския вилает.

Мидхат паша

Името на Мидхат паша било широко известно като на реформатор и яростен враг на Русия и на българщината. Нека кажем нещо повече за този турски държавник и за отношението му към българския въпрос.

Образован, хитър, лукав, злопамен и отмъстителен, самолюбив, някои го наричат мегаломан, но със силен характер, той посветил способностите си за спасяване на разлагащата се Османска империя чрез реформиране за осъвременяването ѝ и чрез задушаване на националноосвободителните движения.

Реформите на Мидхат паша били в областта на администрацията, съдебното дело, благоустройството и икономиката, в опити за поевропейчване на империята чрез установяване на управление на конституционна монархия. Той не бил между основателите на движението на новоосманците-младотурци от 1865 г., не влизал в неговата първа организация, но скоро станал всепризнат идеолог и знаме на това движение.

На два пъти, макар и за кратко време, Мидхат паша заемал поста велик везир. Той действал повече зад кулисите, стоял зад много заговори срещу правителството и зад детронирането на двама султани.

Името на Мидхат паша остава до голяма степен свързано с дейността му като валия на Дунавския вилает. Преди това, през 1861 г., той бил назначен за управител на вилаета на Ниш. Тук се проявил в затягане на администрацията и потушаване на четническото движение. Докладвайки на Високата порта за успехите си, той същевременно предупреждавал, че Нишкият вилает не може да бъде напълно успокоен, докато на изток, в българските земи, се подготвя въстание. Предупреждавал султана и правителството за опасността от засилващата се

дейност на българските чети. За въвеждане на ред в българските земи той предлагал «административни, военни и възпитателни мерки» и сериозни реформи в местното управление. Внесъл предложение във Високата порта Нишкият, Видинският и Силистренският вилает да се обединят в един с име Дунавски вилает, който да се превърне в образцов. Предлагал вилаетът да обхване земите на Северна България, част от Северна Македония, Нишката област, Югозападна България и Добруджа с вилаетски център Русе. За Дунавския вилает да бъде изработен специален статут. След изтичането на известен период от прилагането на статута да бъдат отстранени констатираните недостатъци и подобреният статут да се приложи и в другите вилаети на империята. Предложението било одобрено. През 1864 г. бил създаден със специален закон Дунавски вилает и за негов валия бил назначен Мидхат паша. Първата работа на новия амбициозен валия била да уволни некадърните ръководители на Русе, Видин, на другите градове и да започне реорганизирането на администрацията. Въвел административно делене на вилаета на околии и общини, въвел изборни старейшински съвети в селата и махалите, създал смесени съдилища от турци и българи, разбира се, туркофили, започнал осъществяването на програма за строителство на училища, болници, но и на затвори. Създал Дунавско параходно дружество, дружество за воден и сухопътен превоз на пътници и стоки, поставил основите на земеделска банка и взаимоспомагателни каси.

До април 1876 г. никой от турските държавници и административни ръководители не се занимавал толкова отблизо и пряко с българския въпрос като Мидхат паша. Никой като него не е прозрял опасността от този въпрос за Османската империя. Той виждал опасността от българското църковно движение, от българските училища и българския печат за просветата и националното пробуждане на българите. Затова изработил специален проект, чието приложение би означавало ликвидиране на българските училища.

В преследването на българското националноосвободително движение, както и в кампанията срещу българските училища, българския печат и българската екзархия Мидхат паша се ползвал от услугите на изградената от него мрежа доносници и шпиони българитуркофили. Между тях били всеизвестният хаджи Иванчо Пенчович и цензорът на българския печат Н. Генович, редактор на финансирания от Високата порта в. «Турция». В спомените си образованият българин Васил Манчов, който владеел френски, италиански, гръцки и турски език, разказва как Мидхат паша се опитал и него да направи свой шпионин сред сънародниците му. През есента на 1866 г. Манчов бил повикан в Русе при пашата. «Той — разказва Манчов — беше сам. Повика ме близо до него и ми каза на ухото: «Мене ме викат Мидхат паша. Аз умея да възнаграждавам тия, които ми услужват. Дръж ме в течение на работите, които се вършат в Румъния и в България, и бъди уверен, че ще те възнаградя богато.» След това ми поднесе кафе и чибук и на раздяла пак ми повтори: «Името ми е Мидхат паша. Аз умея да възнаграждавам.»

Българският патриот не се поблазнил от обещаваните награди и Мидхат паша го изпратил на заточение.

Най-довереното лице между българите доносници и шпиони на Мидхат паша си оставал хаджи Иванчо Пенчович, добре запознат с българските работи, участник в църковното движение, по-късно член на Смесения екзархийски съвет. Като валия на Дунавския вилает Мидхат паша назначил хаджи Иванчо за член на търговския съд, на административния и на вилаетския съвет в Русе. Хаджи Иванчо бил член и на Държавния съвет, най-висшия законодателен орган, чийто пръв председател бил Мидхат паша. Ярък изразител на туркофилството, хаджи Иванчо бил в конфликт с ръководителите на българското църковно движение, въпреки че участвал в него, доносничел за тях. Заедно с Генович обвинявал П. Р.

Славейков, по-късно екзарх Антим I и други църковни дейци за връзки с революционното движение и заговори срещу държавата.

Султанът и Портата оценили като голям успех на Мидхат паша разбиването на четите на Панайот Хитов и Филип Тотю през 1867 г. Пашата посрещнал чак в Будапеща султан Абдул Азиз, който се връщал от посещение в Европа, и му докладвал, че бунтовниците са разбити и прогонени, че във вилаета царят ред и спокойствие. Похвалил се също така, че е в ход голяма благоустройствена програма, че в резултат на реформите, които осъществил, приходите в държавната хазна се увеличили с 50 процента. Спечелил доверието на султана и на Високата порта, през 1868 г. Мидхат паша бил назначен за председател на създадения същата година Шураи девлет (Държавен съвет) и се завърнал в Цариград. Но от Дунавския вилает започнали да пристигат тревожни съобщения, че една нова, голяма българска чета, четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, преминала Дунава, водела сражения с турски войски и башибозуци, че валията Сабри паша и командващият войските Абди паша не били в състояние да се справят с положението. Султанът и Високата порта не виждали кой друг би могъл да се справи с положението освен опитния бивш валия на Дунавския вилает Мидхат паша и го изпратили там с извънредни пълномощия.

Мидхат паша поел лично ръководството на операциите срещу четата, както и репресиите срещу българите, заподозрени в симпатии към четниците и техни помагачи. Лично присъствал на съдебните процеси срещу пленени четници. Съдът бил съставен от турци и предани на пашата българи туркофили, които подписвали смъртните присъди на сънародниците си. С тези процеси, на които канел и чуждестранни консулски представители, Мидхат паша казвал на европейците: «Както виждате, българите са доволни от положението си, съдят и осъждат бунтовниците, вдигнали ръка срещу държавата.»

Заловените четници били съдени по най-бързата процедура. Смъртните присъди били незабавно изпълнявани чрез бесене на публични места за назидание.

На 23 юли/4 август 1868 г. Мидхат паша изпратил до великия везир Али паша обширен доклад с много сведения за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, за нейния състав, за сраженията, убитите, ранените, заловените в плен и осъдени четници. За сражението на Бузлуджа, където бил убит Хаджи Димитър, писал, че то било изключително ожесточено, продължило три часа и половина и най-после Хаджи Димитър бил убит. Според доклада от 124 четници били убити 101 и 22 били заловени живи или ранени. Пленените били съдени в Русе и Търново. Те смело заявявали, че доброволно са участвали в четата и стреляли против турската войска. Осъдените на смърт били обесени в различни градове. Само трима като малолетни избегнали смъртната присъда и били осъдени на доживотен затвор. «Въпреки всички усилия да бъдат заловени живи тия четници — пише Мидхат паша — никой от тях не искал да се предаде... Никой от заловените не се е предал, преди да бъде ранен на две-три места.»

В доклада на пашата очевидно се намалява броят на жертвите от турска страна: от редовната войска според доклада били убити 17 души и 25 ранени. От запасните, черкезите и башибозуците били убити 20 души и около 35 били ранени. Мидхат паша специално отбелязва, че въпреки всички усилия той, следствените и съдебните власти нищо съществено не могли да узнаят от разпитите на заловените. «Най-много сведения бихме имали от техните водители, но заловеният жив Стефан, както и знаменосецът Димитър (Мънзов) от Браила не са ни дали или не искали да дадат такива... От Хаджи Димитър и от другите водители нищо не можахме да узнаем, понеже те са убити на полесражението. След разбиването на четата, в която е бил Хаджи Димитър, намерените книжа са прегледани и преведени. Голяма част от тях са дадени от комитета с цел да бъдат разпръснати из България. Останалите са позиви и патриотични

стихотворения, взети от убити четници. Препис от тях е изпратен неотдавна на Високата порта» — се казва в доклада.

За изпратеното във Високата порта обръщение на четата до султана Мидхат паша пише, че «по съдържание и стил това заявление не може да е написано от българин. То трябва да е излязло изпод перото на изкусен човек.» В заключение пашата се хвалил пред великия везир, а и пред султана: «Под егидата на Негово величество султана и този път тази гюрултия можа да се потуши в разстояние на няколко дни.»

Мидхат паша организира и печатна пропаганда срещу българското националноосвободително движение. Като валия на Дунавския вилает през 1864 г. той създава турско-български орган на тази пропаганда — в. «Дунав», който излиза до 1874 г. едновременно на турски и български. Туркофилите, български редактори на вестника, били привлечени от пашата на служба във вилаетското управление със задача да пропагандират реформаторската му политика и да водят кампания срещу българското освободително движение. В «Дунав» са публикувани най-отвратителните писания срещу четите на Филип Тотю и Панайот Хитов, а по-късно срещу четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, хули срещу дейността на Българския централен революционен комитет. Комитетът е наричан «сбирщина от замисленици на народа ни», а четите «разбойнически». «Благодарение обаче на Мидхат паша, главният вилаетски управител, който с естествената си бодрост и с неуморимите си старания излови речените разбойници и ги наказва съответно вината им... Ний пък от името на н. в. нашия милостивейшия цар султан Абдул Азиз и в името на човечината, протестираме против този комитет» — се казва в едно от обръщенията.

В други обръщения верноподаниците на султана заявяват: «Ние, българите, имаме от кого да чакаме улучшение и благополучие в състоянието ни: великите османски наследници, милостивите султани, на които под скиптъра ни е оставило провидението още преди четири века и половина.» Или: «Нашето състояние е най-добро сега, в щастливото царуване на милостивейшия наш цар султан Абдул Азиз ефендимиз, на когото светлите дни бог да умножи на многая лета.»

На 8 юли 1868 г. Мидхат паша публикувал във в. «Дунав» прокламация на вилаетското управление за преследване на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа: «... Всичките хайдутини ще се изловят и ще се накажат както и миналата година. Тия хайдутини се канят да обират и убиват турци и християни, когото би срещнали... Граждани и селяни, ние ви съветваме: хайдутините, ако дойдат в селото ви, ударете ги и ги избийте.»

Съвременникът на събитията, летописецът и историк Лютфи ефенди, член на Държавния съвет, не вярва на успеха на политиката на Мидхат паша с огън, кръв и бесилки да ликвидира българското освободително движение. «Бързите действия на Мидхат паша — пише той — приличат на подрязването на лозата. Както подрязването на лозата дава сила на корена ѝ, така и този род действия ще имат за резултат нова сила на въстаническото движение на българския народ.»

Завърнал се в Цариград от България с изпълнена мисия, Мидхат паша бил назначен за валия на Багдад, за да приложи и там реформите си, но и за да бъде отдалечен от столицата. По редица въпроси той се противопоставял на обкръжението на султана. На 8 септ. 1871 г. султанът наново назначил за велик везир любимеца си Махмуд Недим паша, който спъвал всяка инициатива на своя политически противник, багдадския валия. В израз на протест Мидхат паша демонстративно подал оставка. Завърнал се в Цариград, той бил посрещнат от новоосманците-младотурци като техен лидер. За да бъде наново отстранен от столицата, но и за да бъде близо и държан под наблюдение, султанът го назначил за валия на Одринския вилает.

Това назначение съвпаднало с ожесточена кампания срещу великия везир Махмуд Недим паша от страна на младотурската опозиция. Тя го наричала «русофил», послушен на граф Игнатиев. Обвиняван бил в корупция, в пражосничество на държавни средства, в назначаване на некадърници, но доверени хора на високи длъжности с големи заплати. Величан като бог от Махмуд Недим паша, султан Абдул Азиз, чувствителен към ласкателства, изисквал от тези, които се явяват при него, да се покланят ниско и да целуват 3 пъти земята, да говорят с наведени глави, без да го гледат в очите. Султанът стигнал дотам, че забранил никой освен него да не носи името Азиз. Хората с това име били задължени да го заменят с Изет. В същото време османската държава била пред пълна финансова катастрофа. Външните дългове в резултат на големите и неизгодни заеми с високи лихви, пражосвани и лично от султана, вече надминавали държавните приходи. Мидхат паша се възползвал от растящото недоволство от правителството на Махмуд Недим паша. Преди да замине за новото си назначение в Одрин, той помолил да бъде приет лично от султана. Абдул Азиз го приел лицемерно с похвали: «Като цена вашите успехи в Дунавския вилает, мога да кажа, че и това, което направихте в Багдадския вилает, много ми харесва. Сега отивате в Одрин. Важните въпроси на този вилает могат да бъдат решени само ако бъдат възложени на човек, способен и трудолюбив като вас. Ето защо ви прехвърлям там. Аллах да благослови и там да бъдете полезен.»

При този разговор Мидхат паша хвърлил в тревога Абдул Азиз с тежки обвинения срещу Махмуд Недим паша и с предупреждение за опасно надигащото се недоволство, което може да бъде насочено и срещу султана. «Аз, вашият раб — казал пашата, — съм длъжен да изпълнявам всяка ваша заповед, само че великият везир Махмуд Недим паша е спечелил омразата на всички чиновници, защото всеки е пострадал от него. Ние и целият народ работим за вашето добро, но великият везир прави тъкмо обратното.»

За да успокои духовете, султанът отменил назначението на Мидхат паша, отстранил и своето протеже Махмуд Недим паша, за което настоявали и Англия, и Франция. На 31 юли 1872 г. за велик везир бил назначен Мидхат паша. Така, вместо да замине за Одрин като валия на провинция, лидерът на младотурската опозиция влязъл тържествено през парадния вход във Високата порта като велик везир на Османската империя.

Първата работа, с която се заел новият ръководител на правителството, била да изправи пред съд предшественика си Махмуд Недим паша за злоупотреби с държавни средства и за фалшифициране на държавния бюджет. Вместо в затвора султанът изпратил Махмуд Недим паша временно за валия на областта Кастамону.

Абдул Азиз гледал с подозрение на новия велик везир, реформатора Мидхат паша, и на младотурското му обкръжение. Според донесения на верни на двореца политици и военни Мидхат и неговите младотурци кроели заговори срещу падишаха. Падишахът не можел да понася Мидхат паша. Той не бил свикнал да му се казва истината за безизходицата, в която е изпаднала държавата. Затова първото везирство на Мидхат паша продължило само два месеца и 19 дни. На 19 октомври 1872 г. той бил снет и заместен от Мютерджим (Мехмед) Рюшю паша. Но през тези по-малко от три месеца велико везирство Мидхат паша намерил време да се заеме наново с българския въпрос. Той смятал за голяма грешка признаването на църковна независимост на българите и създаването на българска екзархия. Одобрил произнесената от гръцкия патриарх схизма срещу българската църква, за да се влошат още повече отношенията между гърци и българи. Предприел наново репресии срещу българските просветители и църковни дейци. Още с влизането си във Високата порта наредил спирането на в. «Македония» и арестуването на неговия издател и редактор П. Р. Славейков. За спирането на български вестници и арестуването на български патриоти Мидхат паша наново се възползвал от услугите

на своите български доносници като хаджи Иванчо Пенчович и Н. Генович. Хаджи Иванчо бил в услуга и на предишни велики везири, но те не обърнали внимание на един негов доклад за българското националноосвободително движение, за ръководните дейци на църковното движение, на българската просвета, които обвинявал в заговори срещу държавата. Мидхат паша се възползвал от този доклад. По време на неговото велико везирство бил нанесен най-тежкият удар върху революционната организация на българите — тогава започнали разкритията във връзка с арабаконашкия обир на турската поща. След свалянето на Мидхат паша арестите продължили. Заловен бил и апостолът на българската национална революция Васил Левски. Хаджи Иванчо се познавал лично с Левски, но в залавянето му нямал дял. Според спомените на цариградския българин д-р Христо Стамболски Левски на два пъти — през 1869 и 1871 г., посещавал Цариград, срещал се с български патриоти и на една от тези срещи в «Балкапан хан» предложил да бъде създаден революционен комитет. Много любопитен епизод: при посещението си в Цариград през август 1871 г. — както пише д-р Стамболски — Левски ношувал в дома на хаджи Иванчо на остров Халки като безопасно място. Домакинът бил висш султански сановник, неподозрян от властите. Левски дори поискал и получил пари за делото от цариградски българи търговци, включително и от хаджи Иванчо. Левски бил уверен, че хаджи Иванчо не ще го предаде поради страх от смъртно наказание на предателя. Но и поради друго съображение: предателят ще бъде проклет от българите и ще загуби възможностите за кариера като техен представител пред султана и Високата порта. А хаджи Иванчо много държал на това, още повече, че бил член на Държавния съвет. По-късно в качеството на такъв представител той бил назначен за член на извънредния съд, който осъдил Левски на смърт. След като подписал смъртната присъда на Апостола и се завърнал в Цариград, както разказва д-р Стамболски, хаджи Иванчо демагогски се вайкал: «Ходихме в София да обесим най-добрия и смел българин, най-доблестния наш патриот. Когато го въведоха в заседателната зала, той ни изгледа поред всички ни, набързо и хладнокръвно, но не знам дали ме позна, защото бях в парадна униформа, а през всичкото време на съда нито той ме погледна, нито аз него. Учудваше ме неговата смелост и доблест и не само мене...»

Когато го питали не е ли могло с нещо да се помогне, за да бъде смекчена присъдата на Левски, хаджи Иванчо отговорил: «Всеки опит за защита и за оневиняване би останал не само безполезен, но би изложил на подозрения пред турското правителство не само личността ми, но и всичките въпроси, за които съм действал пред министрите...»

След свалянето му от великото везирство Мидхат паша заел открито фронт не само срещу Махмуд Недим паша, който по-късно (1875–1876 г.) станал наново велик везир, а и срещу самия султан Абдул Азиз. Започнал да организира и заговори срещу тях, като се съюзил с други свалени като него велики везири, везири и военни командири.

Ролята на граф Игнатиев

В продължение на 13 години — от 1864 до 1877 г., Русия имала за посланик в Цариград един бележит дипломат, генерал граф Николай Павлович Игнатиев. Голям приятел на българите, с еднаква упоритост и умение той провеждал политиката на руското правителство и защищавал българската кауза.

Турците сочат граф Игнатиев като «виновник» за избухването на катастрофалната за Османската империя Руско-турска война от 1877—1878 г. Те твърдят, че граф Игнатиев успял да постави под свое влияние великия везир Махмуд Недим паша и дори султан Абдул Азиз. В спомените си за 1871 г. самият граф Игнатиев пише, че между Русия и Турция били установени

по-добри от когато и да било отношения и султанът имал доверие в него. Тези отношения създали благоприятна почва за поставянето от руска страна на Източния въпрос с оглед на интересите както на Русия, така и на балканските славянски и християнски народи.

Френското списание «Илюстрасион» от 26 октомври 1876 г. характеризира граф Игнатиев: «Всъщност няма друг такъв ясен и твърд дипломат като граф Игнатиев. В кабинета си на посланик на Русия в Константинопол той отдавна събира тъжби, породени от османския гнет над християнското население. Внимателно следи и отбелязва събитията, преди да отправи укорите и порицанията, които развълнуваха цяла Европа. Европа ясно вижда днес резултатите от неговите разкрития. Той е обкръжен с всеобщо внимание, нещо, което е рядкост за един посланик, още по-малко за един руски посланик в Турция.»

Като доайен на дипломатическото тяло руският посланик често свиквал ръководителите на дипломатическите мисии на великите сили за обсъждане и вземане на решения по важни въпроси на политиката на Високата порта. Европейските големи държави по силата на международни договори с Турция отдавна били придобили правото, а и икономически и финансови възможности да се намесват във вътрешните ѝ работи. Често вмешателството било по положението на християнските народи. Преди да вземе решение по тези въпроси, Високата порта обикновено изчаквала становището на посланическото съвещание, председателствано от руския посланик. Когато граф Игнатиев отивал на аудиенция при султана в двореца «Долма бахче» или във Високата порта, многолюдни тълпи от турци и християни излизали на улиците, за да видят най-популярния дипломат в столицата. «Самите турци — пише в спомените си д-р Стамболски — признаваха могъществото на това руско влияние и сочеха с пръст граф Игнатиев, качил се на хубав бял кон, последван от дългомустакатия гавазин, тоже на кон, българина Христо Карагъзов, отиващ на Високата порта през многолюдните широки улици. Това беше едно величествено шествие на руския посланик из турските махали, жителите на които се стичаха да видят този, на когото думата беше закон и който диктуваше даже в двореца.»

За много нещастия, които сполетявали Турция, младотурците обвинявали Русия и руския посланик. Той бил сочен и като подстрекател на въстанието в Босна и Херцеговина. Султанът, след като сменил няколко велики везири и извършил много промени в правителството, дал съгласието си великият везир Ахмед Есат да състави силно правителство, което да има подкрепата и на младотурците, и на консерваторите, за да се справи с кризата в Босна и Херцеговина. Така непримирими политически противници заели места в правителството: Мидхат паша бил назначен за министър на правосъдието, Хюсеин Авни паша наново станал военен министър, Махмуд Недим паша оглавил Държавния съвет, но не се помирявал да остане в тази глуха линия. Той уверявал султана, че ако наново бъде назначен за велик везир, за кратко време ще разреши проблема Босна и Херцеговина. «Това е работа само за една седмица. Тези във Високата порта преувеличават нещата» — казал той на падишаха.

На 26 август 1875 г. Махмуд Недим паша наново бил назначен за велик везир. Събитията бързо се развивали. Както пишат авторите на «Подробна османска история», министърът на правосъдието Мидхат паша като че ли имал сведения или предчувствал, че и в България се подготвя въстание. Тъкмо обратното, Махмуд Недим паша, изцяло под влиянието на уверенията на Игнатиев, не предприемал никакви сериозни действия. Страната изпаднала до положение «да се ръководи от руския посланик». Граф Игнатиев представил на великия везир Махмуд Недим паша проект, който предвиждал: съдебните и управленчески органи в казите (околиите) да се състоят от представители на мюсюлмани или християни според това, какво е мнозинството от населението. Да бъде създадена военна милиция, съставена от българи, 50

процента от приходите да се заделят за държавната хазна, а останалите за издръжка на военната милиция и за местни нужди. Освен в крепостите и казармите на други места да няма държавна войска «и други от този род много вредни изисквания. Приложението на този проект би означавало Румелия изцяло да се предаде на българите.»

Проектът не бил приложен, но Махмуд Недим паша продължавал да препоръчва: «Да правим каквото правим, достлука с московеца да не разваляме.» Мидхат паша на практика се противопоставял на принципа на равноправие между мюсюлмани и християни. Той предвиждал, че поради невежеството и религиозния си фанатизъм турците ще останат много назад в културно отношение и ако принципът за равноправие бъде приложен, християните ще заемат службите в администрацията и армията. Заявявал, че не желае да поеме отговорност за политиката на правителството на Махмуд Недим паша, която води страната към катастрофа. Демонстративно връчил оставката си не само на великия везир, както било правилото, но и лично на султана.

Правителството било разтревожено от събитията в България. През септември 1875 г. избухнало Старозагорското въстание. То било бързо потушено, но противниците на Махмуд Недим паша предупреждавали, че това въстание е предвестник на голямо надигане в България. Те наново обвинявали и граф Игнатиев, че подвеждал и заплашвал великия везир и подстрекавал българите. По този въпрос авторите на «Подобна османска история» пишат: «Получили се сведения, че българите тайно подготвят въстание. Поради това военните командири настоявали да се заделят и изпратят там известно количество войски. Това искане било отхвърлено, тъй като Русия, която открито покровителствала българите и търсела претекст да се намеси в тази област, щяла да се противопостави и на най-обикновени и законни мерки. Взето било решение под обичайния претекст за военно обучение да се поставят под оръжие и да се изпратят в Дунавския вилает и в Одринско 30 табура запасни войници.»

Турските историци, които разглеждат събитията в България в навечерието на Априлското въстание, отбелязват, че по внушение на граф Игнатиев великият везир Махмуд Недим паша уволнявал и размяствал висши и местни административни и военни ръководители в българските земи. Между уволнените били валията на Одрин Хюршид паша и каймакамите на Стара Загора и Казанлък, познати като фанатични противници на българите. «Генерал Игнатиев — пише в спомените си съвременникът на събитията Махмуд Джелалядин паша — държеше такъв език пред Високата порта: «Докато местните управници в България, които прилагат такива жестоки методи, продължават да бъдат там, българите не могат да бъдат сигурни за себе си. Ако положението в България се обърка, Русия и другите държави не ще останат безучастни наблюдатели.»

Непосредствено преди избухването на Априлското въстание великият везир Махмуд Недим паша, пак по внушение на граф Игнатиев, наредил да бъдат изтеглени войски от Дунавския и Одринския вилает. Така не останали достатъчно сили, които бързо биха влезли в действие. А одринският валия Акиф паша и пловдивският мютесариф Азиз паша изпращали едно след друго писмени уведомления до Високата порта, че в България бързо върви подготовката за въстание, и искали изпращането на войски, но никой не обръщал внимание на тези искания. «Османското правителство — пише професор Енвер Зия Карал в «Османската история» — знаеше за народната и революционна дейност на българите, но великият везир Махмуд Недим паша не бе в състояние да предприеме необходимите мерки нито във вътрешната, нито във външната политика за прекратяване на това движение.»

Първите сведения за подготовката на въстанието били получени във Високата порта близо два месеца преди събитията. Това били донесенията на пловдивския мютесариф Азиз паша. Той

известил Портата, че емисари на Българския революционен централен комитет дошли от Румъния, обикалят селата често като учители, въоръжават българското население, обучават го в стрелба и талим (военни упражнения) и го подготвят за война срещу султана. Следващите донесения били пак от Азиз паша, но вече и от одринския валия, и от софийския мютесариф. От тези сведения ставало ясно, че българите, разчитайки най-много на Русия, се готвят за въстание и за отделяне от османската държава. Мудността на администрацията, в това число и на върховното държавно ръководство, а и наивността на местните служители в администрацията, на практика съдействали за една немного обезпокоявана подготовка на въстанието.

В книгата си «Босна-Херсенк ве Булгаристан ихтиляллери» («Въстанията в Босна-Херцеговина и България») генерал Халил Седес пише: «Граф Игнатиев казвал: «Изпращането на войски в България ще разсърди Русия и ще подтикне българите към въстание.» С тези думи той наново отложил всякакви инициативи било на Махмуд Недим паша, било на другите държавни и военни ръководители за предотвратяване на въстанието. По това време Акиф паша, назначен за валия на Одрин, бидейки още в Истанбул и размисляйки за критичността на положението, направил постъпки пред военния министър Риза паша и поискал войски, но получил отговор: «Засега не е необходимо да се изпращат там войски. Обмислят се мерки за в случай на някое произшествие.» А когато разговарял с Махмуд Недим паша и му казал, че е необходимо да се изпратят войски в Одрин, получил отговор: «Вие идете, след това ще мислим за необходимото, което трябва да се направи.»

Още щом пристигнал в Одрин, основавайки се на верни сведения, Акиф паша изпратил във Високата порта съобщение, че «в България се готви нещо лошо», и пак настоял да бъдат изпратени войски. И този път му било отговорено: «Сигналите ви са съобщени в Сераскерата» (Военното министерство).

На 4 март 1876 г. великият везир Махмуд Недим паша изпратил един от везирите, виден интелектуалец, потомък на потурчен българин от Ловеч — Джевдет паша, да замине за България с проучвателна мисия. Завръщайки се от мисията си, в доклад до султана Джевдет паша писал: «Веднага заминах за Одрин и Пловдив и стигнах до София. Проучването, което направих, показва, че в България се върви към една голяма революция. Но тъй като знаех, че ако писмено уведомя за това Махмуд Недим паша, той веднага ще покаже писмото ми на Игнатиев, реших да му докладвам устно.»

Махмуд Недим паша предвиждал, че една война с Русия ще завърши с поражение на Турция, и съветвал султана да не се предизвиква Русия. От друга страна, той бил привърженик на бързи и брутални действия срещу евентуално въстание, но тези действия да се пазят в тайна, за да не узнае Европа. Поради голямата си подозрителност той считал, че сведенията за подготовка на въстание произлизат главно от негови политически противници, които искат да го злепоставят пред падишаха. Тези противници били главно младотурци около Мидхат паша и Хюсеин Авни паша. Те били враждебно настроени и срещу султан Абдул Азиз, но на първо време насочвали атаките си срещу великия везир. Обвинявали Махмуд Недим паша, че позволявал на руския посланик да го води за носа. В кампанията срещу Махмуд Недим паша те му прикачили прозвището «Недимов» — инсинуация, че бил едва ли не руски агент. Тази пропаганда намирала отзвук и сред антируски настроената интелигенция, и сред невежите мюсюлмански маси.

Махмуд Недим паша уверявал султана, че докато той е велик везир, не ще допусне българите да надигнат глава и че донесенията за подготовка на въстание били преувеличавани умишлено и тенденциозно. «Благодарение на великия аллах и на моя мъдър падишах — казвал Махмуд Недим паша — работите в империята на османците вървят добре, напук на враговете

на падишаха и на моите врагове, които биха се радвали, ако нещо се обърка като в Босна и Херцеговина. Ние трябва да продължаваме да използваме разногласията между Англия и Русия, но да не сърдим нито едните, нито другите. Що се отнася до българите, най-много могат да станат някои местни произшествия, които нашите войски веднага ще смажат. На това не бива да се дава гласност, защото общественото мнение в Европа е настроено срещу нас.»

Консулските представители на европейските държави следели отблизо събитията. Някои имали сигурни сведения за подготовката на българското въстание. На 8 април 1876 г. френският вицеконсул в Пловдив Гаяр дьо Фери информирал своя министър на външните работи Деказ, че в най-близко време трябва да се очакват въоръжени сблъсъци между българското население и турските власти, които могат да прераснат във въстание. «Съществуването на турския режим е въпрос на дни. Напълно възможно е българите, които в края на краищата няма какво повече да губят, да постъпят като гърците, критяните и херцеговинците» — докладвал френският консулски представител.

Предателството

През април 1876 г. пловдивският мютесариф Азиз паша получил нови сведения, които по убедителен начин доказвали, че съобщенията, изпращани дотогава във Високата порта за подготовка на въстание в България, напълно се потвърждават. Това били сведенията от участника във Великото народно събрание в Оборище Ненко Стоянов Терзийски от с. Балдево.

Предателството на Ненко е твърде подробно описано от турския историк и писател Низаметин Назиф Тепеделенлиоглу, автор на исторически документални очерци и романи. В книгата си документален очерк «Абдул Хамид ве орта доу комитаджиляр» («Абдул Хамид и комитаджиите в Близкия изток») той твърди, че се позовава на писмени сведения от самия Азиз паша, който имал предварително сведения, че някъде в землището на с. Мечка ще се свика тайно българско събрание. Затова тръгнал за Пазарджик, без да знае, че събранието в Оборище е вече станало. Пак според Азиз паша първият, който му съобщил, че се свиква събранието, бил софийският мютесариф. Разговорът между Азиз паша и предателя Ненко станал в пазарджишкия конак в присъствието на пазарджишкия каймакамин Али бей. Преразказвайки писмените сведения на Азиз паша, Тепеделенлиоглу пише, че Ненко, след като чул в Оборище това, което трябвало да чуе, и разбрал това, което трябвало да разбере, отишъл право в правителствения конак в Пазарджик. Там разказал всичко на каймакамина Али бей. Каймакаминът, без да губи време, изпратил Ненко при пловдивския мютесариф. Заедно с него изпратил опитния полицейски бьолюкбашия Неджиб ага. Прибрал се в дома си и си легнал доволен, че е хванал разкритие, което може да му донесе повишение в службата или друга награда. Не минало много време и някой се развикал под прозореца му:

— Боят бързо да дойде, чака го Негово превъзходителство пашата.

Каймакаминът скочил от леглото, отворил прозореца и видял, че този, който вика, е полицейски онбашия.

— Кой паша? — запитал Али бей.

— Азиз паша ефендимиз е благоволил да дойде — извикал с все сила онбашията.

Облякъл се набързо и вземайки стълбите по две, каймакаминът изтичал в правителствения конак, който бил наблизко. Когато влязъл в стаята, какво да види: Азиз паша на масата и Ненко в ъгъла. Разбрал какво се е случило: пашата идвал от Пловдив, срещнал на пътя Неджиб ага и Ненко и всички заедно се върнали в Пазарджик.

Каймакаминът отдал обичайните почести и поклони на пашата.

— Седни! Всичко, което разказва този човек, е вярно. Аз и без това бях научил, че ще става събрание в Мечка. Затова съм тръгнал. Първият, който съобщи това, е софийският мютесариф — казал Азиз паша.

Пашата поръчал да направят кафе, втикнул цигара в кехлибарения си цигарлък и започнал бавно-бавно да говори:

— Каймакам бей, досега аз бях доволен от тебе, а сега съм още по-доволен. Защото веднага си изпратил този човек при мене. Ако беше друг на твое място, нямаше да постъпи така. Щеше сам да решава въпроса, за да се докара пред Истанбул. А ти правилно си постъпил, като си сметнал, че трябва да се обърнеш към мене като към опитен началник. Ще действам постъпката ти да бъде възнаградена.

— Аллах да ти даде дълъг живот, паша хазретлери.

Пашата всмукнал дълбоко от цигарата и обърнал глава към Ненко:

— А ти, чорбаджи, искай каквото ще искаш.

Ненко не помръднал от мястото, където се бил свил. Не отворил дори устата си. Каймакаминът му дал знак с вежди и очи, като че ли искал да каже: «Защо стоиш, хайде, покажи робската си душа.» Ненко като че ли не бил там, но след малко повдигнал очи и с български акцент на селянин заговорил на турски:

— Мютесариф паша, щом искаш да ме... как се казва, хайде да го речем така, щом искаш да ме похвалиш, да кажа и аз една дума...

По лицето на Азиз паша се изписало учудване. Той вторачил поглед в този човек с гайтанлии потури, с елек от убит бозав цвят, с червен пояс. Пашата запитал:

— Какво е това, което ще искаш?

— Е, щом е така, виж какво искам от тебе. Ама няма да ми се разсърдиш. Не ме прави за срам пред гуруите с тези комитаджии. Отсега нататък по-добре да се управлява тази страна. И моите съселяни да се уверят, че тези комитаджии, които са се продали на руснаците, на сърбите, не могат да управляват тази страна, както мютесарифът Азиз паша управлява Пловдив. Ще направиш ли за мене тази добрина, а?

Пашата, след като не намерил какво да отговори, казал:

— Разбира се. Никой не те видя, нали? Вкъщи ли искаш да се върнеш, или тука да останеш?

Ненко се полуусмихнал:

— То ако смъртта дойде, по-добре е вкъщи да ме намери, но се страхувам, че вкъщи по-бързо ще дойде.

Каймакаминът се намесил в разговора:

— По-добре е този чорбаджия да се изпрати в къщата си. Ако изчезне, комитаджиите ще се усъмнят. А ние за всеки случай ще вземем мерки да пазим мястото, където той ще се намира.

На разсъмване изпратили чорбаджията.

Същността на това, което съобщил Ненко, била: революционният комитет решил въстанието да започне в планинските селища като Копривщица, Панагюрище и други, разположени в Балкана или в полите и стръмнините на Балкана. Ако въстанието упорства в тези селища, то ще даде смелост и на другите, ще се разпространи и в тях.

Пловдивският мютесариф Азиз паша и пазарджишкият каймакамин Али бей вече знаели имената на ръководителите на бунтовниците в Копривщица начело с Тодор Каблешков и съставили списък на тези, които най-напред трябва да бъдат арестувани веднага щом се завърнат от Оборище. Те смятали Копривщица и Панагюрище за най-опасните места. От писмото доклад, който Азиз паша изпратил във Високата порта, на което се позовава

Тепеделенлиоглу, проличава, че Ненко е казал имената на някои от ръководителите на въстанието. След дълго обмисляне Азиз паша решил да арестува ръководителите най-напред на шест от опасните селища и на първо място на най-опасните — Копривщица и Панагюрище. За тези две градчета по заповед на пашата трябвало да заминат двама опитни полицейски офицери — за Копривщица Неджиб ага, а за Панагюрище Ахмед ага с по един отряд жандарми. Пашата наредил едновременно с това да се вземат мерки и около други някои села. Сведенията, които получил от Ненко, били много ценни в това отношение.

Април 1876

Неджиб ага тръгнал за Копривщица, наричана от турците Аврат-алан, на 18 април с 18 конни заптиета. В градчето той пристигнал на 19 април надвечер. Идването на полицейския шеф с толкова многобройна свита озадачило дейците на революционната организация. Тревогата нараснала, когато на другия ден започнали арести. Най-напред били задържани трима души, но Неджиб ага поискал да се арестува и Годор Каблешков и неколцина още негови другари.

В този момент започнали да бият камбаните на Копривщица. Двама старейшини и кметът се втурнали в църквата, а площадът се изпълнил с въоръжени хора. Загърмели пушки, понесли се викове «Да живее България». Паднали първите жертви от турска страна. Първият убит бил заптието Кара Хасан. Неджиб ага разбрал какво става. В конака се събрали общо 33 въоръжени турци. Там били и арестуваните българи. Неджиб ага запитал чаушина какво мисли, ще могат ли да се отбраняват, ще имат ли достатъчно храна и муниции. Отговорът бил:

— Както заповядаш ага, но по-добре ще бъде да се измъкнем оттук, да избягаме в гората. Чудя се откъде тези хора са намерили толкова оръжие. Вижда се, че цялата тази работа е пресметната. Те са решили да ни нападнат и да ни избият.

Конакът бил обкръжен от въоръжени българи. Стрелбата по стените му се усилвала. Неджиб ага се посъветвал още веднъж с чаушина: ако освободи задържаните българи, дали другите няма да се разпръснат. Обърнал се към пъдарина Петко, който бил между арестуваните:

— Ти сега прескочи през стената, иди и намери селския чорбаджия — кмета. Запитай го, ако освободя задържаните, този народ ще се разотиде ли? Но ако не се върнеш да ми донесеш отговора, тези твои приятели ще бъдат убити.

Петко скочил през прозореца, прескочил оградата и изтичал към българите. Намерил сред навалищата кмета, предал му предложението на Неджиб ага и се върнал с отговора:

— Не може да става пазарлък. Всички заптиета трябва да оставят оръжието и да се предадат. Само така животът им ще бъде спасен. В противен случай конакът ще бъде завзет и всички заптиета ще бъдат избити.

Неджиб ага се убедил, че работата е много сериозна, и решил да напусне конака. Гората била наблизко и вече се свечерявало. По негова заповед всички заптиета се метнали на конете и изчезнали. Али ефенди не успял да се качи на коня и бил пронизан от куршуми.

Според Тепеделенлиоглу първото сражение, с което започнало Априлското въстание, било водено от копривщенските въстаници срещу 33 турци: заптиетата, дошли от Пазарджик с Неджиб ага, местните копривщенски заптиета и няколко турски чиновници. Убитите в сражението турци били Кара Хасан и Кара Хюсеин, гюмрюкчията Реджеп ага, кятибинът Исмаил ефенди и мюдюринът Али ефенди. Чиновникът Осман ага бил заловен жив от

въстаниците, но бил пощаден, тъй като проявявал добро отношение към копривщенските българи и бил приятел на един от въстаниците.

Така на 20 април/2 май 1876 г. с биенето на църковните камбани, с нападението на турския конак и първото победно сражение на въстаниците, с написването на историческото «Кърваво писмо» било обявено Априлското въстание в Копривщица.

Какво става в същия този ден в Панагюрище според турски описания? Да се позовем пак на Тепеделенлиоглу и на генерал Халил Седес, които описват твърде подробно събитията в Панагюрище.

В деня, в който Неджиб ага заминал за Копривщица, другият бьолукбашия с чин колагасъ, равняващ се на майор, Ахмед ага, тръгнал с двадесетина конника за Панагюрище. Той бил родом от Тиквеш и знаел български. Когато стигнал до с. Баня, Панагюрско, узнал новините от Панагюрище и се върнал обратно в Пазарджик.

«Но това, което заслужаваше да се види този ден — пише Тепеделенлиоглу, — било Панагюрище. То било от най-големите тамошни български селища. В него имало полицейски участък с много заптиета. Българите построили две училища. Тъй като Панагюрище бил най-големият център, след като въстанието обхванело всичко наоколо, то щяло да стане столица на временното правителство. Поради това в Панагюрище имало големи приготовления.»

На тези приготовления и излизането на въстаниците на улиците на Панагюрище, на шествието със знаме начело, турските жандарми и чиновници не обърнали внимание. Някои от тях седяли в конака, други се изтягали на тревата пред него. В началото те не разбрали какво става. Когато шествието на въстаниците в униформи и с оръжие наближило конака и църковните камбани забили, турците си казали, че това е пак някакъв гяурски обичай или празник, каквито в Панагюрище често се празнували. Когато шествието било вече съвсем близо до конака и ясно се виждали униформите и оръжието на въстаниците, заптието Хюсмен ефенди изтичало при кятибина:

— Ефенди, не видя ли? Всички тези гяури са въоръжени.

— Наистина бе, Хюсмен. Откъде са взели толкова оръжие тези хора! Тичай, тичай да видиш какво става.

Хюсмен изпълнил заповедта и изтичал. Чул се гръм, свършило се с Хюсмен.

Първото предупреждение към въстаниците било отправено от тахсилдарина Шериф ефенди:

— Веднага хвърляйте оръжието на земята!

Към него се присъединил Хюсеин ходжа, който също се опитал да заповядва:

— Не чувате ли какво ви казваме! Хвърляйте оръжието ви казваме!

Никой не се подчинил на тези заповеди. Вместо да хвърлят оръжието, въстаниците започнали да стрелят. «Днес вече в тези села светът се бил променил» — пише Тепеделенлиоглу.

За мисията на Ахмед ага разказва генерал Седес: «Що се отнася до изпратения в Панагюрище полицейски бьолукбашия Ахмед ага, по пътя той се уверил, че селското население е въоръжено, разбрал сериозността на работата, променил посоката и се отбил в с. Баня... Научавайки новината за бурните събития, той отишъл в Пазарджик и съобщил за всичко, което узнал, на пристигналия там пловдивски мютесариф Азиз паша. Азиз паша взел със себе си отряд конни заптиета и тръгнал за Панагюрище, но се върнал, без да посмее да влезе в селището.»

И двамата автори описват твърде обстойно събитията в Панагюрище на 22 април и на тържественото осветяване на главното знаме на въстанието. «Междувременно — пише Седес

— в Панагюрище станали такива събития: там организатор и ръководител на въстанието бил войвода на име Бенковски. След събитията в Копривщица, които станаха причина въстанието да бъде вдигнато преди определената дата, цялото това селище било празнично украсено... Пригответни били и два коня. На единия се качил Бенковски, а на другия учителката Райка. Пред тях вървели поповете, облечени в църковните си одежди, а след тях всичките жители на селището. Църковните камбани биели. Всички в един глас викали: «Да живее българският войвода!» Все повече се издигали възторжени възгласи и процесията обиколила цялото селище. От друга страна бил нападен правителственият конак.»

Ето накратко описанието на Тепеделенлиоглу, от което са взети относително близки до истината извадки, тъй като в това, което той пише за Панагюрище, както и за Копривщица, се съдържат много изопачени факти и измислици, наситени с великотурско шовинистическо озлобление срещу българите: «...Знамето било поднесено на главатаря на панагюрските комити войводата Бенковски. Камбаните на двете църкви на Панагюрище забили... Щом народът се събрал, излязъл и войводата Бенковски. Той бил препасан с патрони. Селяните го гледали с възхищение. Шествието минало покрай конака.»

Тепеделенлиоглу преразказва и реч на Бенковски, с която той още повече въодушевил насъбралия се народ. Речта завършвала с думите, че никога вече в Панагюрище не ще влезе турско заптие или чиновник. Бенковски заповядал да се състави една бързоподвижна чета, готова всеки момент да се сражава там, където се наложи.

А на «главния поп» Грую Тепеделенлиоглу приписва думите, произнесени пред панагюрци: «Българи, заедно с вас обявявам създаването на България. Това знаме, обагрено с кръвта на душманина, вече ще бъде свещен символ на народа ни. Заклевате ли се, че ще останете завинаги верни на това знаме?» Множеството извикало в един глас: «Заклеваме се.»

До късно вечерта множеството викало колкото му глас държи: «Да живее Бенковски войвода», «Да живее Райка!» (Знаменоската Райна Попгеоргиева Футекова, наричана от народа Райка и Райна княгиня.)

«Огънят на въстанието, пламнал на 20 април в Копривщица и Панагюрище — завършва описанието си генерал Седес, — за един-два дни превърнал във вулкан селата в Пловдивско... Местните власти били напълно объркани...»

Всичко, което Азиз паша предвиждал и за което още преди два месеца предупреждавал Високата порта, се оказало вярно. Той веднага изпратил по телеграфа и допълнително по пощата пълни сведения за събитията. Великият везир Махмуд Недим паша беснеел. Неговите противници се оказали прави. Той уволнил Хюршид паша и на негово място назначил Акиф паша, но с това положението не се оправяло. Спасението според великия везир било бързо, за един-два дни въстанието да бъде потушено и да се представи пред външния свят като незаслужаващо внимание незначително произшествие, с което правителството се справило без особени усилия.

«...Едва при това положение — пише турският историк Исмаил Хами Данишменд в своята «Обяснителна хронология на османската история» — Високата порта разбрала характера на събитията и започнала да изпраща войски.» Според Данишменд първоначално за потушаване на въстанието били изпратени две дивизии под командването на дивизионните генерали Адил паша и Фазлъ паша. Дивизията с командир Адил паша имала за район на действия Пловдив — Пазарджик — Ямбол, а дивизията с командир Фазлъ паша — район на действия северно от Стара планина. Двете дивизии се състояли от 34 табура пехота, два конни полка и артилерийски батареи. Дивизията на Адил паша била сборна. Сформирана била от бригадите на мирлива (бригаден генерал) Хафъз паша и мирлива Селями паша. Впоследствие части от тези

дивизии действали и северно и южно от Стара планина. Допълнително били изпратени войски във въстаническите райони, мобилизирани били и много башибозуци.

Въстанието хвърлило в тревога султанските големци. Носели се слухове, че въстаниците се готвят да нападнат и подпалят столицата. При такава психоза военният министър Дервиш паша, наскоро назначен на този пост, най-напред се погрижил за сигурността на султана. Както се твърди в «Подробна османска история» и в други трудове на турски историци, военният министър заповядал да бъдат изнесени на позиция артилерийски оръдия в квартал «Ортакьой», недалеч от султанските дворци «Долма бахче» и «Илдъз», за да защищават падишаха. Тази мярка много раздразнила великия везир Махмуд Недим паша, защото издавала уплахата на правителството и го злепоставяла пред чужденците. Тъй като Дервиш паша действал на своя глава, той бил уволнен и на негово място бил назначен бившият министър на флотата Абди паша.

Нищо не можело да стане скрито. Докато Махмуд Недим паша не допускал съобщенията от Пазарджик и Пловдив да излязат във Високата порта и военното министерство, за тях говорели всички в Цариград, а чуждестранните посолства наредили на своите консули и осведомители да изпращат колкото е възможно по-бързо и по-пълни сведения за събитията в България. Най-осведоменият бил руският посланик граф Игнатиев. Още на 21 април руският вицеконсул в Пловдив Найден Геров съобщил на посланика за брожение и раздвижване в Пазарджишко, за съсредоточаване на турски войски в този район. На следния ден изпратил шифрована телеграма и отделно доклад, че в Копривщица и Панагюрище избухнало въстание. Граф Игнатиев наредил и на руските консули в Одрин, Русе, Варна, Бургас да следят и уведомяват за всичко, което става в България. Руският посланик получавал сведения и от българските си приятели в Цариград. Сметките на Махмуд Недим паша да бъде смазано въстанието, без да се вдигне голям шум за тази неприятна за Османската империя история, излезли криви. Те били провалени и от излизашите в столицата турски вестници и вестници на френски и английски език. Техните редактори отдавна чувствали приближаващата буря и бързали да информират читателите си, а и европейската общественост.

На 23 април, т. е. на третия ден след избухването на въстанието, излизашият на френски език турски полуофициоз, в който работели опитни журналисти, «Ла Тюрки», публикувал следното многозначително съобщение: «Вчера сутринта две роти пехота в пълно бойно снаряжение (около 400 души) бяха стоварени на пристанище Сиркеджи на път за Одрин със специален влак. Други две роти също са заминали вчера от гара Макрикьой с редовния сутрешен влак. Говори се, че тези войски са изпратени за Пазарджик.»

В броя си от 24 април турският в. «Басирет» вече намира за необходимо да разкаже за Панагюрище, което е дръзнало да въстане срещу Османската империя. След кратко описание за местоположението на градеца вестникът разказва за събитията на 20 април, за сражението на въстаниците с отряда на бюлюкбашията Неджиб ага и убитите заптиета и мюдюрина. «След като новината стигнала в Пазарджик — пише «Басирет», — две роти пехота, изпратени спешно, пристигнали на мястото на произшествието. Същия ден там пристигнали други две роти от Одрин. По искане на одринския валия в четвъртък сутринта Селями паша, член на военния съвет, заминал с два батальона за Пловдив и Пазарджик. Бригадният генерал Тахир паша с други два батальона, пристигнали завчера от Трапезунд на борда на парахода «Султание», също се отправили с влака по посока на София. Единият от батальоните, пристигнал от Дамаск, снощи замина в същото направление. Днес ще бъдат изпратени и други войскове части... Тези вълнения, както се съобщава, са били предизвикани от пратеници на революционни комитети,

сформирани в чужбина. Трябва да се съжالياва, че някои нещастни жители на България, без да мислят за наказанието, което ги очаква, са се поддали на техните внушения.»

Убийството на консулите

Надеждите на великия везир Махмуд Недим паша, че отзвукът от българското въстание ще бъде ограничен и няма да се стигне до усложнения в отношенията с великите сили, окончателно рухнали на 24 април/6 май. Едно неочаквано събитие разтърсило империята и развълнувало Европа. На този ден късно вечерта във Високата порта се получила телеграма от солунския валия Рефет паша: в Солун били убити от мюсюлмани фанатици френският и германският консул Жюл Мулен и Хенрих Абот.

Убийството било разглеждано в пряка връзка с българското въстание. «Малко след започването на събитията в България — пишат авторите на «Подробна османска история» — на 6 май 1876 г. едно печално произшествие увеличи до краен предел опасността. Вече цяла Европа говореше за жестокостите над българите. Солунският инцидент потресе държавите. Твърдеше се, че в османската държава вече няма сигурност за живота и имота на живущите в нея и те всеки момент могат да станат жертва на агресия.»

«Това произшествие — подчертава проф. Енвер Зия Карал в «Османска история» — предизвика в Европа много силен отзвук.»

«Като българското въстание солунската афера съвсем разпали общественото мнение в Европа срещу Турция» — пише авторът на «Обяснителна хронология на османската история» Исмаил Хами Данишменд.

Един от турските историци на Априлското въстание — Халил Седес, вижда косвена връзка между Априлското въстание и солунското произшествие. Той пише, че «българското въстание се е разгърнало от Батак до Солун.» И Тепеделенлиоглу разглежда случая като епизод от Априлското въстание с големи последици за държавата. «През кървавия май на 1876 г. — пише той — в един от критичните дни, когато на Балканите бяха преследвани българските въстаници, в Солун стана едно неочаквано произшествие. Без никакво съмнение това бе едно от събитията, изиграли най-голяма роля за свалянето на султан Абдул Азиз и за обявяването на Конституцията.»

Следващите рапорти на властите в Солун, съобщенията на европейския печат, комюникетата на Високата порта и докладите на дипломатическите представители на европейските държави в Цариград разкриват същността на това, което е станало в Солун, и на последиците от него.

На 23 април/5 май 1876 г. на гара Карасуле, четвъртата гара преди Солун, във влака била качена мома на около 16 години, загърната във фередже, конвоирана от три заптиета. Един евреин, чиновник по железниците, узнал, че това е мома българка от с. Богданица, каза Авратхисар, Солунско, водена в Солун, за да бъде потурчена. Един тахсилдарин в този край на име Емин ефенди искал да я вземе за жена. Чиновникът слязъл на една от гарите и телеграфирал на американския консул в Солун за това, което видял и узнал във влака. Защо именно на американския консул? Защото този консул, Хаджи Лазар, наричан от европейците Лазаро, а от гърците Перикли Лазари, бил българин, роден във Воден от родители българи, руски поданик.

Когато влакът пристигнал в Солун, на площада пред гарата вече чакали около 150 души българи и неколцина гърци, организирани от американския консул, брат му Никола и хаджи Минчо от Серес, който поддържал връзки с руското консулство. Виждайки посрещачите,

българската девойка се развикала за помощ и се опитала да избяга от конвоиращите я заптиета. Българите успели да отнемат насила момата от турските заптиета, а хаджи Минчо скъсал фереджето ѝ. Заобиколена от спасителите си, тя била качена на чакащата на гарата каляска на американския консул и отведена в дома му, където се помещавало американското консулство. При сблъскването на площада пред гарата един от турците бил ранен. На другия ден 24 април/6 май тълпа от неколкостотин души турци, организирани от кадията и ходжите, се събрали пред конака (вилаетското управление) и настоявали валията да вземе мерки за връщане и предаване българката на тахсилдарина Емин ефенди, за да бъде официално ислямизирана от религиозните власти и потурчена. Скоро тълпата нараснала на повече от пет хиляди души, които се отправили към джамията «Селим паша», наричана още «Саатлъ джами». Това е превърнатата в джамия църква «Света Богородица». Тълпата надавала викове да бъде отмъстено на тези, които обидили мюсюлманската вяра и погазили честта на мюсюлманите. Нафанатизирани от речите на ходжите, насъбралите се заплашвали, че ако не им бъде върната българката, ще я отнемат насила. Появила се заплаха и от погроми над консулските представителства на европейските държави и над християнското население в големия град.

Разчитайки на дипломатическата си неприкосновеност, френският и германският консул Мулен и Абот решили да обяснят на тълпата, че българката сама е поискала да отиде в американското консулство и не желае да бъде ислямизирана и потурчена, не желае да стане жена на турчина Емин ефенди. Консулите искали да помогнат на валията да овладее положението. Когато се явили сред тълпата, надаваща диви крясъци срещу «гяурите-неверници», и в присъствието на валията започнали да обясняват кои са и защо са дошли, върху тях се изсипали безброй удари. Двамата консули били съборени на земята, ритани, мачкани. Няколко фанатици откъртели от решетките на прозорците на джамията железни пръчки и с тях доубили дипломатическите представители на двете велики сили, на чиято подкрепа султанското правителство много разчитало в тежките за него времена. Труповете на убитите били влачени по улиците и оплювани, докато валията и командването на гарнизона с войска разпръснали тълпата.

Телеграмата на солунския валия Рефет паша, с която правителството се известявало за злодеянието, пристигнала във Високата порта към един часа след полунощ. Правителството веднага уведомило посланиците на Франция и Германия за случилото се и изразило дълбоки съжаления и съболезнования. Уведомени били дипломатически мисии. Правителството било свикано на извънредно заседание. Руският посланик граф Игнатиев, като доайен на дипломатическото тяло, свикал в руското посолство спешно съвещание на посланиците на Франция, Германия, Англия, Австро-Унгария и Италия. Поканил и министъра на външните работи на султанското правителство Решад паша. От своя страна султан Абдул Азиз изпратил своя първи адютант, за да изрази съболезнованията му към посланиците и чрез тях към правителствата на Франция и Германия.

Ръководителите на дипломатическите мисии, след като уведомили правителствата си за случилото се, получили указания за действие. Едно от тези указания гласяло: да се уведоми Високата порта, че правителствата на великите сили са решили да изпратят военноморски ескадри в солунското пристанище. Това решение било обосновано с липсата на сигурност за живота на чуждестранните дипломатически представители, на техните семейства, на чуждите поданици и на християнското население. Много скоро ескадрите се появили в Солун.

Другите искания на правителствата на големите европейски държави били да бъдат изловени и сурово наказани убийците на консулите. Ако това не станело в осемдневен срок, великите сили щели да дебаркират войски, да окупираат Солун, да издирят, арестуват и накажат

убийците. От Високата порта се искало със специална прокламация да осъди злодеянието и да препоръча на мюсюлманите да почитат чуждестранните дипломатически представители и да не безпокоят християнското население. Валията на Солун и други административни, военни и полицейски ръководители и чиновници да бъдат наказани за това, че не са взели необходимите мерки, за да бъде предотвратено престъплението. Да се назначи специална комисия, която да разследва случая с помощта на германския консул в Цариград Тиселдорф и на представители на германското и френското консулство. На убитите консули да бъде устроено официално погребение и на семействата им да бъде изплатено обезщетение.

Султанското правителство изпълнило всички тези ултимативни искания. Първите заловени шестима, а след тях още шестима участници в убийството на консулите били набързо осъдени на смърт и публично обесени за назидание на фанатиците в най-оживената част на Солун, близо до «Безз куле» на крайбрежната улица. Валията на Солун Рефет паша бил уволнен. Отговорните военни и полицейски ръководители били арестувани, подведени под съдебно следствие и осъдени. По такъв начин правителството на Махмуд Недим паша предотвратило окупирането на Солун от войски на великите сили. Новият валия на града Ешреф паша пристигнал с кораб заедно с членовете на комисията, натоварена със следствието.

Объркването на султанското правителство било пълно. То било държано отговорно и предупреждавано да вземе всички мерки, за да не се повтори ужасното престъпление в други градове като Цариград и Измир.

Възбуждението и сред християни, и сред мюсюлмани било голямо. Европейският печат излизал с подробни описания на злодеянието и с гневни протести срещу турското варварство, жертва на което станали и двама дипломати. Правели се прогнози за последиците в политическите отношения между европейските държави и Турция. «Най-вероятно убийството на консулите ще повлияе върху резултатите от новите разговори, които представители на Русия, Австро-Унгария и Германия ще водят в Берлин. Ясно е, че в Турция дезорганизацията е стигнала до върховете, че развихрилите се страсти на народност срещу народност, на религия срещу религия не могат да се удържат повече от никакви спирачки. Турската империя се разпада от всички страни» — пише френското сп. «Илюстрасион» на 18 юни 1876 г.

Детронирането и «самоубийството» на султан Абдул Азиз

Новоосманците-младотурци, опозиция на правителството, искали реформи за предотвратяване на нови национални революции и за спасяване на Османската империя от разпадане. Те се възползвали от солунското произшествие и от българското въстание. Преценили, че моментът е много сгоден за сваляне на правителството и за завземане на властта с подкрепата на армията. Техните ръководители начело с Мидхат паша и Хюсеин Авни паша, и двамата бивши велики везири, свалени от султана, имали за разчистване лични сметки с падишаха и с великия везир Махмуд Недим паша.

Мидхат паша и Хюсеин Авни паша били известни като англофили. Те знаели отрицателното отношение на английското правителство към политиката на султана и великия везир, политика на отстъпки пред Русия и на сближение с нея. По време на едно пътуване из Европа Хюсеин Авни паша прескочил до Лондон за тайни разговори с политически дейци, близки до английското правителство, които оказали голямо внимание на пашата опозиционер. В тези разговори Хюсеин Авни паша обяснявал, че събитията в Турция не се развиват в интерес на нейните европейски приятели и особено на Англия. Той направо поставил въпроса: как

Англия би оценила една смяна не само на великия везир, но и на султан Абдул Азиз. Отговорът бил: такава промяна Англия не само не ще осъди, а ще подкрепи, ако се наложи.

Веднага след солунската афера Мидхат паша и Хюсеин Авни паша организирали антиправителствени манифестации в Цариград на софтите и улемите (учащи се и преподаватели в религиозните училища), които по това време наброявали повече от 50 000 души. Това била голяма фанатизирана сила, често използвана за политически операции, за преврати, за сваляне на велики везири и везири. На 28 април/10 май 1876 г., в разгара на въстанието в България, бил свикан първият митинг в столицата срещу правителството на Махмуд Недим паша. Някои от участниците във вълненията били купени с пари от банкерите на претендента за престола Мурад. Към тях се присъединили много мухаджири (преселници) турци от България. На митингите ходжи и молли подстрекавали тълпите срещу великия везир за това, че отстъпвал пред чужденците, позволявал им да се месят във вътрешните работи на държавата и да я унижават, както показало солунското произшествие, не действал достатъчно енергично срещу въстаниците в България, бил изпаднал под влиянието на руския посланик граф Игнатиев. По думите на Мидхат паша великият везир Махмуд Недим паша бил «кукла в ръцете на руския посланик». Ораторите на митингите крещели: «Махмуд Недим паша е Махмуд Недимов», «Високата порта се превърна в руско посолство», «Наш дълг е да спасим държавата от диктата на гяурите-неверници», «Солунското произшествие е руска работа». Разпространявали се лъжливи и подстрекателски слухове, че великият везир бил поканил Русия да изпрати 40–хилядна армия да окупира Цариград, че предстояли масови кланета на мюсюлмани от християни. Участниците в манифестациите започнали да разграбват военни складове и да се въоръжават. Вълненията продължили три дни и три нощи.

През тези дни султан Абдул Азиз, разтревожен от въстанието и от солунската афера, бил отишъл в чифлика «Айаз ага» да се поразсее и там научил за събитията в Цариград. Махмуд Недим паша помолил чрез специален пратеник султанът да се завърне незабавно в двореца, тъй като имало голяма опасност от погроми, а и от преврат. Пред двореца Абдул Азиз бил посрещнат от многохилядна тълпа, която надавала враждебни крясъци срещу великия везир и искала оставката му. Султанът се прибрал в двореца, но тълпата напирала към дворцовата ограда. Адютанти на султана уверили депутация от манифестанти, че исканията им ще бъдат разгледани и удовлетворени. Изплашеният падишах решил да се раздели с най-предания си служител — великия везир Махмуд Недим паша. Тълпата се отправила към Високата порта. Там вече бил пристигнал пратеник на султана и отнел от Махмуд Недим паша султанския печат. Това означавало, че пашата вече не е велик везир. На поканата да напусне Високата порта, обкръжена от разгневената тълпа, сваленият велик везир успял да избяга през един заден изход, молейки султанския пратеник: «Аман ефендим, задръж ги, те ще ме разкъсат», но бил забелязан и подгонен от някои от манифестантите. Започнала гоненица из сокаците, докато пашата успял да се укрие.

Денят бил 30 април/12 май 1876 г. Абдул Азиз се видял принуден да издаде ферман за назначаване на правителство, свързано с опозиционерите младотурци на Мидхат паша. За велик везир бил назначен Мютерджим (Мехмед) Рющю паша, за военен министър Хюсеин Авни паша. Абдул Керим паша бил назначен за главнокомандващ армията и изпратен в България да ръководи операцията за потушаване на българското въстание. Свален бил и довереният на султана и на Махмуд Недим паша шейхюлислам Хасан Ефенди. На негово място бил назначен участникът в заговора Хайрулах ефенди. Мидхат паша на първо време отказал да заеме поста велик везир. Предпочел да действа зад кулисите като председател на Държавния съвет. В султанския ферман за назначаването на новия велик везир се казвало: «Мой велики

везиру, като зная твоята вярност и преданост, повелявам ти да вземеш, в съгласие с другите мои министри, действени мерки за постигане на определените цели и за възстановяване в най-кратък срок на нарушеното в някои части на империята спокойствие.» Султанът добре знаел, че новият велик везир не му е толкова предан и верен, колкото е предан и верен на Мидхат паша. В разговор насаме намекнал за това и добавил: «Да видим какво ще направите.»

Отношенията между правителството и султана все повече се обтягали. На 5/17 май 1876 г. инструктирана от Мидхат паша министерска делегация начело с великия везир Мютерджим Рющю паша се явила при султана и му обяснила, че държавата е изправена пред финансов банкрут, външните дългове са станали неизплатими, държавните средства се прахосват, войската, която се бие срещу въстаниците в България и Босна и Херцеговина, е в мизерно състояние, недоволството на населението расте. Министерската делегация представила на султана дълъг списък на негови приближени и доверени ръководители в държавния и административния апарат, в армията и дворцовата свита с искане да бъдат отстранени като некадърни и корумпирани. Министрите заявили още, че правителството отказва да отпусне исканата от султана сума за сватбата на една от сестрите му, тъй като пари са нужни за армията в Румелия.

Султан Абдул Азиз, който много вярвал на сънищата си, и насън не бил виждал такова предизвикателство, изпаднал в ярост и започнал да крещи обичайните си заплахи: «Продължавайте, пашалар, продължавайте. След като дадохте своите съвети на падишаха, няма ли да му дадете и заповедите си? Откога, пашалар, аз нямам право на живот и смърт над моите поданици? Държавата е моя и само аз имам право да знам какво трябва да се прави. Няколко отсечени глави на видни личности, ето лекарството. Махайте се от очите ми, предатели!»

След тази сцена помирието било невъзможно. Носели се слухове, че султанът, по съветите на майка си, възнамерявал да свали правителството и да върне във Високата порта бившия велик везир Махмуд Недим паша. Слуховете били потвърдени от хора от султанското обкръжение, свързани с младотурците. На конспиративна среща в конака на Мидхат паша било взето решение за детрониране на султан Абдул Азиз. Присъствали главните ръководители на заговора: Мидхат паша, Хюсеин Авни паша, Мютерджим Рющю паша и Хайрулах ефенди. При обсъждането на плана за действия с военна сила великият везир Мютерджим Рющю паша започнал да проявява колебания. Мидхат паша се обърнал към него с думите: «Ако ти се отделиш от нас, трябва да знаеш, че народът ще те разкъса на парчета на площад «Баязид».» Военният министър Хюсеин Авни паша заявил, че може да се разчита на армията, а и общественото мнение е на страната на заговорниците. Мидхат паша разяснил, че интелигенцията в голямата си част е спечелена с обещанията за реформи и конституционно управление. От друга страна, младотурската пропаганда, която популяризираше Мидхат паша като голям патриот, се стремяла да спечели и фанатизираните мюсюлмански тълпи с декларации за вярност към исляма и шериата, враждебност срещу гяурите-неверници и срещу Русия, срещу освободителните движения на балканските народи.

След решението за детрониране на султана била издадена фетва от шейхюлисляма, с която се обосновавала справедливостта на този акт от гледище на ислямската религия и шериата. «За тази благородна работа може да се издаде фетва колкото цял чаршаф» — бил отговорът на шейхюлисляма Хайрулах ефенди.

Оставало да се определят и намерят военните командири за осъществяване на рискованата операция. За Мидхат паша това не било трудно. Той имал привърженици в армията, които желаели реформите и били враждебно настроени към политиката на султана и неговия доскоросен велик везир Махмуд Недим паша. Много от тях се ръководели и от чувството на

неоценени, пренебрегвани или обидени с неповишение и изпращани в далечни провинции. Между военните сподвижници на Мидхат паша били военният министър Хюсеин Авни паша, министърът на военния флот Кайсерили Мехмед паша, командирът на военната част в двореца «Долма бахче», Редиф паша и енергичният Сюлейман паша, същият, който по-късно ще командва турските войски в боевете при Шипка. Сюлейман паша изпълнявал длъжността началник на военните училища с ранг на везир. Хюсеин Авни паша, Сюлейман паша и други командири, посветени в заговора, предприели обиколки из гарнизоните на войската и флотата за привличане и на други участници сред висшите командири. След няколко тайни срещи във военното министерство и в конаците на Мидхат паша и Хюсеин Авни паша бил подробно разработен планът за операцията и била определена датата — 18/30 май.

На 17/29 май започнало съсредоточаването на военните сили около двореца «Долма бахче» и на военнофлотски единици в Босфора. Това раздвижване не останало незабелязано от султана, който наблюдавал през прозорците акустирането на военния кораб «Султание» и на други кораби близо до двореца. Той запитал секретаря си за България или за Босна и Херцеговина се готвят да заминат войските с тези кораби. Секретарят не бил в състояние да даде отговор и султанът наредил да бъде повикан военният министър Хюсеин Авни паша. Султански адютант предал заповедта военният министър да се яви при падишаха, но Хюсеин Авни паша отговорил: «Сега вали дъжд, а освен това още не съм приключил с подготовката на войските, затова утре ще се явя при падишаха.» Султанът останал изумен от дръзкия отговор на своя военен министър, наругал го в негово отсъствие, но не отдал голямо значение на случая. Оставил разправата с министъра за утрешния ден и се прибрал в една от залите на двореца, където чакали шутовете да го развеселяват. След увеселението отишъл в харема, останал там до късно и се прибрал в покоите си.

Военният министър веднага уведомил Мидхат паша за подозрителния интерес на султана към съсредоточаването на военните сили. Заговорниците решили да ускорят акцията с няколко часа и при падането на нощта приключили с обкръжаването на двореца. Към 4,30 часа преди разсъмване на 18/30 май Сюлейман паша свикал командирите на войсковите части и се обърнал към тях с думите: «Тази вечер държавата и народът ни чакат от вас да изпълните голям и свещен дълг. Министрите и мюсюлманските духовници решиха да свалят султан Абдул Азиз и да възкачат на трона престолонаследника Мурад. Ако не изпълните този дълг, държавата ни ще рухне, народът ни ще изпадне в най-голяма беда. Държавните работи попаднаха в руски ръце. Високата порта се превърна в руско посолство. Свалянето на Абдул Азиз министрите и улемите възложиха на вас. Всички заедно ще идем в двореца и ще свалим султана.»

Планът за операцията предвиждал в същата нощ с детронирането на Абдул Азиз за султан да бъде провъзгласен племенникът му, престолонаследникът Мурад. Мурад бил запознат с плана, но настоявал най-напред Абдул Азиз да бъде изведен от двореца, за да не се намерят двамата едновременно сред заговорниците. Престолонаследникът бил изведен от резиденцията си от Сюлейман паша с отряд войници. Майката на Мурад, изпращайки сина си, казала на Сюлейман: «Поверявам сина си най-напред на аллаха, след това на тебе.» «Мурад V е вече падишах» — бил отговорът на Сюлейман паша. Качен на каляската, с която пристигнал военният министър Хюсеин Авни паша, Мурад бил отведен във военното министерство, където го чакали великият везир, шейхюлислямът, министри и други участници в заговора. Всички положили клетва за вяност пред новия падишах. Прочетена била фетвата на шейхюлисляма, с която султан Абдул Азиз се детронира поради това, че е «умствено разстроен», увредил на държавните и религиозните интереси, прахосвал държавни средства, опропастил държавата. Прочетена била и фетвата за провъзгласяването на Мурад V за падишах на Османската

империя. В този момент по даден сигнал от кулата на площад «Баязид» над Босфора проехтели оръдейни салюти от военните кораби, възвестяващи възкачването на трона на османските султани на Мурад V.

Топовните гърмежи събудили спящите в двореца, които най-напред помислили, че е избухнал пожар. Майката на султана първа се досетила, че това са салюти за провъзгласяване на нов султан, и събудила сина си. В двореца вече успели да влязат Сюлейман паша и отряд войници. Пашата наредил на главния секретар на султана Хафъз Мехмед бей и на един от придворните — Рифат бей, да влязат при Абдул Азиз и да му съобщят, че вече не е султан. Те заварили падишаха да се разхожда нервно в стаята си.

— Хафъз бей, каква е тази странна работа? — питал султанът.

— Падишахъм, случи се нещо, което и наум и насън не идва на човек — отговорил Хафъз бей, целувайки ръцете и крайчеца на дрехата на султана.

— Провъзгласяване на султан ли е станало? Кой е новият падишах? Мурад ли?

— Така било, падишахъм.

Всесилният до преди минути Абдул Азиз, разтреперан започнал да се вайка:

— Аз знаех, че така ще стане. Защото всички султани преди мен, които работеха за славата и благополучието на държавата, имаха такава участ.

На сваления султан било разрешено да тръгне с майка си, децата си и други членове на семейството и на харема. Всички били прехвърлени с лодки отвъд Златния рог в двореца «Топкапъ». Абдул Азиз бил настанен в стаята, в която навремето бил убит чичо му, султан Селим.

— И мене като султан Селим ще убият — развикал се детронираният султан. Удовлетворена била молбата му да бъде преместен в двореца «Ферие».

Събудени от оръдейната стрелба, жителите на Цариград се питали какво става, докато на вратите им започнали да тропат общинските полицаи, наричани «бекчи»:

— Комшулар, комшулар, ставайте, давайте бакшиш, Мурад ефенди стана падишах.

По улиците и площадите глашатаи викали: «Аллах да помага на султан Мурад V и да прости греховете на Абдул Азиз.»

Рано сутринта улиците на Цариград се изпълнили с народ, стекъл се да приветства новия падишах, така както до преди един ден приветствал Абдул Азиз.

С почетен ескорт през шпалир от военни и официални лица, следван от великия везир Мютерджим Рюццо паша и министрите, новият султан тръгнал от военното министерство към двореца «Долма бахче». На площад «Баязид» тълпата отпрегнала конете от каляската му и няколко души се впрегнали като коне, за да изразят по такъв начин радостта си. Същата тълпа, която до вчера величаела Абдул Азиз, сега с кръсъци го проклинала и стоварвала върху него цялата вина и всички грехове за неблагоприятията на държавата и народа.

В двореца «Долма бахче» новият падишах положил традиционната клетва, министрите за втори път, вече официално, му се заклели за вярност по всички правила на традицията.

Турският и европейският печат няколко дни се пълнел с подробни описания на голямото събитие, но от страниците му не слизали новините от България. Някои вестници завършвали описанието за детронирането на Абдул Азиз със съобщения за развитието на българското въстание. «А какво да кажем за българското въстание. Навсякъде българите се биели с необикновено мъжество» — пише московското «Новое время» във втората част на информацията си за детронирането на Абдул Азиз.

Затворен в двореца «Ферие», Абдул Азиз, най-здравият и силен физически от всички султани, тежък 130 кг., за когото турците с гордост казвали «нашият падишах на едно сядане

изяжда цяло агне», залинял и изпаднал в дълбока депресия. Най-тежко той преживявал подигравателните подвиквания на охраняващите го войници: «Ей, Азиз ефенди, защо тъпчеш тревата, влизай си в стаята, ти казваме.» При смеха на войниците сваленият султан чувал заповедническия глас на дежурния офицер: «Тук е забранено, Азиз ефенди.»

Абдул Азиз прекарвал времето си в стаята в четене на Корана и в молитви. Разговарял само с майка си, оплаквал ѝ се от тези, които в продължение на 15 години се кланяли до земята и целували ръцете и краката му, които толкова много облагодетелствал, а сега му се отплащали по такъв начин. Не можел да понесе позора да бъде возен арестуван в подарената от него каляска на военния министър Хюсеин Авни паша. «Безсрамни типове, направиха ме на луд. Аз ли съм луд или новият падишах! Не може да има двама султани живи. Те ще ме убият.»

Още незагълхнало объркването от детронирането на Абдул Азиз, нова сензация развълнувала Цариград. На 23 май/4 юни 1876 г. бившият султан бил намерен мъртъв в стаята си с прерязани вени на двете ръце.

Официалната версия била, че детронираният султан се самоубил: поискал от майка си ножица, за да подстриже брадата си, и като останал сам, с ножицата, която и сега се пази в двореца «Топкапъ», прерязал вените на ръцете си. В съседните стаи майка му и жените му чули шум и викове «аман, аллах». Когато влезли в стаята, видели проснат, потънал в кърви бившият султан. Пръв на място пристигнал военният министър Хюсеин Авни паша. Извикани били 19 лекари, от които само трима с турски имена, за да установят смъртта. Някои от лекарите поискали да прегледат трупа и да направят аутопсия. Военният министър се развикал: «Как смеете? Това не е труп на Ахмед бей или на Мехмед ага, това е тяло на султан, то не може да се пипа навсякъде.»

Правителството устроило официално погребение на «самоубилия се» падишах.

Наистина ли султан Абдул Азиз се е самоубил? Или е бил убит? По Цариград плъзнали най-противоречиви слухове. Един факт предизвикал големи подозрения: как е възможно човек да пререже с ножица вените на едната си ръка и след това със същата ръка да пререже вените на другата! Това подозрение след години ще бъде потвърдено. Тези, които детронирали султана, ще бъдат изправени пред съд, осъдени и някои от тях, начело с Мидхат паша, ще бъдат умъртвени в затвора.

Новини от театъра на въстанието

Драматичните събития в двореца не могли да отвлекат вниманието от българското въстание. Вестниците се пълнели със съобщения за съсредоточаване на войски срещу въстаниците, за сражения и жертви от двете страни.

На 27 април/9 май в. «Басирет» съобщава, че «четири до пет хиляди въстаници били обкръжени и атакувани в събота сутринта от три батальона императорски войски».

На 28 април/10 май турските и излизашите на чужди езици вестници в Цариград вече откриват постоянна рубрика «Новини от България», а през следващите дни и рубриците «От театъра на въстанието» или «От театъра на бойните действия».

Под заглавие «Новини от България» в. «Ла Тюрки» с дата 28 април/10 май публикува подробни сведения за действията на султанските войски и за развитието на въстанието. Според тези информации «положението в околностите на Пловдив е несигурно... Пазарът в Пазарджик е затворен, голям брой от жителите са избягали... В Сарамбей е избухнал голям пожар... В Белово сградата на железопътната компания е напусната от чиновниците и работниците.

Въстаниците са извадили три релси от жп. линия Пловдив — Сарамбей... За тези места са изпратени башибозуци.»

На 30 април/12 май, петък, са публикувани съобщения с дата 26 април, че от Пазарджик бил изпратен отряд жандарми и башибозуци. Отрядът се върнал с вестта, че бунтовниците обикалят другите села и ги подканват да ги последват. «Ла Тюрки» съобщава, че мютесарифът на Пловдив телеграфирал на одринския валия да изпрати незабавно конната част, която се намирала в Чирпан. Тази част от 150 конника се отправила за Пазарджик. Командирът ѝ съобщил на началството си, че не е в състояние да се справи с бунтовниците, чийто брой според сведенията, които получил, достигнал пет хиляди души. Тогава било наредено редиците (запасните) в Пловдив веднага да заминат за Пазарджик. Същевременно от военното министерство било заповядано незабавно да бъдат изпратени достатъчно сили за борба с въстаниците. От Цариград пристигнала редовна войска с артилерия. Тя била придружена от много хиляди запасни и башибозуци, стекли се от околните села. В същия брой на вестника е публикувано писмо от Одрин, с което се съобщава, че в този град «след осем часа няма жива душа по улиците». Много патрули се движели през цялата нощ. Според «Ла Тюрки» от 30 април/12 май числеността на въстаниците непрестанно растяла с тенденция да достигне цифра твърде значителна. Влаковете между Пловдив и Сарамбей преустановили движението си. Поради действията на въстаниците компанията не поемала отговорност за сигурността на влаковете и пътниците. Мюсюлманското население както в Пазарджик, така и в Пловдив било въоръжено и вдигнато в тревога, за да не бъдат изненадани тези два града от нахлуване на въстаници. «В Пловдив на 22 април/4 май, два часа след смрачаване — продължава кореспонденцията, се чува три топовни гърмежа и няколко пушечни изстрела. Тези гърмежи бяха сигнал за тревога. Веднага всички турци грабнаха оръжието. Целият град се вдигна на крак, за да види какво е станало.» Тревогата била предизвикана от пожар в дюкяна на един българин, който сам го запалил. Турци го забелязали, арестували го и го предали на властите. Същата вечер един мангал с въглища, върху който бил разлят петрол, бил намерен в дюкяна на друг българин-обущар. Управителят на града, придружен от Рашид паша, командир на башибозуците, отишъл на тези места. Двете чирачета на обущаря били заловени и разпитани. Те казали, че майсторът им заповядал да направят това. Издадена била заповед за залавяне на майстора, но той вече бил избягал. Арестувани били много българи, у които намерили големи количества барут. Група от около двеста въстаници се появила и в околностите на Сливен. От Цариград пристигнали нови войскови сили с артилерия. В по-сетнешни съобщения вестниците уточняват кои са били българите, подпалили собствените си къщи-дюкяни — Димитър Свещаров, арестуван от властите, и Кочо Честименски, който успял да избяга.

Съобщенията на излизачите в Цариград вестници, които изпратили свои кореспонденти в Пловдив, дават представа за атмосферата във Високата порта и в столицата. Публикуваните официални комюникета на правителството, на военното министерство и на командването на войските показват мащабите на въстанието, срещу което са в ход големи операции на армията, придружавана от многочислени башибозушки банди. В съобщения от «театъра на въстанието» с дата 27 април на военното министерство, публикувани на 1 май, печатът известява за 25 изгорени села в района на Пазарджик и Панагюрище, за опожарената гара Белово, за извадените релси по линията Сарамбей — Белово, за пристигналите в Пловдив и Пазарджик войски начело с Хафъз паша и Адил паша. Войските на Хасан паша срещнали много ожесточена съпротива от въстаниците, заели позиции по дефилето между София и Пазарджик, окопали се покрай развалините на старите крепости в прохода «Капуджик» («Траянови врата»).

Селяните откривали огън срещу пратениците на командването на войските, които им предлагали да се предадат и да се завърнат в селата си.

«Ла Тюрки» посочва, че «числеността на войските, съсредоточени понастоящем в местата, където избухна бунтът, включително новите подкрепления, възлиза на повече от 25 хиляди души.» Вестникът пояснява, че в тази цифра не е включен броят на башибозуците, движещи се заедно с войските.

Неколкократно печатът и официалните комюникета на командването на войските съобщават сензацийта: въстаниците разполагали със своеобразна артилерия. В Пазарджишко били намерени няколко оръдия от черешово дърво, които били изпратени като трофеи в Одрин и Цариград. Сензацийта е съобщена и от вестниците на френски и английски език. «Влакът, пристигнал от Одрин — пише «Монитор дю комерс», — донесе едно много интересно оръдие, пленено през последните дни от императорските войски по време на сражение с българските въстаници. Направено е от много твърдо дърво, стегнато с железни обръчи.» Този черешов топ («кираз топу») бил пренесен с голяма тържественост по моста на Златния рог и след това по улиците на столицата, за да го видят чужденците. Те трябвало да се уверят, че българите са въстанали и с това заслужили жестокостите при потушаването на бунта им срещу държавата. Шествието с черешовото топче било придружавано от два табура войници и военна музика начело с бинбашия с гола сабя в ръка. Тази чудновата българска артилерия занимавала и европейския печат. В сп. «Илюстрасион», излизащо в Париж, с дата 2 декември 1876 г. е поместено съобщение от специалния кореспондент в Русе: «Въпреки че събитията в България се разиграха не през последните дни, мисля, че ще е интересно за читателите да погледнат едно от оръдията на българската артилерия, пленено от турската армия по време на боевете в Одринския и Дунавския вилает. Това оръдие, което изглежда много примитивно, е било пленено от турците край Отлукьой (Панагюрище). Действието му, както можете да си представите, е нищожно. Снарядите могат да нанасят смъртоносни удари на стотина метра. Десет оръдия, направени по същия начин, съставляват цялата артилерия на българските въстаници. Пленени от турците, тези оръдия сега са изложени в музея в Константинопол, където предизвикват удивлението на чужденците.» Кореспонденцията съдържа описание на черешовото топче, на знамето на въстаниците и на изписаните на калпаците им думи «Смърт или свобода». «Въстаниците — пише «Илюстрасион» — удържаха на клетвата си. Те не можаха да победят и загинаха.»

Командването на турската армия решило да нанесе един от главните удари срещу столицата на въстанала България — Панагюрище. Според генерал Халил Седес, който твърди, че се позовава на архивни документи от тогавашното военно министерство, към Панагюрище най-напред били отправени два табура войници и много башибозуци, придадени към бригадата на Хафъз паша. Те заели позиция, простираща се на десет км. вляво от Стрелча. След това пристигнали и останалите табури от бригадата. Един отряд и два табура пехота с две планински оръдия от бригадата на Селями паша били придадени под командата на миралай (полковник) Саадетин бей и изпратени по посока на Брацигово. Тези части заели позиция на 7 км. северно от селото. От Цариград тръгнали и други войскове части. Те пристигнали в столицата от Мерсин, Трапезунд и Ерегли с корабите «Азизие» и «Султание». Дивизионният генерал Адил паша бил вече в Пловдив и заповядал изпратените към Брацигово войски да се върнат, да се обединят със силите на Хафъз паша и всички да настъпят към Панагюрище. В района на Стрелча били съсредоточени 6 пехотни табура, един кавалерийски ескадрон, 4 планински оръдия и други по-леки оръдия. Още с пристигането си те били нападнати от една въстаническа чета. След сражението били формирани две колони — едната под командването на Хафъз

паша, другата на Селями паша. В първата колона били включени повече от хиляда башибозука. Хафъз паша и Селями паша били вече уведомени, че панагюрци са се укрепили по височините около градчето и в самото градче от двете страни на реката. Най-напред настъпил табур от 400 башибозука. «Щом колоната се приближила до отбранителната линия — пише генерал Халил Седес, — бунтовниците открили огън с топове. При този неочакван и внезапен огън с топове настъплението било спряно. Не е имало сведения, че българите разполагат с топове. Но след малко, когато се разбрало, че освен празния пукот нищо друго не излиза от тези Топове, частите наново настъпили. Малко след това започнала пушечна стрелба.»

Някои подробности, макар и тенденциозно изопачени, за сраженията по посока на Панагюрище и в самото Панагюрище съдържа телеграмата на Адил паша до военното министерство с дата 30 април/12 май, 1876 г.: «С вчерашната си телеграма аз ви съобщих за завземането на Панагюрище. Редът още не е възстановен във вътрешността на селото. Поради това считам, че ще е необходимо да се забавя тук няколко дни. Тази победа ще произведе блестящ ефект. След Панагюрище най-населеното от въстаналите селище е Копривщица.

Аз отправих писмо до жителите на Панагюрище, с което ги поканих да се предадат и им дадох срок, който изтича в понеделник сутринта. Дотогава редът в Панагюрище ще бъде възстановен и аз ще се отправя за Копривщица.»

В същата телеграма се съобщава и за три други сражения, станали в околностите на Панагюрище и между Панагюрище и Пазарджик. Едновременно с тази телеграма вестниците публикуват сведения за числеността на войските в района Пазарджик — Пловдив. «Войските, съсредоточени досега в района на Пловдив — Пазарджик под командването на Адил паша, съставляват 15 батальона или десет хиляди души с две артилерийски батареи. Пет или шест от тези батальони са изпратени от Истанбул, а другите от дивизиите в Ниш и Видин. Три нови батальона ще заминат днес по жп. линия през Одрин за Пазарджик.» С друго съобщение се известява, че Адил паша е назначен за командващ всички войски в Одринския вилает.

Според Халил Седес много селяни от околните села довели в Панагюрище жените и децата си, пренесли и големи количества храни, барут и патрони, решени да се защищават дълго време. Жителите на Панагюрище през тези дни достигнали 12 хиляди души. Сраженията били ожесточени. Панагюрище било опожарено и разрушено. Въстаниците се сражавали самоотвержено.

В неделя и понеделник, 14 и 15 май (или ст. стил 2 и 3 май), «Ла Тюрки» публикува нова телеграма на Адил паша до военното министерство: «Както ви бях съобщил предварително, на 30 април сутринта заедно с моята главна квартира предприех поход от Стрелча на запад. Въпреки че въстаниците се бяха укрепили в гората, разположена на час и половина от Стрелча и само на половин час от Панагюрище, те не можах да устоят на нашите части, напуснаха позициите си и се оттеглиха към Панагюрище. Ние не преставаме да ги преследваме и нашите войници завзеха върха на планината, убежище на въстаниците. Оттам ние слязохме, формирани в две колони, в равнината на Панагюрище. Въстаниците са се разположили на върха близо до Панагюрище и започнаха да ни обстрелват отдалече с няколко дървени топа. Хафъз паша начело с един отряд от около 1500 души башибозуци, от една страна, и Селями паша със своята бригада — от друга, се движеха под огъня на въстаниците с бърз ход към Панагюрище, голямо селище, с около три хиляди къщи, където въстаниците са издигнали укрепления. Битката продължи около един час и половина.» В телеграмата се дават сведения за загубите от двете страни, очевидно неточни: от турска страна шестима убити и двама ранени, а от страна на въстаниците «300 убити и много повече ранени». «Една част от бунтовниците — продължава телеграмата — са се настанили в укрепени къщи. За да избегна сериозни загуби, дадох заповед

на нашите части да не навлизат във вътрешността на селото, но изпратих няколко отряда с ония въстаници, които бяха заловени или се предадоха, да поканят другите да се предадат. Тъй като те упорстваха и се защитаваха, започнах да бомбардирам (с артилерия) укрепените къщи. Установих кордон от кавалерия и пехота около селото. Освободих една туркиня, 15 мъже и заместника на мюдюрината, които били затворени в един сутерен от въстаниците в началото на бунта. Тези последните ми казаха, че в две къщи се намират събрани големи количества военни муниции. Наемам се да взема тези муниции. Утре ще ви предам повече подробности.»

Героичната защита и трагедията на Перушица намират широко място във вестникарските съобщения и официалните комуникета на турското командване. Според генерал Седес Перушица била нападната най-напред от две роты пехота, два ескадрона конница и много башибозуци под командата на Рашид паша. «Църквата, в която се бяха събрали бунтовниците — продължава Седес, — била стара и полуразрушена. Когато планинските оръдия открили огън, бунтовниците се преместили в голямата църква. Тя била нова и много здраво построена. Издържала не само на огъня на пехотата, но и на планинските оръдия. Поради това изискали едно голямо оръдие от Пловдив. Най-сетне оръдие пристигнало от Истанбул. Докарано под охраната на три роты, то заело позиция... Наново било направено предложение на бунтовниците да се предадат. Една част от тях, виждайки насъбралите се войници и разбирайки, че не ще могат да устоят, решили да се предадат. Но намиращата се сред въстаниците пламенна девойка учителка, грабвайки пушката, викала: «Да се държим до смърт и да умрем за свободата на отечеството — това е нашият дълг.» За тази учителка пише и Тепеделенлиоглу. Стреляйки срещу турците, тя окуражавала въстаниците с думите: «Който е българин, не се предава. Който се предава, ще стрелям срещу него.

Цитират се и последните думи на Кочо Честименски и Спас Гинев, преди да убият семействата и себе си, за да не паднат живи в турски ръце: «Никой от нас не трябва да излезе жив от тук», «Който се предаде, е безчестник и предател».

На 10 и 11 май (22 и 23 май) «Ла Тюрки» излиза с обширни описания на Копривщица, където Хасан бей пристигнал с три и половина батальона пехота от първа линия, два ескадрона редовна кавалерия, две оръдия и няколко заптиета. «Счита се — продължава вестникът, — че повече от 16 хиляди бунтовници мъже и жени са потърсили убежище в Копривщица. При приближаването на войските бунтовниците започнаха да стрелят срещу тях...» Това са извадки от доклада на самия Хасан бей. В Копривщица, както се добавя в доклада, имало работилници за военни униформи и за оръжия. В тези работилници се изковавали и брадви и кирки за отбрана, «по всяка вероятност тук били изработени и намерените в околностите три топа с интересна форма от черешово дърво, здраво стегнати с железни обръчи».

Едно след друго пристигали във Високата порта и във военното министерство съобщения за въстанието в различни райони, за групиране на въстаническите сили и призоваване на всички българи да се присъединят към тях. Тепеделенлиоглу цитира такъв призив на един от ръководителите на баташките въстаници, Петър Трендафилов, към пратеници от с. Ракитово: «Българският народ вече не признава турската държава. От една седмица ние сме строшили турския ярем. В този момент повечето от селата са провъзгласили свободата. Новата българска държава е решена да създаде българска войска. В много от селата нашите селяни започнаха да се обучават. За да не бъдат разпръснати войниците ни, всяко село ще изпраща своите войници в главното село на околността. Мюсюлманите, които мирно си гледат работата, няма да бъдат закачани. Но ония от тях, които вдигнат оръжие срещу нас, непременно ще бъдат убити... Разбирате, ракитовци, каква е работата. Веднага се върнете в селото си и всеки, който може да носи оръжие, тази вечер до полунощ да бъде изпратен тук.»

Бесилките. Гибелта на Бенковски

Към края на май и началото на юни турските вестници започват да публикуват почти ежедневно съобщения за конвои оковани във вериги въстаници, водени към Пловдив, Пазарджик, Одрин и Цариград. В кореспонденция, датирана 4 юни/23 май, «Ла Тюрки» от 29 май/10 юни пише: «...След обяд към моста в Пловдив се трупат тълпи, за да видят чаканите от Пазарджик 418 затворници. Всичко е там. Кафенетата са празни. По моста не може да се мине от народ. Взети са мерки да не се допусне смесването на тълпата със затворници. Най-напред пристигат няколко коли с болни затворници, които не могат да вървят. След тях върви един млад българин в цивилно европейско облекло, с висок червен калпак с бродирани на него емблеми, които не могат да се разчетат. Той бил ръководител, следван от други четирима ръководители в българско национално облекло, гологлави. След тях е колоната от затворниците, между които има 11 свещеници. Тълпа от около пет хиляди души заобикаля тези хора. Надават се викове всички да бъдат избесени.»

Вестник «Басирет» съобщава, че шестима български въстаници ще бъдат публично обесени на различни площади в Одрин «за пример и назидание».

Вестник «Ла Тюрки» от 22 май/3 юни съобщава за екзекуции на български въстаници: «На 29 май в Одрин бяха екзекутирани двама българи, осъдени на смърт за това, че през 1875 г. са подтикнали към бунт своите сънародници в Стара Загора. Двата бяха обесени в най-населените квартали. Трупове им бяха изложени продължително време и многобройни любопитни присъстваха на това тъжно зрелище.» Вестникът добавя, че броят на осъдените на смърт е седем. Останалите щели да бъдат екзекутирани в Пловдив и Чирпан, в Пазарджик и Стара Загора. През последните дни в Одрин били доведени много българи затворници, взели активно участие във въстанието, някои от които били и ръководители.

В същия брой на вестника е поместена друга кореспонденция от Пловдив за докарани в този град много български затворници-въстаници, за да бъдат съдени. «Ние виждаме — продължава кореспондентът на «Ла Тюрки» — да пристигат всеки ден нови конвои от тези българи, заловени в Балкана... Вчера дойдоха петима въстаници. Това са хора от Панагюрище. Днес бяха докарани още трима. Те били заловени в околностите на Казанлък. В четвъртък вечерта с влака от Одрин бяха докарани други петима българи, но това са обвинените за въстанието преди няколко месеца в Стара Загора. Единият бе обесен в петък сред главната улица. Той пристъпи към бесилката с голяма твърдост. Когато му поставиха въжето на врата, той произнесе няколко думи, които не можах да бъдат чути от зрителите. Направиха силно впечатление очите му, които блестяха по странен начин, преди да бъде тласнат да увисне в празното пространство.»

За героичното държане на въстаниците пред тиранина и пред смъртта пише «Ла Тюрки» и в броя си от 13/25 май. Вестникът цитира отговорите на един от въстаническите ръководители на име Иван, разпитван публично от Фазлъ паша: «Аз бях назначен за командир в националната войска, приех това командване и отидох в планината начело на неколкостотин души юнаци. Аз подготвих атаката и първия път щом чух фанфарите на турската войска, дадох на моите юнаци сигнала за бой.»

Най-голям е интересът към ръководителите на въстанието и най-вече към участва на Бенковски. Подробни писмени сведения, макар и с някои неточни и неверни факти, е дал софийският Мютесариф Ахмед Мазхар паша. В телеграма до мютесарифа на Видин Халил Рифат той съобщава: «...Бяхме получили сведения, че войводата Георги Бенковски, който

избрал за център на въстанието градчето Копривщица, отправил прокламация и писма до околните селища. Сред негодниците, които събирал около себе си, той си поставил титлата командир на Четвърта румелийска дивизия (Четвърти революционен окръг) и на Девета дивизия. Когато в отговор на нашето запитване орханийският каймакамин Саадедин ефенди съобщи телеграфически, че за залавянето на този Бенковски са били организирани способни агенти и многочислени потери, изпратихме и от София нарочно Хаджи Азиз ага и Али Фехми ефенди в Орхание, за да се подсили още повече охраната. Войводата Георги Бенковски, който се бил скрил заедно с поп Кирил, игумен на Калугеровския манастир, Пазарджишко, и с още двама други (Захари Стоянов и Стефо Далматинеца), като забелязал какво старание и опитност проявявала потерята на помак Мехмед ага и като виждал ясно, че непременно ще бъде заловен, излезли (и четиримата) от мястото, където се били скрили, и побягнали. Когато преследваните от поменатия Мехмед ага попаднали в засадата на Рюзгяр хаджи Ахмед ага, неотдавна удостоен с чин юзбашия, направено им било предложение да спрат. Въпросният (Бенковски) и другарите му започнали тутакси да стрелят на всички страни. Нашите войници им отговорили, като открили огън. Войводата (Бенковски) бил прострелян от куршума на Ахмед ага и паднал мъртъв, а от другарите му бил заловен жив само поп Кирил, но ранен. Останалите двама души забягнали в Балкана. Но и те с помощта на аллаха и неговия пророк Мохамед и с благоволенieto на падишаха ще паднат в ръцете ни.

От телеграмата, която се получи снощи от орханийския каймакамин, се разбра, че проклетата глава на въпросния Бенковски и заловения поп Кирил са откарани в Орхание. След като получихме съответно разрешение от вилаета, наредихме веднага на Орхание да изпратят бързо тук, в София, главата на въпросния бунтовник, специалното му облекло с отличителните знаци и заловения поп, за да бъдат показани на затворените тук бунтовници, та да не се осмели никой друг под негово име да продължи въстанието... Току-що бяха докарани в София главата, униформата, списък, документи, войводското пауново перо на главата, въпросният поп, няколко въстаници и големият кръст, пред който попът карал бунтовниците да дават обет, като го целуват, че ще следват твърдо пътя на революцията. Когато в присъствието на специалната комисия на тукашните бунтовници бе показана главата, те всички потвърдиха, че това е главата на техния войвода Георги Бенковски, същият, който им бил водач...»

Заключението на телеграмата на софийския мютесариф гласи: «И тъй не ще убегнат от острия меч на султана, от сянката на аллаха всички ония, които в отговор на неговата обич, посила дори от родителската, и в отплата на щедрата му милост към всички поданици, за която дължат благодарностите поради лошата си природа са избрали пътя на бунтарството, като са се осмелили да предприемат действия и да вършат престъпления. По-ясно от бял ден е, че те ще намерят заслуженото си наказание. Тъй като заслугата за затриването от лицето на земята на този проклет бунтовник Георги Бенковски принадлежи изключително на Негово величество падишаха, от страна на целокупното население се отправят молитви за неговото благоденствие и величие.»

Убийството на Бенковски не е вярно описано от турските власти. Знае се истината за гибелта на главния войвода на Априлското въстание от описанието на неговия другар Захари Стоянов.

На 15/27 май са разменени твърде много телеграми с вестта за убийството на Бенковски. През следващите дни те са публикувани в турския печат, съобщени са и на вестниците в чужбина. На 18/30 май в. «Ла Тюрки» публикува бързата важна телеграма на валията на Дунавския вилает до великия везир в Цариград с дата 15/27 май: «Имам чест да съобща на ваше сиятелство следните сведения според доклада на мютесарифа на София: главатарят на

бунтовниците Георги Бенковски (в телеграмата Никовски) току-що е бил убит в Тутун балкан и населението се е освободило от неговите насилия. Също така чорбаджиите от българската общност в София се обърнаха вчера към властта в София, за да изразят своята признателност. Отговорено им било, че при всички случаи бунтовниците ще бъдат сурово наказани и че тези, които изпълняват верноподаническия си дълг, винаги могат да разчитат на благоволенieto на императорското правителство. Българските първенци са се оттеглили, изразявайки своите пожелания за преуспяването на Негово величество султана.»

Султанското правителство използвало българските чорбаджии-туркофили за злепоставяне на въстаниците и за манифестиране на верноподаничество на «българите» към султана. В деня на узнаването на убийството на Бенковски «Ла Тюрки» публикува телеграма на «благодарност и признателност» от българските чорбаджии-туркофили в Северна България до Високата порта. След като изразяват съжаление, че въстанието се е разпространило и на север от Балкана, чорбаджиите се оплакват: «Ние и нашите семейства се намираме в положение на голямо безпокойство и в очакване на помощ от нашия августейши и великолепен султан. Също така ние с най-голямо задоволство научихме за заминаването от Шумен и пристигането в Търново на генерала, началник на щаба на Втори армейски корпус, назначен за командир на дивизията. Генералът изпрати незабавно в нашата околия два батальона с оръдия. В резултат на военните операции, които проведе с възхитителна бързина, той превзе Дряновския манастир, едно от главните огнища на бунта.»

Когато командването на турските войски и башибозуци изпращало до Високата порта хвалебствени рапорти за своите орди, които потушили въстанието на българите, едно сензационно съобщение в турския печат предизвикало силен отзвук в страната и в чужбина. Това било съобщението за слизането на българския бряг на Дунава при Козлодуй на чета български въстаници с войвода Христо Ботев, която настъпвала към Враца, като водела сражения с турски войски и башибозуци. А се смятало, че българското въстание е вече потушено.

Ботевата чета

Първото известие за слизането на Ботевата чета на българския бряг, получено само час след дебаркирането на «Радецки», е от каймакамина на Лом. То носи дата 17 май, или 29 май нов стил, 1876 г. Същия ден видинският каймакамин, основавайки се на това известие, изпраща телеграма до Високата порта, че «175 въоръжени бунтовници, качили се от влашкия бряг на борда на парахода «Радецки», принадлежащ на австрийската компания, са дебаркирали на едно изолирано място близо до Козлодуй между Лом и Лом — Рахова».

На 20 май той изпраща втора телеграма до Високата порта, публикувана в «Ла Тюрки», брой 129, датиран 4 и 5 юни (нов стил) неделя и понеделник, ст. стил 23 и 24 май 1876 г., и в други вестници. С тази телеграма правителството на Мютерджим Рющю паша е уведомено за първото сражение на четата с две роти турски аскер. Войскови потери и башибозуци били изпратени от Враца, Оряхово, Лом, Берковица. Те достигнали четата в местността Веслец, недалеч от Враца.

Няколко дни турските вестници и най-вече ежедневникът «Басирет» (с най-голям тираж), «Сабах» и «Вакът», както и «Ла Тюрки», редовно публикуват съобщения за преследването на Ботевата чета, за сраженията, за убити и заловени четници.

Най-подробно описание за слизането на четата на козлодуйския бряг дава в. «Ла Тюрки». Авторът не се е подписал, но личи, че е опитен журналист и с нетипичен за времето турски

манталитет. Макар и полуофициоз, като вестник, който излизал на френски език и предназначен за читатели от многочислената европейска колония и от дипломатите в столицата, с абонати и в Европа, «Ла Тюрки» имал редактори образовани турци и опитни кореспонденти в големите градове.

Впечатляващо е описанието на сцените при връчването на историческото писмо от Ботев на капитана и слизането на четата на българския бряг. Авторът е първият журналист, който заедно с неколцина представители на властите е влязъл в парахода на 17 май 1876 г. Той пръв изпратил обширно описание по разказите на намиращите се в парахода моряци и турци, които разпитал.

Първата кореспонденция е написана още същия ден — 17 май, и изпратена по пощата. Само след шест дни, от 23 май, започва публикуването на продължението ѝ в няколко последователни броя на вестника. В брой 129 с дати 23 и 24 май (4 и 5 юни) 1876 г. кореспонденцията е поместена на първа страница на четири колони като голяма и сензационна новина. Тук ще бъдат цитирани най-важните ѝ пасажки. Авторът, който датира кореспонденцията си 17 май 1876 г., разделя деня по часове, защото смята събитието за изключително и заслужаващо да бъде разказано най-подробно и най-точно.

«5 часът вечерта» е първият отбелязан час в описанието: «Радецки» не пристигна на пристанището във Видин, където го чакаха хиляди хора на кея. С телеграма от Лом каймакаминът извести, че преди един час «Радецки» е дебаркирал между Рахова и Ломпаланка, където никога досега не е спирал параход, с около 200 бунтовници, качили се от различни пристанища в Румъния. Всички са по-скоро изненадани, отколкото развълнувани от един толкова дързък и силен удар и всеки жадува да научи обстоятелствата, при които е бил извършен. Още малко и скоро ще научим подробностите. След един час параходът ще бъде във Видин.»

Като по съвременен филмов сценарий видинският кореспондент на «Ла Тюрки» продължава да разграфява по часове репортажа си, за да прикове вниманието на читателите и да ги кара да чакат с нетърпение какво ще последва.

«6 часът» е следващият отбелязан час. «Радецки» — пише кореспондентът — спусна стълбата. Разрешиха само на няколко души да влязат в парахода. Аз съм между тях. С големи усилия задържат тълпата, която напирала да нахлуе в парахода, за да научи колкото може повече подробности за изненадващата новина. Параходът е почти пуст. Освен офицерите и моряците на борда има само 5–6 души пътници — двама турци и един евреин. Единият от турците е с харема си.»

След като разказва подробно откъде и как са се качили въстаниците на парахода, основавайки се на разговорите си с екипажа на «Радецки», кореспондентът пристъпва към най-вълнуващия момент — завладяването на парахода. Той описва преобразяването на тези дотогава селяни и работници във въстаници с живописни униформи, начело с обаятелния си войвода, който връчва на капитана историческото писмо. Ето това описание: «Едва бил изтекъл един час след като «Радецки» напуснал Рикет, на борда неочаквано прозвучала тръба. За миг всички тези селяни и пътници от първа класа се нахвърлят върху сандъците, които носели със себе си, изваждайки от тях пушки, щикове, револвери, униформи, знамена. След няколко минути тези мирни селяни, които приличали по-скоро на земеделски работници, се появяват на различни места на парахода кой с чин полковник, кой като лейтенант или сержант, или облечен като обикновен войник. Как да ви опиша уплахата, която обзела другите пътници. Това ще бъде излишно. Моят прост разказ ще ви каже достатъчно. Шеф-комендантът на тази чета, съставена от 200 души, веднага дава своите заповеди. На едни е заповядано да пазят вратите на кабините,

където се намират пътниците, на други — да не позволяват на моряците да се движат, а също така да следят за приближаването на какъвто и да е кораб — турски или австрийски, и да наблюдават движението на парахода. Трима-четирима от шефовете се явяват при капитана, който се бил заключил в кабината си, за да го принудят да постави парахода на тяхно разположение.»

В разказа за това, което е станало на парахода в 6 часа, е моментът на връчването на писмото от Ботев на капитана. Кореспондентът пояснява, че писмото му е било предоставено. «Написано е на френски език, което аз прочетох» — добавя той и публикува съдържанието в резюме от няколко реда, като отбелязва, че е подписано от «войвода Ботев».

«Когато господин Ботев и другарите му разговарят с капитана — продължава кореспондентът, — една част от въстаниците вече са взели в ръцете си кормилото на парахода. Четирима от тях застават с револвери в ръце до машинистите, за да им попречат да повредят машините. Други поемат управлението на парахода.»

Ето и описанието на величествения момент — слизането на Ботевата чета на козлодуйския бряг: «Командващият, като вижда, че всички са налице, построява своята част, нарежда да се развее едно зелено знаме и по заповед, дадена с висок глас, цялата чета се отправя с широки крачки към вътрешността на страната. Това е точното и вярно описание на този факт колкото изключителен, толкова и дързък, изпълнен при странни и невероятни обстоятелства.»

В пасаж с подзаглавие «8 часът вечерта» кореспондентът съобщава за раздвижване на турски войски. Очаквало се параходът «Азизие» да пренесе 6 роти пехота в Лом за преследване на четата. Един по-малък параход вече пренесъл две роти под командата на майор Тефик бей. Очаквало се да пристигнат и вече уведомените Осман паша и Рифаат паша. С бързи телеграми били предупредени военните и административните власти в различни околии да бъдат готови да пресрещнат въстаниците. Две роти пехота, придружени от черкези, тръгнали преди два-три часа от Враца, за да попречат на четата да навлезе в Балкана. Един батальон и много стотици черкези начело с каймакамина на Белоградчик тръгнали също срещу Ботевата чета. От няколко часа обаче телеграфните линии с Оряхово били прекъснати. Според валията на Русе имало «опасност от общо въстание във Врачанската кааза, подготвяно от много време».

В подзаглавие «Понеделник, 10 часът вечерта» кореспондентът съобщава, че параходът «Азизие» с 6 роти пехота веднага се отправил за Лом. В парахода били и Осман паша, и Рифаат паша. (следва описание на събитията по часове през следващите дни: «18/30 май, вторник, 10 часът сутринта», «11 часът сутринта», «5 часът след обяд», сряда 19/31 май, 10 часът вечерта», «четвъртък, 20 май/1 юни, 10 часът сутринта.» Под датата «вторник, 18/30 май, 5 часът след обяд» кореспондентът съобщава, че правителството забранило на австрийските кораби да спират на турските пристанища «заради вчерашната афера».

Тук кореспондентът се връща на писмото на Ботев до капитана на «Радецки» и резюмира това писмо съвсем не с езика на турския шовинистически печат. «Аз ви обещавам — пише той — да ви изпратя копие с една от следващите пощи, а днес ви предавам резюме. Това писмо, което носи подписа «войвода Ботев», е адресирано до капитана и пътниците. Господин Ботев казва, че има чест да събщи на тези господа, че на борда на парахода се намира една чета въстаници, които отиват да се бият за избавлението на своите поробени братя българи, които в този момент проливат кръвта си, за да отхвърлят турското иго. Господин Ботев поканва пътниците да бъдат спокойни, като обещава, че нищо лошо не ще им бъде сторено. Той иска от капитана да постави парахода на негово разположение със заплахата, че в противен случай ще бъде принуден да го убие, за което щял много да съжалява, и да отмъсти също така за

злодеянието срещу борците за българската кауза, извършено на австрийския параход «Германия» през 1875 г. Писмото завършва с думите «Да живее България» и пр. и пр.»

През следващите дни турските вестници публикуват съобщения, някои със закъснение, за сраженията на султанските войски, черкези и башибозуци с Ботевите четници. В брой 137 от 2/14 юни, сряда, «Ла Тюрки» помества телеграма до великия везир от мютесарифа на София с дата 1/13 юни, с която се известява за разбиването на Ботевата чета при Враца и за разпръскването на четниците по Балкана. Всеки ден имало залавяни четници, които били изпращани в София. «Разпитвани от властите — продължава телеграмата, — бунтовниците казват, че всички са по народност българи, родени в Търново, Ловеч, Сливен, Тетевен, Разлог, че са отишли в Румъния и след това наново се върнали в България, за да вземат участие в революцията, че революционният комитет им е дал оръжието, униформите и калпаците, които носят.»

Светът и българите

Априлското въстание на българите бе потушено, но наложи на европейската политическа сцена българския въпрос, предизвика и солидарност на европейската и световната общественост с българския народ. Тази солидарност бе същевременно гневен протест срещу турското варварство и категорично осъждане на политиката на султанското правителство спрямо българите. В тяхна защита издигнаха високо глас най-видните за времето си личности.

Виктор Юго: «Необходимо е да се обърне внимание на европейските правителства върху един факт толкова дребен, че правителствата, изглежда, не го забелязват: избива се един народ. Къде? В Европа. Този факт има ли свидетели? Само един свидетел — целият свят.»

Към това обвинение на великия французин се присъединява един от най-бележитите английски политически мъже, лидерът на либералната опозиция Уилям Гладстон, с речите и брошурите си «Ужасите в България и Източният въпрос» и «Уроци по клане». «Извършени са — пише Гладстон — престъпления в толкова огромни размери, за които няма пример в новата история. Те са толкова неизмеримо гнусни и свирепи, че езикът и перото не са в състояние да ги опишат в действителния им вид.» За османските завоеватели Гладстон казва: «Където минеха, широка пътека от кръв бележи техните следи, и докъдето се простираха владенията им, цивилизацията изчезваше от погледа.»

Италианският национален герой Джузепе Гарибалди пише до свой съратник: «Но къде се намираме? Не се ли свършват още тия завоевания на ятагана, на содомството, на кола, на горилицето, на безчестието от всякакъв вид?»

Свидетели на ужасяващи сцени на бесене в Пловдив, Одрин и други градове били и кореспонденти на европейски и американски вестници. Специалният кореспондент на френския вестник «Фигаро» Ив. дьо Вестин съобщава на 17/29 юли 1876 г. от Одрин: «На първия ъгъл на улицата ние се намерихме срещу един обесен, който се гърчеше на вратата на един дюкян: краката му завързани, ръцете му вързани зад гърба, лицето открито, езикът увиснал. Краката напразно дращеа по стената на дюкяна, като търсеха някаква опора... Заптийетата, които се отдалечаваха със смях, гласкаха пред себе си двама нещастници, които трябваше да бъдат обесени на други места в града. Стигнахме до набързо направена от три дървета бесилка, дето бе обесен друг, защото бесят всеки ден. Осъденият се качи криво-ляво на стол без облегалка, гдето с удар на приклада на пушка го заставиха да стои прав, докато го завържат. Ритнаха стола, човекът нададе слаб вик, но викът бе заглушен. Краката му бяха вързани. Настъпилата агония предизвика страшно скрибуцане на лошо съединените части на

бесилката. Като гледах как населението се отнася към тези зрелища, убеждавах се, че то е свикнало с тях. И как да не свикне, когато тези убийства траят непрекъснато. Затова може да се съди от факта, че четири дни преди пристигането ми юридическият съвет е обсъждал въпроса да се въведе наново набиването на кол.»

Репортажите от местата на кланетата, написани от един от големите журналисти на времето — американец Макгахан, развълнували Европа и Америка. В писмо от Батак, от «Долината на смъртта», датирано 2 август 1876 г., той съобщава: «Вече се приближаваме към черквата и училището. Земята и тук е покрита със скелети, по които висят парцали от дрехи и парчета изгнило месо... Кучетата са били на работа там и от тази чудовищна гробница можеха да се видят подаващи се глави, китки, крака, стъпала и ръце в ужасно безредие. Казвах ми, че тук, само в този малък черковен двор, лежат три хиляди души. Това бе ужасно зрелище, което ще ме преследва цял живот. Малки къдрави главици се показваха в разкапващата се маса, малко краче, дълго колкото пръст, малки бебешки ръчички, протегнати, сякаш молеха за помощ, бебета, които са умрели учудени от яркия блясък на ятагана и червените ръце на освирепелите мъже, които са го размахвали, майки, умрели в усилията да заслонят със слабите си тела своите малки дечица.»

И други благородни американци като д-р Уошбърн и д-р Лонг — първият директор, вторият заместник-директор на американския Робърт колеж в Цариград, осведомявали европейската и американската общественост, както и дипломатическите представители на европейските държави, за жестокостите над българското население.

Официална Америка, която дотогава не е имала особени интереси в Турция, не се ангажирала активно в европейските проблеми, проявила жив интерес към трагичната участ на българския народ. Най-голяма заслуга за това има генералният консул и секретар на американската легация в Цариград, опитният дипломат Юджийн Скайлър. На него официално била възложена мисията да оглави анкетна група за установяване на истината по извършените насилия над българите. Мисията на Скайлър започнала на 23 юли 1876 г., когато на много места труповете на жертвите още не били погребани, разрушенията не били възстановени. Фактите, които установил на място при посещенията си в селата и градовете, където се развили събитията, той изложил с голяма прецизност, обективност и добросъвестност в два доклада, датирани 10 август и 23 ноември 1876 г.

Покъртителни са сцените, които представят тези доклади.

«...Почти всички села, нападнати от башибозуците — пише Скайлър в доклада с дата 10 август 1876 г., — били изгорени и ограбени, а също така и селищата, които били напуснати от изплашените им жители. Населението на някои села било изкляно след извършването на най-свирепа жестокост и изнасилвания не само на жени и момичета, но и на лица от другия пол. Тези престъпления били извършени както от редовните войски, така и от башибозуците...»

За Перушица Скайлър пише: «Църквата била бомбардирана и общо около хиляда души били убити, много от тях жени и деца. Градът бил оплячкосан и изцяло изгорен. Нито една-единствена къща не е останала цяла. Много жени са били изнасилвани... Башибозуците тук са били командвани от Ахмед ага от Тамръш, който след това бил награден със сребърен орден...»

За Клисуре: «...На 12 май башибозуците под командването на Тосун бей нападнали градчето... Повече от 250 българи били избити, главно жени и деца... Църквата била осквернена и вдигната във въздуха. За този си подвиг Тосун бей бил награден с (ордена) «Меджидие»...»

За Панагюрище: «...Четиристотин сгради, включително и пазарът, най-големите и най-хубавите къщи били изгорени. И двете църкви били разрушени и почти сринати със земята. Две от училищата били изгорени. Главорезите нападнали деца на осем и стари жени на осемдесет

години, без да щадят нито възраст, нито пол... Бременни жени били разпаряни и неродените още деца били разнасяни победоносно, набучени на върховете на щикове и саби, а малки деца били принуждавани да носят още кървящите глави на другарчетата си... Извършилите тези зверства били главно редовни войски, командвани от Хафъз паша...»

«Гледката на Батак — продължава докладът — е достатъчна да удостовери всичко казано за турските деяния при потушаването на българското въстание. А аз го видях три месеца след клането. На всички страни бяха разпилени човешки кости, черепи, ребра и дори цели скелети, глави на момичета, все още украсени с плитки от дълги коси, кости на деца, скелети, още покрити с дрехи. Тук видях къща, подът на която бе побелял от пепел и овъглени кости на 30 души, изгорени живи. Видях един трап препълнен с подути тела. Тук беше едно училище, в което двеста жени и деца, потърсили убежище, били изгорени живи. Тук видях и църквата и църковния двор, където още можеха да се видят около хиляда полуизгнили трупа, които запълваха заградения двор и образуваха куп, висок няколко стъпки, където между камъните, които напразно са били нахвърлени отгоре, за да ги прикрият, се виждаха ръце, крака и глави, които тровеха въздуха със своя смрад... Ахмед ага (Барутанлията), който е командвал клането, е бил декориран и повишен в чин юзбашия...»

Вторият, разширен доклад на американския дипломат с дата 20 ноември 1876 г., потвърждава и допълва първия.

Докладите на Скайлър били изпратени на американския държавен секретар Хамилтън Фиш. От своя страна той ги препратил на президента на САЩ Ю. С. Грант с мнението на посланика Хорас Мейнард: «В България въстанието бе потушено бързо с прояви на жестокост, които го превърнаха в една от най-тъжните глави на световната летопис.»

По същото време великият везир отправил «Прокламация към мюсюлманите и християните в Румелия», с която ги призовал «да заживеят в спокойствие и да се грижат за интересите на своето общо отечество». В прокламацията се казва още: «Вие, мюсюлмани и българи, досега живеехте в такива отношения между вас, че предизвиквахте завистта на други народи. Но това съгласие бе нарушено от зложелатели, които успяха да възбудят у вас ненавист едни към други. Българите, нямайки възможност да различават доброто от злото, последваха революционното движение, вследствие на което бе пролята много кръв, но сега, благодарение на бога, всичко е вече минало. Сега остава да се предаде всичко на забравата и да се заживее както преди в мир и съгласие. Това е желанието и намерението на Негово величество — да обезпечи благополучието на всички свои поданици.»

Отправяйки тази прокламация, великият везир наредил, от друга страна, да продължат съдебните процеси срещу българи, участници във въстанието, на които най-често произнасяните присъди били смърт или доживотен затвор и заточение.

За смекчаване на отзвука от ужасните факти, станали достояние на европейската и световната общественост, Високата порта изпратила в България анкетна мисия, която да установи, че не турската армия и башибозуците, не турските власти, а българските въстаници извършвали насилия и жестокости над мюсюлманското население. Никой не можел искрено да повярва на доклада на тази мисия и на турската пропаганда. «Внимателно съм изследвал това — пише в доклада си Юджийн Скайлър — и не мога да кажа, че българите са извършвали престъпления и зверства или каквито и да са действия, които биха заслужили подобно име. Напразно се опитвах да получа от турските власти списък с подобни жестокости, но чух само неопределени изявления... Нито една мюсюлманска къща не е била ограбвана, нито една джамия не е била осквернена или разрушена. Докладът на специалния турски емисар Едип

ефенди съдържа изявления по тази точка, които, както и по всички, са напълно неоснователни и целият му доклад може да се окачестви като плетеница от лъжи.»

Протести на турски интелектуалци

Трагедията на Батак предизвикала най-силна реакция сред европейското обществено мнение. Както пише генерал Халил Седес в книгата си за въстанията в Босна и Херцеговина и България, в много български селища старци, жени и деца са били избити и изклани, башибозуците проявили «прекалени и неоправдани жестокости», но жертвите били навреме заровени и светът не можал да узнае за тези жертви. В Батак трупове на беззащитните жени и деца били видени от чужденците и това настроило европейската общественост срещу Турция.

В книгата си «Турция в Европа» президентът Тургут Йозал обръща внимание, че и до днес «антитурската кампания» от онова време влияе върху настроенията на европейците и отношенията на Запада към Турция. «Трябва да се съжالياва — пише той, че добре информирани дипломати не успяха да заличат ефекта от тази антитурска кампания, водена сред западната общественост. И до наши дни пред подобни кампании западните дипломати, които за разлика от своите предшественици остават верни на истината и смеят да противоречат на официалните тези на своите правителства, нямат по-голям успех.» Йозал поддържа тезата, че съобщенията за турските насилия над българите били пресилени и че българите извършвали жестокости над турците, така както навремето се опитвало да твърди султанското правителство.

Отзвукът в Европа от събитията в България не можел да не повлияе на някои трезвомислещи и далновидни турски интелектуалци. В спомените си цариградският българин д-р Христо Стамболски пише за остри спорове, стигащи до караници, между двама от тези интелектуалци и управителите на Одрин и София. Кяни паша, професор с чин генерал, завършил образованието си в Париж, бил изпратен като държавен инспектор да анкетира дейността на извънредните съдилища в българските земи, срещу които имало много протести в Европа. Пашата обвинявал одринския валия Акиф паша в «див стремеж за изстребление на българите». Той изпратил във Високата порта доклад, с който предлагал да се даде незабавно обща амнистия на всички, които били само заподозрени, че са взели участие във въстанието, а са били заловени в къщите си или на нивите. Злоупотребилите с власт турски чиновници, както и доказаните убийци да бъдат предадени на съд и строго наказани. На съд трябва да бъдат предадени и грабителите на мирни българи. По същия начин да се постъпи и с башибозуците и черкезите, които отвличали жени, моми и деца и ги препращали в далечни градове за продан или като подаръци за харемите. Кяни паша често повтарял, че «при тези золуми, макар и не всички да са известни в Европа, великите сили няма да оставят Турция ненаказана».

Друг професор с чин полковник, също завършил образованието си в Париж, Саиб бей, пратеник на Високата порта в българските земи, ругаел мютесарифа на София Мазхар паша, който се хвалел със заслугите си за залавянето на Левски и поздравявал одринския валия за насилията над българите. «Ако българите благоденстваха под турско владичество — казвал Саиб бей, — нямаше да се бунтуват. След това, което чухме от Истанбул до Пазарджик и видяхме с очите си от последния град дотук, мислите ли, че европейските сили, като узнаят за тия жестокости, тия вандалици, тия варварства, ще оставят Турция ненаказана? За мене вече свърши Турция или най-малко ще я окастрят и подведат в реда на второстепенна държава, за да не фигурира в концерта на великите сили. Всичко това е следствие на невежеството, на грубия фанатизъм и на тиранията. Пашите ни, управници, предадени само на разкош и пианство, се

наслаждават в харемите си с кеф, вместо да се погрижат за просвещението на народа. Но и те самите са невежи и груби. Где са сега Али паша и Фуад паша да видят заместниците им на какъв хал докараха османската държава? Язык, язык.»

Саиб бей присъствал на съдебен процес срещу заловен в Княжево българин, разглеждан в софийския конак. Двама стражари внесли в съдебната зала подсъдимия, който бил със счупени крака. Полумъртъв от инквизиции, той не бил в състояние нито да се изправи, нито да говори, нито да разбира какво го питат. След като не можел да отговаря на поставяните му въпроси, председателят на съда произнесъл присъдата смърт чрез обесване и я обосновал с думите: «Мълчанието ще каже признание.»

Саиб бей поканил навън Мазхар паша и се развикал в лицето му: «Паша, паша, затворили сте се в София, скрили сте си главата тука като камилско птиче в пясъка и не искате да знаете какво става по света. Батъйоруз, батъйоруз (загиваме, загиваме). Я вижте какво пишат европейските вестници, а особено английските «Дейли нюз» и «Таймс», откакто станаха кланетата в Батак, Перушица, Копривщица, Панагюрище и другаде. Великите сили ни дебнат, анкетни комисии пращат да разпитват нашите башибозуци и как нашите съдии съдят бунтовниците... Аз съм убеден, както казва и Кяни паша, за филибелийските (пловдивските) зверства и за баташките жестокости Европа няма да остави Турция ненаказана, а ще я тикне там, хеее в Анадола. Батгък, батгък (загинахме, загинахме).»

Малцина били тези турски интелектуалци. И консерватори, и младотурци като Хюсеин Авни паша обвинявали жертвите и Русия. «Какво направиха вашите нанкьор (неблагодарни) българлар, та се подведоха по руските шпиони и емисари и станаха причина да гинат и страдат толкова невинни хора» — казвал този паша на д-р Стамболски. И Кяни паша пред външния свят поддържал официалната турска теза.

* * *

Априлското въстание на българите през 1876 г. бе жестоко потушено, но по думите на един от героите му, Цанко Дюстабанов, въстаниците са победили, защото Османската империя се е компрометирала пред целия свят. Обръщайки се към въстаниците, той казва: «С въстанието ние не ще освободим България. В това съм убеден. Но ще научим българина да знае да мре. Ще обърнем вниманието на Европа и ще дадем възможност на Русия да дигне гюрултията.»

Въстанието постигна целта си. Това казва и неговият главен герой Георги Бенковски с пророческите си думи: «Моята цел е постигната вече. В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, която никога не ще заздравее. А Русия — нека тя заповяда.»

А на първия български артилерист, главния майстор на черешовите топчета Стоил Финджеков, Бенковски казва: «Твоят топ гърмя на баира срещу султана. Той ще гърми по цяла Европа и ще донесе за нас свободата.»

Детронирането на Мурад V. Новият султан Абдул Хамид II. Убийството на министрите

През лятото на 1876 г. между ръководителите на преврата срещу великия везир Махмуд Недим паша и на заговора за детронирането на султан Абдул Азиз възникнали разногласия по въпроса да бъде ли установено конституционно управление. Колебливият велик везир Мютерджим Рющю паша се изказал против приемането на конституция и равноправие между мюсюлмани и християни. «Народът — казал той — не е още зрял за конституция. Достатъчно ще е да се дадат някои права, но не трябва да се правят повече отстъпки на немюсюлманите.

Каквито и права да им дадем, те не ще се задоволят. Вижте какво стана в Крит. Дадохме на гърците права, сега те искат да ги разширят.»

Многократният бивш и бъдещ военен министър Намък паша заел такава позиция: «Добре, нека приемем конституция, да изберем парламент, но в него да няма други представители освен мюсюлмани.»

Лидерът на реформаторите Мидхат паша бил категоричен. «Ние — казвал той — сме против абсолютната власт. Ние не свалихме един тиранин, за да поставим на негово място друг тиранин. Пред Европа ние трябва да имаме конституция и парламент. Поданиците на султана трябва да се ползват с конституционни права и свободи.»

Именно за пред Европа били необходими конституция и парламент. Пред свои доверени хора реформаторите, включително Мидхат паша, споделяли, че на практика равноправие между мюсюлмани и християни е невъзможно. Защото, ако се въведе равноправие, християните като по-просветени и издигнати в културно отношение биха изместили навсякъде турците в управлението на страната, в администрацията и във войската.

Мидхат паша, Намък Кемал, Зия паша и други реформатори възлагали надежди на поставяния от тях на трона султан Мурад V, който обещавал, че ще се съгласи да бъде приета конституция и да бъде избран парламент. Надеждите рухнали, когато в Цариград, а след това из цялата страна плъзнала мълвата, че султанът не е с ума си, а в европейския печат се появило заглавие: «Османската империя има за султан един луд».

В двореца и във Високата порта пазели в тайна болестта на падишаха, но скоро тя станала публична тайна. Самият султан при появяването си на официални церемонии издавал неуравновесеност с поведението си. Странното изражение на очите и лицето му, мимиките и жестовите му не можели да останат незабелязани. Отсъствието му от една от традиционните петъчни молитви явно означавало, че има нещо нередно. Правителството се опитало да разсее слуховите с официално съобщение, че султанът страдал от циреи и трябвало да се лекува. Лекуването било възложено на психиатри, но болният отказвал да приема лекарства, хвърлял ги върху главите на лекарите, бягал и се криел като дете по ъглите на стаите или из дворцовия парк, скачал през прозорците, а веднъж скочил с дрехите си в басейна. Предпочитал знахари и невежи лечители. Един от тези лечители му поставил наведнъж 70 пиявици, които изсмукали толкова много кръв, че султанът изнемощял и припаднал. Повикани били специалисти от Европа. Един от тях — известен австрийски лекар-специалист д-р Ладерсдорф, предложил да вземе със себе си болния, за да го лекува шест месеца в клиниката си. Правителството, свикано на специално заседание, отхвърлило предложението с мотива: «А какво ще каже Европа!» Това, което европейският печат разгласявал и което било опровергавано от Високата порта, щяло да бъде потвърдено — турският султан е луд и мюсюлманите в целия свят имат за свой религиозен водач-халиф един психопат.

При така създалата се деликатна ситуация дълбоката криза, която изживявала Османската империя, се усложнявала още повече. Фактически държавата била без държавен глава. Султанът бил неспособен да упражнява функциите си, а разполагал с неограничена власт.

По същото време ново сензационно събитие развълнувало столицата. Млад офицер авантюрист, адютант в двореца, убил няколко министри и военни по време на заседание в конака на Мидхат паша. Офицерът Черкез Хасан бил протече на детронирания султан Абдул Азиз, брат на една от любимките му, която 18 дни след «самоубийството» на падишаха умряла от скръб по него. Военният министър Хюсеин Авни паша, един от главните виновници за това «самоубийство», повишил в чин капитан своенравния офицер и издал заповед за изпращането му на служба в Багдад само за да бъде отдалечен от столицата. Черкез Хасан отказал да замине

и чрез хора от обкръжението на бившия султан бил назначен за адютант на сина на Абдул Азиз, престолонаследника Юсуф Изедин. Военният министър повишил Черкез Хасан в чин майор и издал нова заповед за изпращането му в Багдад. Тъй като и сега Черкез Хасан отказал да изпълни заповедта, той бил хвърлен в ареста. Няколко дни по-късно арестуваният съобщил, че ще замине за Багдад, и бил освободен. На 3/15 юни министрите се събрали на заседание в конака на председателя на Държавния съвет Мидхат паша, за да обсъждат създаването се положение на Балканите след въстанията в Босна и Херцеговина, в България и войната на Сърбия и Черна гора срещу Турция. Въоръжен с пет пистолета, скрити в дрехите и ботушите му, и с черкезка кама, Черкез Хасан издебнал събирането на едно място на Мидхат паша, Хюсеин Авни паша и други участници в детронирането на султан Абдул Азиз. На охраната казал, че има да съобщи нещо много важно на военния министър, да се сбoguва с него и да му благодари за повишението. Въпреки предупрежденията той се втурнал в конака, изкачил се по стълбите на втория етаж, където било заседанието, и извикал: «Министри, никой да не мърда от мястото си!» — и започнал да стреля с два пистолета. Пръв паднал улучен с два куршума военният министър Хюсеин Авни паша, след него министърът на външните работи Решад паша, министърът на военния флот Кайсерили Мехмед паша, който се криел под масата, и един офицер. Паднали и трима ранени. Мидхат паша и другите министри и паши успели да избягат през една странична врата, която водела към харема. Черкез Хасан се върнал в заседателната зала, видял, че военният министър и министърът на външните работи са още живи, и ги довършил с камата си. Войскова част обкръжила конака и заловила убиеца. Когато го извеждали, измъкнал скрит в ботуша си пистолет и на стълбите застрелял още един офицер. На другия ден по най-бързата процедура Черкез Хасан бил осъден на смърт и обесен на клоните на една черница на площад «Баязид». Трупът му бил оставен да виси два дни за назидание, но немалко турци гледали на него като на бабаит — герой. А и «самоубилият се» султан Абдул Азиз имал немалко привърженици, които не можели да го прежалят и дори пеели песни за него.

И в Турция, и в Европа знаели, че Абдул Азиз бил премахнат, за да бъде поставен на трона един умопобъркан. При такава атмосфера започнали тайни преговори за детрониране на болния султан и за провъзгласяване на престолонаследника Абдул Хамид, по-малък брат на Мурад V, за падишах.

Абдул Хамид с нетърпение чакал развръзката. Той знаел, че тя зависи най-много от Мидхат паша, и влязъл в тайна връзка с него. Султанският зет Джелаледин Махмуд паша бил един от посредниците в преговорите. «Престолонаследникът — казвал той на Мидхат паша — много ви ценя. Той е привърженик на конституционното управление и вярва, че страната може да бъде спасена само с конституция.»

При една среща с Мидхат паша консерваторът и противник на конституционния режим Абдул Хамид уверявал пашата: «Аз съм съгласен, че е необходимо да се приеме конституция. Ако се възкача на престола, първата ми работа ще бъде да обявя конституция, за да може народът да намери спокойствие. Моля бога да ме направи способен за това.» Извадил от ръкавелите си брилянтовите копчета и ги подарил на пашата с думите: «Приемете това от мен за спомен. Без човек като вас аз не ще мога да управлявам.»

В заговора се включили и други министри и военни, като великия везир Мютерджим Рюцю паша, Сюлейман паша, Намък Кемал, Зия паша, шейхюлисляма Хайрулах ефенди, въпреки че някои от тях не били привърженици на конституционното управление. Детронирането било извършено на 19/31 август 1876 г. Падишах на Османската империя станал Абдул Хамид II. Сваленият султан Мурад V бил затворен в двореца «Чираган» само след 93 дни султануване.

Така както преди 93 дни тълпите крещели по улиците и площадите на Цариград «Да живее нашият мъдър падишах Мурад», сега пет дни и нощи със запалени факли кръстосвали града и викали: «Да живее мъдрият ни падишах Абдул Хамид!»

Съвременниците на Абдул Хамид II рисуват такъв физически и психологически портрет на 34-ия поред султан на Османската държава: малко прегърбен, с жълтеникав тен на лицето, с голям нос, малограмотен — не можел да напише изречение без граматически грешки, но хитър, зъл и отмъстителен. От друга страна, бил много работлив, занимавал се и с най-дребни въпроси на управлението.

По неволя Абдул Хамид установил първия конституционен и парламентарен режим в Турция, но разсъждавал: както се вижда от историята на Европа, след конституцията и парламента идва ограничаване властта на монарха, а обикновено и република, което би означавало край на султаната. С тези разсъждения той стигнал до установяване на един от най-терористичните и насилнически режими в Турция. Затова останал в историята с прозвището «червения султан» в смисъл на «кървавия султан».

С първото си обръщение към поданиците той дал да се разбере, че не ще се съгласи така лесно, както обещавал, да бъде приета конституция. Текстът на обръщението бил съставен от Мидхат паша, но султанът зачеркнал от него важни пасажи, които наемвали за конституционно управление. За велик везир не назначил Мидхат паша, а оставил на този пост Мютерджим Рющю паша, въпреки че и към него не хранил доверие.

В областта на външната политика вниманието на Абдул Хамид било насочено главно към отношенията с две велики сили — традиционния противник Русия и също така традиционния приятел и покровител Англия. Националноосвободителните движения на християнските и другите нетурски народи били главната му грижа във вътрешната политика.

Цариградската конференция

През лятото на 1876 г. руският канцлер княз Горчаков предприел инициатива за свикване на международна конференция с участието на държавите, подписали Парижкия договор през 1856 г., с основен въпрос в дневния ред: необходимост от реформи за избавяне християнското население в Османската империя от насилия и изстребление. Начинанието намерило подкрепата на европейското обществено мнение, потресено от турските жестокости в България и другите балкански страни. Предложението било прието и от Англия. Тя не желала инициативата да остане само в руски ръце. Английската подкрепа за свикване на конференцията била свързана с поставяне на условието да бъдат потвърдени гаранциите за целостта на Османската империя и никоя от държавите участнички да не предявява териториални претенции или други искания в своя полза. Същевременно в английската позиция настъпил важен момент: съгласие да бъде дадена автономия на Босна и Херцеговина и на България.

Абдул Хамид наредил на своя посланик в Лондон Мусурус паша, потурчен грък, който предано служил на трима султани и затова останал дълго на поста си, да прави, да струва, но да склони английското правителство да се откаже от свикването на конференцията. Посланикът заявил на английския външен министър, че султанът не е срещу конституционното управление по принцип, но смята, че конституцията трябва да бъде приета, когато той пожелае, за да не се създаде впечатление за външно вмешателство. Султанът смятал, че засега условията не са наредели за конституция и конференцията не е необходима. Отговорът на външния министър лорд Дерби бил: «От този въпрос са заинтересовани и другите държави. Те вече взеха решение да се свика конференцията. Тя ще бъде във ваша полза. Една война с Русия не е в интерес на

Османската империя и при създаването се настроения сред обществеността в Европа правителството на султана не ще може да разчита на която и да е държава.»

За Абдул Хамид не оставало друго, освен да се опита да склони реформаторите да се противопоставят на свикването на конференцията и ако е възможно, да отложат приемането на конституцията. Той запитал Мидхат паша:

— Ако обявим конституция, какво ще стане?

— Държавите сигурно ще се откажат от предложението си за Босна и Херцеговина и България — отговорил Мидхат паша.

— Откъде правите това заключение?

— Много просто. Ще обявим, че всички поданици без разлика на религия ще бъдат признати като равноправни. Така твърденията на Русия за неравноправно третиране на християните ще отпаднат и не ще остане претекст тя да бъде покровител на славяните.

— Но ние същото направихме с Танзимата. Сега ще заявим, че потвърждаваме правата, дадени с Танзимата.

— Но, мой падишах, колко време вече казваме на цял свят, че ще приемем конституция!

— Е, добре, щом като знаят, че ще приемем конституция, защо се занимават с тази конференция? Нека ни оставят на спокойствие. Когато му дойде времето, ще приемем конституцията. Не сме узрели още за нея. Зелен плод не се яде.

Натискът върху султана продължавал и отвън, и отвътре. Намесил се и Сюлейман паша. За султан Абдул Хамид Мидхат паша и Сюлейман паша, детронирали и султан Абдул Азиз, и султан Мурад V, били опасни заговорници, които един ден можели да свалят и него.

— Ако султанът не приеме конституцията, това си е негова работа. Ние ще намерим друг, който ще я приеме — казал Сюлейман паша на поета реформатор Намък Кемал и заплахата стигнала до ушите на Абдул Хамид. По искане на Мидхат паша и негови сподвижници султанът назначил комисия от 28 души за проучване на проект за конституция, чието изработване било възложено на Мидхат. При разглеждането на проекта великият везир Мютерджим Рющю паша зачеркнал 21 члена. От своя страна султанът изхвърлил други 6 члена, защото засягали личната му власт, но добавил допълнителен 113 член, който му давал право да изпраща на заточение вън от страната тези, които проявявали дейност «против интересите на империята».

По това време в Цариград започнали да пристигат делегатите за конференцията, известна с името Цариградска конференция. Априлските събития в България, турските насилия над българското население изиграли важна роля за свикването на тази конференция. Това се потвърждава и от английския министър на външните работи лорд Дерби, който през септември 1876 г. казал: «Аз не желая ни най-малко да крия факта, че това, което стана в България, до известна степен промени отношението на нашето правителство, както и на всяко европейско правителство, към Турция и към Източния въпрос в Европа.»

Английският делегат на конференцията, членът на правителството лорд Солсбъри, на път за Цариград се отбил последователно в Париж, Берлин, Виена и Рим. Целта му била да узнае мнението на четирите големи западноевропейски държави по предстоящите за разглеждане въпроси и по отношението им към политиката на Високата порта спрямо българския и другите християнски народи. Заключение си от разговорите, които имал в четирите столици, той изразил с думите: «Срещнах някои хора, които не хранят симпатии към Русия, но не срещнах никого, който се осмелява да изпитва уважение към османската държава и да желае да я подкрепи.»

Когато делегатите за конференцията пристигали един след друг в Цариград, проектът за конституцията бил вече окончателно готов. След нови съвещания между реформаторите и султана се стигнало до приемането и на следния сценарий: правителството да обяви приемане на конституцията, за да бъдат отхвърлени решенията на конференцията.

От 11 до 21 декември 1876 г. руският посланик и главен делегат на конференцията граф Игнатиев свиквал в посолството съвещание на делегатите без участието на турски представители за обсъждане и уточняване на решенията, които трябвало да вземе конференцията. Между султана и правителството съществувало единодушие, че те трябва да бъдат отхвърлени. Тази позиция се подсилвала от подкрепата, която Високата порта очаквала от Англия, въпреки разногласията в английското правителство и между двамата английски делегати на конференцията — лорд Солсбъри, който бил за приемане на решенията, и посланика Елиът, който стоял зад султанското правителство. Когато лорд Солсбъри казал на турските представители «от нас не очаквайте помощ, а и за Франция не хранете никаква надежда», Високата порта получавала уверения от посланика си в Лондон Мусурус паша, че Англия ще отхвърли решенията. В телеграма до правителството султанският посланик съобщавал от Лондон: «Основавайки се на опита от дългогодишното ми пребиваване в Англия, мога да кажа, че при сегашното положение, ако проявим твърдост в защита на нашата кауза, няма съмнение, че тукашното обществено мнение ще бъде с нас. Защото англичаните обичат народите, които се жертват за славата си и за бъдещето на страната си. Ако покажем слабост при отстояването на нашето дело, ще загубим уважението, което спечелихме сред народа с твърдостта си, ще загубим и достойнството си. От друга страна, ще обидим влиятелните си приятели, които се увеличават от ден на ден.»

Уверенията на посланика окуражили султана и Високата порта да отхвърлят решенията на Цариградската конференция, надявайки се на подкрепата на Англия. За да се противопостави по-твърдо на тези решения, султанът назначил за велик везир Мидхат паша на мястото на колебливия Мютерджим Рющю паша.

Решенията на конференцията, връчени на Високата порта, предвиждали възстановяване на мира между Турция и Сърбия и Черна гора, реформи в Босна и Херцеговина. За България се предвиждало създаване на две автономни области — Източна със столица Търново и Западна със столица София. С тези решения за първи път официално се признава от всички велики сили българският етнически характер на Мизия, Тракия и Македония, които били включени в двете автономни области. До голяма степен те обхващали земите в границите на Българската екзархия, но част от Родопите, Източна и Западна Тракия, в които мнозинството от населението било също така българско, не били включени в тези граници.

На 23 декември 1876 г. конференцията била открита от Сафет паша. В този момент от 21 места на Цариград 101 оръдейни салюта проехтели над столицата. Делегатите скочили от местата си, за да видят какво става.

— Няма нищо тревожно, господа — обърнал се към тях Сафет паша. — Искам да ви уверя, че в този момент за Османската империя се открива нова ера. Тези топовни гърмежи възвестяват радостната новина, че е установен конституционен режим. Току-що е обявена конституция, която дава повече права от проектите за реформи, и тези проекти, както и самата конференция стават излишни. Да, точно в този момент се чете конституцията и оръдейните салюти ознаменуват този щастлив ден.

Граф Игнатиев се обърнал към делегатите:

— Не вярвайте на тази игра на конституция. В Турция конституция не ще бъде приложена. Това е само за замазване на очите.

На турския външен министър и на другите турски делегати главният делегат на Русия заявил:

— Обявяването на конституция не интересува конференцията. Това си е ваша работа. Ние трябва да продължим нашата работа.

Граф Игнатиев говорил за кланетата в България и за опасността за европейския мир от политиката на султанското правителство. Други делегати също осъдили тази политика. Френският делегат граф Шодорди се провикнал: «Такива насилия и жестокости са възможни само в Османската империя.»

Въпреки отхвърлянето на решенията на конференцията от страна на турското правителство тя продължила с още девет заседания си и през януари 1877 г. Междувременно отношенията между Русия и Турция се изостряли. Двете страни вече открито се готвели за война. Английският делегат лорд Солсбъри правел всичко, за да бъде избегната войната, тъй като в нея можела да бъде въввлечена и Англия. А общественото мнение в страната било против подкрепата на политиката на султанското правителство, политика на гнет и изстребление на християнските народи. Лорд Солсбъри, който често изразявал и свое лично мнение, не всякога в пълно съответствие с официалната политика на правителството си, в писмо до султана предупредил: «Османската империя днес се намира в много опасно положение. Русия е струпала 250-хилядна армия във Влашко и Молдавия и 150-хилядна на границата си с Анадола. Ако Русия премине Дунава, Австро-Унгария ще настъпи в Босна и Херцеговина. Възползвайки се от събитията в България, Италия също може да навлезе в османска територия и да се настани там... Наистина, вие имате голяма армия, но способно командване и достатъчно боеприпаси нямате, най-вече нямате достатъчно пари. Ако започнете война, няма да получите помощ отвън. Защото Франция, която е претърпяла много загуби, няма достатъчно сили да воюва толкова далече. Англия няма възможност да ви помогне, защото варварските жестокости, извършени в България, много повлияха на англичаните и при нарастването на това недоволство английският народ не ще позволи на никое правителство да ви окаже помощ. Ако днешният кабинет прояви такава склонност, той незабавно ще падне и на негово място ще дойде Гладстон. А известно е, че Гладстон иска вашата държава да бъде напълно изгонена от Европа. При това положение правителството ви трябва да действа много внимателно и да приеме всякаква жертва, която не би засегнала нейните основи, и да спаси държавата си.»

Показателни са разменените строго секретни писма между лорд Солсбъри и великия везир Мидхат паша.

На 17 януари 1877 г. Солсбъри пише на Мидхат паша:

«Мой драги везире,

В този момент, когато става въпрос дори за съществуването на Османската империя, смятам за свой дълг да отправя на Ваше превъзходителство последен апел...

Отговорността, която тегне върху Ваше превъзходителство, е голяма. Именно от Вас зависи приемането или отхвърлянето на предложенията на великите сили. Спасението или загиването на Вашето отечество е във Ваши ръце. Ако войната избухне, според сведенията, които получавам от всички страни, Турция ще рухне за кратко време. Всички военни специалисти са съгласни с това. Дори ако се случи, както Вие вярвате, че войната не ще избухне веднага, опасността ще бъде още по-голяма. Щом като конференцията бъде закрыта, Европа ще се убеди, че Турция пренебрегва нейните съвети. Вашата хазна е празна и Вие няма откъде да получите заеми. Вашите християнски провинции използват всеки случай, за да въстанат. Вашите ресурси ще бъдат изчерпани. Вашият най-могъщ съсед, осигурен от неутралитета на Европа, ще се възползва от първия изгоден случай да смаже Османската

империя. Просветеността на Ваше превъзходителство не ще остане сляпа за тези опасности. Всичко зависи от Вас. Защото общественото мнение, Държавният съвет и правителството действат според Вашата воля.

Съветът, който трябва да се събере утре, ще вземе решенията си по начин и във форма според въпросите, които ще му бъдат поставени от Вас, и от мнението, което Вие ще изразите. След като решенията бъдат взети, Вие не ще можете да се върнете вече назад.

Аз моля Ваше превъзходителство още веднъж да разсъдите, преди да тръгнете по един път, който ще доведе до отслабване и унищожаване на Османската империя. Аз Ви моля да не пропуснете този момент на спасението, който никога няма да се върне.»

Мидхат паша отговорил на писмото на Солсбъри още същия ден. «Що се отнася до приемането на т. нар. предложения от мен — пише той, — аз много съжалявам, че Ваше превъзходителство е в грешка, като мисли, че аз съм този, който се обявява против тяхното приемане от Високата порта. Нашите делегати заявиха на последното заседание на конференцията, че са готови да дискутират всички въпроси с изключение на две специални точки, които съставляват днес единствената пречка, за да се стигне до разбирателство по всички други предложения, като се видоизменят с оглед да удовлетворят всички.

Всички министри и всички личности, въодушевявани от патриотични чувства и които аз имах възможност да консултирам, споделят същото убеждение. Те ми заявиха, че виждат в приемането на тези две точки непосредствена опасност за империята и че е за предпочитане да се изложим на други, евентуално още по-големи опасности, отколкото да подпишем още сега пълната разруха на държавата. Впрочем Ваше превъзходителство може лесно да се увери в степента на силното раздражение на духовете в страната и в убеждението на всички слоеве от поданиците.

Що се отнася до начина, по който въпросът ще бъде поставен на дискусии днес в Големия съвет, моята роля ще се състои само в това да направя експозе по положението и на мотивите, поради които ние се въздържаме да поемем върху себе си тежката отговорност да приемем предложенията на великите сили по въпроса за назначаването на главни управители на провинциите с агреман от великите сили и да бъде създадена международна комисия.»

Следователно Високата порта отхвърля предложенията на Цариградската конференция на великите сили за автономия на Босна и Херцеговина и на България, за назначаване на главни управители-християни на тези области, за признаване на други права и свободи на християнското население, гарантирани от големите европейски държави.

Що се отнася до дарената от султана конституция, тя съдържа някои положителни моменти, като провъзгласяване на редица права и свободи за поданиците. Но това били само вербално декларираны права и свободи, които на практика никога не са били зачитани и прилагани по разбирането за конституционно и парламентарно управление в европейските страни. Тя не допринесла за подобряване по същество на положението на християнските народи. Наред с това тя провъзгласявала за териториално единна и неделима Османската империя. За не турските народности това означавало да останат завинаги в границите на турската държава, под турско господство. Конституцията провъзгласявала всички поданици без разлика на вяра и народност за «османлии». Това означавало конституционализиране на политиката на асимилация на повече от 20 народности в империята.

Конституцията обещавала свобода на печата, но султан Абдул Хамид установил такава драконовска цензура, каквато никой друг султан дотогава не е установявал. Цензорите се престаравали пред султана и правителството и се стигнало до трагикомични случаи. И днес в Турция се цитират «забранените думи» от цензорите на Абдул Хамид, които султанът не

обичал: «революция», «въстание», «бомба», «динамит» и дори «нос», за да не се прави подигравателен намек за големия нос на Абдул Хамид. Цитира се и случаят, когато един цензор от престараване или от страх зачеркнал и химическата формула H₂O, за да не се чете от някои зевзеци като «Хамид II е нула».

Никой от султаните не е създавал такава мрежа от доносници като Абдул Хамид. В днешна Турция продължават да се публикуват сборници с доноси до султана срещу подозирани в нелоялност или опозиция към него политици и интелектуалци от великия везир до най-обикновения чиновник.

Печатът бил задължен да разгърне шумна пропагандна кампания за изпращане на писма и телеграми от мюсюлмани и християни до султана като израз на голямата радост от дарената конституция или пък протест срещу вмешателството на великите сили и тяхната конференция във вътрешните работи на османската държава.

«Миллет меджлиси» на Мидхат паша. Подвигът на екзарха. Свалянето на пашата

Един от хитрите ходове на Мидхат паша срещу решенията на Цариградската конференция бил свикването на «Миллет меджлиси», наричан «Големият съвет» или «Народен съвет». В съвета трябвало да участват министри, членове на Държавния съвет, висши командири от армията, висши съдии, представители на мюсюлманското духовенство, както и на другите църкви и националности. Според предварително приготвена декларация, която трябвало да приеме «Миллет меджлиси», нетурските народности в Османската империя били доволни от положението си и не се нуждаели от реформите, предлагани от конференцията. Всички народности в империята протестирали срещу свикването на конференцията и били готови да дадат живота си за защита на общото отечество.

«Миллет меджлиси» бил открит на 7/19 януари 1877 г. с обширен доклад от Мидхат паша. Според него въстанията в Босна и Херцеговина и в България били резултат от руско подстрекателство и руско вмешателство във вътрешните работи на Турция. Ръководителите на въстанията били руски агенти и агенти на Славянския комитет, обучавани в Русия и изпращани през Румъния в България и в Босна и Херцеговина. Важна роля играели и руските дипломатически представители и на първо място руският вицеконсул в Пловдив, българинът Найдено Геров. Русия успяла да заблуди общественото мнение в Европа, че в България били извършени големи жестокости над българите при потушаването на въстанието, когато се касаело за незначителни инциденти, тенденциозно преувеличавани от руската пропаганда.

Мидхат паша запознал участниците в това голямо съвещание с решенията на Цариградската конференция и ги окачествил като абсолютно неприемливи. Той завършил изложението си с войнствени призови и поискал участниците в «Миллет меджлиси» да дадат ясен отговор на въпроса, трябва ли да се приемат решенията на конференцията, или да се отхвърлят с очевиден риск за война.

Тон на разискванията в шовинистичен и войнолюбив дух дал бившият велик везир Мютерджим Рюццо паша, който завършил речта си с думите: «По-добре смърт, отколкото да живеем в позор.» С този повик завършвали изказванията си всички, които взели думата, включително предварително подготвените «представители» на християнските народности — един грък и един арменец, добре познати като туркофили. Не се чула думата на всепризнатия български представител екзарх Антим I. Той не присъствал на «Миллет меджлиси», не подписал документа, прочетен на турски и френски. Министърът на външните работи Сафет паша поясnil, че от известно време българският екзарх се обявил в опозиция на

правителството. Поради това българският народ чрез своите първенци настоявал за свалянето му.

Руският посланик граф Игнатиев добре разбирал хитрата маневра с «Миллет меджлиси» и съевременно предупредил екзарха с бърза записка: «Вие, Ваше блаженство, правите, що правите, направете невъзможното възможно, за да не отидете на този меджлис. Инак всичко е загубено, всичко ще рухне.»

Както разказва в спомените си д-р Стамболски, на въпроса, какво е решил да прави при това положение, екзархът отговорил с категоричен тон: «Питате ме какво съм решил? Аз съм се решил да не ходя на този злокобен за народа ни съвет, че каквото ще да става. Ако отида, за мен това ще каже предателство, измяна. Толкова повече, че ако отида, ще дойда в противоречие с досегашното си поведение спрямо народа ни. Затова не, няма да отида.»

Екзархът бил извикан от министъра на външните работи и вероизповеданията Сафет паша. След разговора си с министъра Антим I поискал от верния си приятел д-р Стамболски съвет с каква болест или злополука да отклони отиването си на Големия съвет. И получил приятелски и компетентен съвет: да отиде в турския хамам (баня), да се подхлъзне, да падне и да се престори на тежко контузен.

Сценарият с дипломатическата злополука бил успешно изпълнен. Екзархът бил пренесен в екзархийския дом. Д-р Стамболски, повикан спешно, с удари с чукче предизвикал подутини и синини по тялото на екзарха, като му обяснил какво трябва да отговаря, когато лекарите го преглеждат, и как да се държи — да охка и да казва, че болките са нетърпими.

Д-р Стамболски поканил двама преподаватели от императорското медицинско училище, негови колеги, д-р Калиас — грък, и д-р Ферди бей — арменец, добре познати на великия везир Мидхат паша, така че да не будят подозрение. След прегледа тримата пекари се оттеглили на консултации и подписали заключение за контузия, предписали лекарства и дали указания болният да лежи в дома си при пълно спокойствие неопределено време.

Вестта за злополуката се разнесла бързо из Цариград. Вестник «Сабах» описал как българският екзарх паднал покосен от «дамла». В екзархийския дом пристигнали двама пратеници на Високата порта. Първият, висш чиновник, дошъл да се осведоми какво се е случило. Вторият, подполковник Ихсан бей, извадил от сребърна кутия, прикрепена на гърдите му, писмо от великия везир Мидхат паша. Това била поканата до българския екзарх да даде веднага отговор ще присъства или не на «Миллет меджлиси». Екзархът дал отрицателен отговор с думите: «Както ме виждате!»

Мидхат паша не получил от българския екзарх исканата декларация, но получил «благодарствен адрес» от «българските представители» хаджи Иванчо Пенчович и още петнадесетина българи-туркофили. Въоръжен с благодарствени адреси и с решенията на «Миллет меджлиси», Мидхат паша се представил на последното заседание на Цариградската конференция на 20 януари 1877 г. Така конференцията завършила без резултат. Решенията й били отхвърлени от султанското правителство. Без резултат, но с големи последици, съдбоносни за Османската империя и за балканските народи — войната между Русия и Турция станала неизбежна и била ускорена.

Мидхат паша използвал «Миллет меджлиси» за разпалване на войнствена шовинистическа психоза, организиран пропагандна кампания с манифестации и шествия, с викове «Харб истериз» («Искаме война»). На тези манифестации и сборища се издигали повече лозунги «Яшасън Мидхат паша» («Да живее Мидхат паша»), отколкото овации към султан Абдул Хамид. За «москоф тарафтаръ» («на страната на московците») и за страхливци били провъзгласявани тези, които се съмнявали в успеха на една война с Русия. Привърженици на

Мидхат паша тайно обвинявали като противник на войната и султан Абдул Хамид. Но из Цариград се носили и други слухове: Мидхат паша се готвел да детронира и Абдул Хамид, да отдели султаната от халифата, да създаде своя армия, да обяви република и след това като Наполеон да провъзгласи себе си за император.

На 5 февруари 1877 г. Мидхат паша пристигнал рано във Високата порта. Още не изпил първото си кафе, му съобщили, че трябва да се яви веднага при султана. В двореца го посрещнал главният секретар на падишаха Саид бей с думите:

— Паша хазретлери, веднага трябва да предадете държавния печат. Такава е заповедта на господаря.

Това означавало, че Мидхат паша е свален от великото везирство. Пашата запитал може ли да говори със султана. Отговорът бил «не». На въпроса, какви са причините за това решение, главният секретар, без да се впуска в подробности, казал, че султанът имал сведения за събиране в конака на пашата на съмнителни лица и заговорници и че цялата тази работа била «заговор на Русия».

На възраженията на Мидхат паша главният секретар отговорил, че не му е възложено да дава повече обяснения и че решението на падишаха не подлежи на разискване.

— В такъв случай изразете пред Негово величество моята преданост, аз се връщам в дома си.

— Не, паша хазретлери, на ваше разположение е параходът «Изедин». Има височайша заповед веднага да бъдете изведен от столицата и от страната.

— Но аз нямам никакви пари в себе си.

— И за това е помислено. Ето ви 500 алтъна.

— На какво основание става това?

— На основание на член 113 от конституцията, който дава право на падишаха да изпрати на заточение във от страната всеки, за когото сметне това за необходимо.

— Това е заговор на Русия — отвърнал на свой ред Мидхат паша.

Цариградските българи посрещнали с радост свалянето на българомразеца. Събирали се по домовете си да отпразнуват това събитие. Съчинили и песен за «кръвника» Мидхат с проклетие никога да не се завърне.

Второто поред велико везирство на Мидхат паша също продължило кратко: месец и 17 дни. На негово място бил назначен председателят на Държавния съвет Етхем паша.

На 7/19 март 1877 г. султан Абдул Хамид открил първия в турската история парламент (Меджлиси мебусан) със 115 депутати и 26 членове на горната камара. От депутатите 69 били мюсюлмани и 46 от различни религиозни общности. Членовете на парламента не били избрани с пряко гласуване, а били определени от вилаетските меджлиси. В тронното слово на султана при откриването на парламента се подчертавали два момента: конституцията и парламентарният режим са лично дело на падишаха, всички поданици на султана са османлии независимо от националната и религиозната им принадлежност, което означавало равноправието им.

Меджлисът вместо в парламент с политически партии се превърнал в парламент на национални и религиозни общности и групи и в сцена на национални борби и интриги. Депутатите нетурци, които искали признаване на някои техни национални права, били прекъсвани с викове: «Сус («млъкни»), тука е османска държава, османският парламент не е Вавилонска кула.»

На втория ден след откриването на Меджлиса огромна тълпа от учащи се в религиозните училища и ходжи с присъединили се към тях учащи се от военните училища обкръжили

двореца «Долма бахче» с викове «Яшасън Мидхат паша», с протести срещу експулсирането на пашата от страната и с искания да бъде възстановен на поста велик везир. Един от улемите заплашил, че ако не бъдат удовлетворени исканията на манифестантите, джамиите ще бъдат затворени и петъчната молитва на падишаха няма да се състои. Адютант на султана обяснил на тълпата, че исканията им ще бъдат разгледани. След това обещание те се разпръснали, но на другия ден мнозина били арестувани. Министърът на полицията, заподозрян в симпатии към Мидхат паша, бил уволнен.

След Цариградската конференция граф Игнатиев посетил столиците на главните европейски сили и разговарял с правителствата им. В резултат на разговорите на 31 март 1877 г. шестте държави, участнички в конференцията, подписали т. нар. Лондонски протокол в подкрепа на приложението на нейните решения, включително автономия на Босна и Херцеговина и на България. Протоколът бил връчен на Високата порта. Отговорът бил даден на 10 април: «Османската държава може да приеме тези условия само ако бъде победена във война.»

Султанското правителство разчитало на разногласия между европейските велики сили и на гаранциите от страна на Англия за целостта на Османската империя, както и на английска подкрепа в случай на война. Скоро Англия оттеглила подписа си под Лондонския протокол. Въпреки това Русия преценявала, че поради възбуждането на общественото мнение срещу Турция английското правителство няма да влезе в една непопулярна война с Русия, за да помага на турския потиснически режим. Руската дипломатия успяла да осигури неутралитета и на другите европейски държави, подписали протокола.

Що се отнася до общественото мнение в самата Русия, то било решително в полза на войната за освобождение на братята славяни-християни независимо от другите цели на политиката на царска Русия. В страната се разгърнала голяма кампания на солидарност с българския народ, в която участвали най-светлите умове, като писателите Достоевски, Тургенев, Толстой, Некрасов, Гаршин, учените Менделеев, Сеченов, художници и скулптори, като Верещчагин, Маковски, Соколов, Антоколски. Списание «Отечествение записки», в чиято редакционна колегия влизали бележити писатели и поети, описва по следния начин атмосферата и настроенията в Русия: «Никой от нас в Русия не мисли сега за друго, не иска да слуша, не може да говори, не желае да чете нищо друго освен сведения за това, което става отвъд Дунава. В руските книги, в руските списания, в руските вестници, на улицата, в кафенетата, на концертите, в театрите, по железниците, на пазарите, в кръчмите само това четат, само това търсят — т. е. сведения за българите, за тяхното страдание под игото на турците.»

Списание «Дело» подготвило три последователни броя с новини, статии, коментари за България и публикувало следния призив: «Ако пред нас се постави дилемата война или ново повторение на това българско клане, от което потрепери сърцето на цивилизования свят, ненавиждащ пошлия шовинизъм, без колебание ние ще кажем: война!»

Освободителната война 1877–1878 г.

На 11/23 април 1877 г. Русия скъсала дипломатическите си отношения с Турция. На следния ден, 12/24 април, княз Горчаков извикал турския посланик в Петербург Тефик бей и чрез него уведомил Високата порта, че от този ден Русия е във война с Османската империя.

По спомените на Методи Кусевич, напускайки Цариград, граф Игнатиев предупредил великия везир: «Заминавам... Един залог оставям у вас тук. Този залог е българският екзарх

Антим. Ако му се нанесе някаква пакост, ще ви вземем Цариград и пак няма да се наплатите, пак ще останете още длъжници.»

На 25 април султанът свикал Меджлиса. Заседанието започнало с дълга молитва към аллах «да помогне на османската войска да победи врага на нашата религия и на нашето отечество».

Депутатът от Цариград Хасан Фехми дал тон на разискванията с войнствена реч и се обърнал към християните: «Никой от нас не се съмнява, че и немюсюлманите, след като имат същите права и задължения като мюсюлманите, със същото чувство на достойнство ще докажат, че не се нуждаят от покровителството на Русия.»

Последвал традиционният номер с «представители на християнското население — грък, арменец, ливанец, влах. Те декларирали предаността и верността си към «общото отечество и падишаха».

Депутатът от Цариград Субхи ефенди се обърнал към европейците: «Ето, виждате ли, християните в Османската империя не желаят покровителството на Русия.»

В печата били публикувани фантастични информации: Турция разполагала с 900–хилядна редовна армия. Индия и Китай били готови да изпратят един милион доброволци. Туркестанският емир Якуб хан готвел 5–хилядна армия за Дунавския фронт срещу Русия. Египетските доброволци, тръгнали за фронта, наброявали 25 хиляди, тунизийските 12 хиляди... Вестник «Басирет» уверявал читателите си: «Няма съмнение, че в тази война французи, англичани, унгарци заедно с османската държава ще тръгнат срещу Русия.»

Когато започнали военните действия, Цариград от време на време бил разтърсван от оръдейни салюти в чест на поредната победа на турската армия. След това тръгнали слухове за тежки поражения, които по-късно официално се потвърждавали. Последвали обвинения за пораженията, сваляне на велики везири и командващия султанските войски. Великият везир Етхем паша бил сменен само 11 месеца и 4 дни след назначаването му. Престарелият главнокомандващ Дунавската армия Абдулкерим Надир паша, за когото казвали, че вече не може да се качва на коня си, бил заменен от Мехмед Али паша. На свой ред и този паша бил заменен от самонадеяния Сюлейман паша. След променливи успехи Сюлейман паша бил напълно разбит, без да може да пробие защитата на Шипченския проход и да се притече на помощ на обсадения в Плевен Осман паша. Осман паша, голямата надежда на султан Абдул Хамид, след упорита отбрана капитулирал с 40–хилядната си армия.

«Вече рухнахме. Всяка битка на Сюлейман паша завършваше с катастрофално поражение. Генерал Радецки прекъсна връзката между главнокомандващия османската армия Сюлейман паша и Одрин. В неделя, 27 януари, падна Одрин. Не само Одрин падна. Един след друг падаха градовете по пътя за Истанбул. За първи път в историята ни в Сан Стефано влезе противникова армия. И какво влизане! Само една крачка и противникът щеше да бъде в Истанбул.»

Така турският историк и писател Илхан Бардакчи описва последния етап от разгрома на армията на султана в Руско-турската война 1877–1878 г.

За Високата порта не оставало друго, освен да поиска примирие и преговори за мир. Примирието било подписано на 31 януари в Одрин. Преговорите за мир продължили в Сан Стефано, предградие на Цариград на десетина км. от столицата, където руските войски стигнали на 24 февруари.

Турците се питали: «Защо англичаните не ни идват на помощ? Нали на тяхната помощ се надавахме, за да не отстъпваме пред руснаците.» Отговорът на английския външен министър лорд Дерби бил: «Англия е решена да не изоставя политиката си на неутралитет в този конфликт. Но по условията за мир, които засягат интересите на Англия, нашето съгласие е

необходимо. Тъй като е вероятно русите да завземат укрепленията на Чанаккале (Дарданелите), ако Турция се съгласи, Англия може да стовари войски в Галиполи.»

Още на 13 февруари една английска военноморска ескадра под командването на адмирал Хорнби преминала Дарданелите, навлязла в Мраморно море и пуснала котва край Принцовите острови близо до Цариград. Изплашен да не би русите да отговорят на това предизвикателство с атака на столицата, султан Абдул Хамид решил да се прехвърли в Бурса и наредил да отведат там харема му. Той бил успокоен от английския посланик, но пред руската заплаха помолил английският флот да се оттегли от водите на Цариград. Ескадрата отплавала за Мудания.

Високата порта, чувствайки подкрепата на Англия, дала указания на своите делегати за преговорите — министъра на външните работи Сафет паша и турския посланик в Берлин Садулах бей, да правят всичко, за да смекчат някои от условията за мир, поставени от Русия, но ако руската страна не отстъпва, да подпишат договора. В Сан Стефано пристигнал и великият везир Ахмед Вефик паша, за да се срещне с ръководителя на руската делегация граф Игнатиев. Великият везир предал на граф Игнатиев молбата на султана специалният му пратеник да бъде приет от руския император за разговори по въпроси на преговорите за мир.

— Не, не и не! — отсякъл граф Игнатиев. — Ние няма да позволим да попаднем в капан.

На 1 март по заповед на главнокомандващия руската армия великият княз-престолонаследник Николай Николаевич руските войски били поставени в положение на пълна бойна готовност и заели изходни позиции за настъпление към столицата. Артилерийските оръдия били насочени към султанските дворци.

— Приемате ли условията? — питал граф Игнатиев Сафет паша и Садулах бей и им известил, че заповедта за настъпление е дадена.

На 3 март 1878 г., разплакани, турските делегата подписали мирния договор, като приели руските условия, най-важното от които било създаването на новата българска държава.

Ликуване и покруса

Хиляди хора се трупали в Сан Стефано: турци, гърци, арменци, европейци и българи от Цариград дошли да присъстват и поздравят новото раждане на България. С руските войски се смесвали и пратеници от различни краища на България. Всички били обхванати от вълнение в очакване на развързката: мир или подновяване на войната. Сред руските войници бил и един френски журналист и художник, който оживено разговарял с турските и чуждестранните журналисти, с турските делегати и европейците. Това бил Жорж Ардуан с псевдоним Дик дьо Лонле, кореспондент на френски вестници. Той не бил само кореспондент, но и доброволец в 26-и полк на донските казаци. Преминал с руските войски от Плоещ, където Самарското знаме било връчено на българските опълченци, през Дунава и Свищов, през Плевен и Шипка, през Пловдив и Одрин, за да дойде в Сан Стефано. Той бил близък приятел на главнокомандващия руската армия и на всички знаменити руски пълководци. Знаел много и всеки ден правел подробни записки за всичко, което преживял, видял и чул.

Под датата «3 март 1878 г., Сан Стефано», записал: «Започва да ръми дъжд. Тълпата е възбудена до краен предел от любопитство, но чака, като че ли е на пост. Към пет и половина часа човешкият мравуняк се раздвижва. Отдалече се задава каляска с два коня. В каляската е граф Игнатиев, който държи в ръце текста на мирния договор. Каляската е ескортирана от двама казаци на коне и още двама конници с фесове — адютантите на Сафет паша. Генералът подава на великия княз Николай текста на мирния договор и му рапортува с радостен глас и сияещо лице:

— Имам чест да поздравя Ваше Височество с подписването на мира.

Гръмко «ура» оглася околностите. Великият княз Николай преминава в тръс с коня си пред редиците на строените войски, спира по средата, издига двете си ръце и се провиква със силен глас:

— Договорът е подписан.

Продължително «ура» заглушава гласа му. В този момент полковник Тахир бей, пристигнал в парадна униформа, поднася на великия княз поздравите на султана.

След прегледа на войските великият княз произнася кратка реч:

— Момци мои, мирът е подписан... Ние смазахме турците. Ето Цариград (сочи с ръка османската столица). Това се дължи на храбростта и верността на всички вас...

Войниците хвърлят шапките си във въздуха. Наново от всички гърди се изтръгва гръмовно «ура». Този вик може да стигне до двореца «Илдъз», до самия султан, чието поражение и унижение честват победителите.»

Парадът на героите от Плевен, Шипка, Шейново, Стара Загора пред самия Цариград е описан и от пратеника в Сан Стефано на в. «Ла Тюрки» с дата «3 и 4 март 1878 г., неделя и понеделник». «Напливът бе огромен. Преди обяд всичко се бе стекло да наблюдава величествената гледка, която представляваха руските войски на брой 40 хиляди души, строени още в 4 часа в очакване на великия княз, който щеше да им направи преглед. Към 5 часа великият княз се появи на военния плац в Сан Стефано и обяви с висок глас, че мирът е подписан. Войниците отговориха ентусиазирано с «ура». Веднага след това започна парадът...» Същият вестник публикува и репортаж под заглавие «Една екскурзия в Сан Стефано»: «Поставените постове ни показват, че сме при русите. Огромно множество... Никога Сан Стефано не е виждало толкова народ... Забелязах една къща с много хубав балкон. Казаха ми, че в нея е щабът на руското командване. Впрочем на една малка, окачена на вратата табела е написано: «Полевое командование действующей армии». Много хора са се струпали пред вратата и четат една прокламация на френски и руски език... Войските се построиха в гъсти редици... Великият княз се появи, придружен от всички знаменитости на руската армия... Генерал Гурко отсъстваше. Той беше заминал спешно по посока на Галиполи... Великият княз премина пред донските казаци и ги поздрави сърдечно: «Здравствуйте мои казаки!» Здравенящите отговориха с ентусиазирано «ура».»

Пехотните части преминали с тържествен марш в колони по батальони, конницата по ескадрони, артилерията по батареи.

Сензация за читателите били описанията на блестящите приеми, дадени в султанските дворци. Приемът в двореца «Долма бахче» бил даден от султана в чест на великия княз Николай Николаевич. Главнокомандващият руската армия пристигнал в султанския дворец с 25 генерали: Гурко, Радецки, Скобелев, Раух, Шувалов, Непокойчицки... Те дошли с императорската яхта «Ливадия», ескортирана от турски военни кораби и от руския боен кораб «Константин». Командир на този кораб бил капитан Макаров, който потопил девет турски кораба само на две мили от Цариград и два големи турски крайцера към Сухуми и Батуми.

Гостите били посрещнати от султана и неговата свита в големия тържествен салон на двореца, който гледа към Босфора. Между присъстващите бил познатият ни вече Дик дьо Лонле. Той пояснява, че княз Николаевич взел със себе си само 25 генерали, защото не искал да изморява и без това рухналия султан с дълги представяния. Султанът проронил сълзи, когато се ръкувал с главнокомандващия руската армия-победителка, а той от своя страна утешавал тъжния падишах и му предал поздравите от своя брат руския император. Прислугата поднасяла

на високите гости турско кафе в златни и сребърни подноси и палела дълги два метра чибуци, украсени със скъпоценности.

Султанът върнал визитата на главнокомандващия руската армия на прием в двореца «Бейлербей сарай». Той бил придружен от великия везир, везири, паши, които командвали турските войски през войната, отличили се в боевете. Между тях не бил главнокомандващият Сюлейман паша, изпаднал в немилост и обвинен, че изоставил големи войскове съединения да бъдат обкръжени и разгромени. По-късно той бил изправен пред съд и осъден. Не присъствали и други провалили се висши командири. Вдясно от султана стоял командващият войските в Плевен Осман паша. Ранен, той се предал с цялата си армия, но бил високо оценен като способен командир и от турска, и от руска страна. След взаимното представяне генерал Скобелев-син и Осман паша приятелски пиели кафето си и разговаряли. Те се познавали от Плевен, където се срещнали — единият като победител, другият като пленник. Генерал Шувалов разговарял също така приятелски с Фуад паша, разбит при Пловдив, но вината за това и двамата хвърляли върху Сюлейман паша. На терасата Гурко потупвал по рамото Рауф паша (вече военен министър), когото разбил при Нова Загора. Руските и турските генерали си разменяли комплименти: турските паши изразявали възхищението си от храбростта и таланта на руските генерали, а те от своя страна казвали, че за тях било чест да се бият с такива храбри противници и да ги победят.

По-късно в Сан Стефано бил издигнат от русите паметник, за да се помни докъде е стигнала руската армия в победния си поход през 1877–1878 г., завършил пред вратите на османската столица. Този храм-паметник, както и къщата, в която е бил подписан Сан-Стефанският мирен договор, днес не съществуват. Те са разрушени през 1915 г., но великият ден 3 март 1878 г. остава завинаги в историята на българи и руси. На този ден след петвековна робия се роди наново българската държава. На този ден, както пише в кореспонденцията си Макгахан във в. «Дейли нюз», «мирът се сключваше при живописна обстановка и драматични условия — загиваше една империя».

Сан-Стефанският мирен договор предвиждал коренно изменение на политическата карта на Балканите. Определените с чл. 6 от договора граници на новата българска държава обхващали площ от 160 000 кв. км. и били близки до българските етнически граници. България ставала най-голямата държава на Балканския полуостров.

Сан-Стефанска България просъществувала само няколко месеца. Англия и Австро-Унгария искали да запазят колкото е възможно по-голяма част от балканските владения за Османската империя или да си присвоят някои от тях, но да не допуснат своя съперник Русия да има един силен съюзник в този район, освободената от нея славянска държава България. Те направили възражения срещу Сан-Стефанския договор и наложили свикването на Берлинския конгрес. Изказаното от някои политици мнение, че една силна България ще бъде независима от Русия, не било възприето. Подписаният на 13 юли 1878 г. в Берлин договор разпокъсал току-що освободената страна. Македония и Одринска Тракия били върнати на Турция. На север от Стара планина било създадено автономно, васално на султана Княжество България, Южна България с името Източна Румелия получила административна автономия, но останала под политическата и военната власт на султана. Това положение продължило до съединението ѝ с Княжество България през 1885 г.

«Осакатяването на България от Берлинския конгрес бе абсурдно и, престъпно дело, което заложи причините за всички бъдещи раздори на Балканите.» Това е оценката за Берлинския договор на видния френски историк и дипломат Габриел Аното.

В труда си «Берлинският конгрес», публикуван в Париж през 1908 г., френските историци Лавис и Рембо пишат: «В историята са малко такива странни, такива несправедливи договори... Под въздействието на Англия и Австро-Унгария Европа извърши пряко нарушение на хуманността. В Берлин не държаха сметка нито за справедливостта, нито за волята на народите, нито даже за здравия смисъл на общите интереси. Заключителният акт е паметник на егоизма, дело на взаимна завист и лични сметки, безнравствено и жалко дело. Без да осигури ни най-малко мира, Берлинският договор подготви многобройни поводи за конфликти и за войни в бъдеще.»

Един непосредствен свидетел на събитията, познавач на балканските проблеми — тогавашният директор на американския «Робърт колеж» в Цариград д-р Джордж Уошбърн, в книгата си «Петдесет години в Цариград» пише: «Берлинският мирен договор е едно от възловите събития в европейската история на XIX век, но не може да се каже, че е в полза на някои от народите в границите на Турската империя. За най-заинтересованите народи договорът донесе и до днешен ден носи доволно много войни, кръвопролития и метежи... Сан-Стефанският мирен договор създаваше българска държава в границите, приети по принцип от европейските сили на конференцията в Цариград. А Берлинският договор разпокъса България. Всичко това се правеше, за да се попречи на българите да изградят една жизнеспособна държава, която би била в приятелски връзки с Русия. Всеки човек, който познаваше България и българите, разбираше несправедливостта и подлостта на този договор. По-късно Англия осъзна тази истина.»

Впоследствие лорд Дерби, бивш английски външен министър, казвал, че извършеното в Берлин е пакостна грешка. Друг английски държавник, също бивш министър на външните работи, маркиз Солсбъри, казвал на българска депутация, посетила Англия през 1886 г. във връзка със Съединението, че английската политика е извършила грешка през 1878 г., тъй като не е познавала добре българския народ.

И германският канцлер Бисмарк, който председателствал конгреса в Берлин, по-късно споделял, че този конгрес е бил най-голямата грешка в живота му.

Преки последици от Берлинския договор бяха: Кресненско-Разложкото въстание през 1878 г., Сръбско-българската война през 1885 г., Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г., Балканската и Междусъюзническата война през 1912–1913 г. Крещящата несправедливост спрямо българския народ с Берлинския договор изигра важна роля и за политическата ориентация на България и участието ѝ в Първата и Втората световна война на страната на Германия.

Историята потвърди предвижданията за опасните последици от Берлинския договор за балканския и европейския мир. Той породил дълбоки противоречия и много конфликти между балканските държави, а и между великите сили. Той превърнал Балканите в «барутен погреб на Европа».

Трагичният край на Мидхат паша

Възползвайки се от поражението във войната, Абдул Хамид разпуснал парламента и суспендирал конституцията. Така завършил краткият, по-малко от година и половина период на първата турска конституция.

Катастрофалното поражение изострило още повече вътрешнополитическата криза. Младотурската опозиция на Мидхат паша, а и значителна част от религиозната реакция обвинявали султан Абдул Хамид за всички нещастия. Активизирали се и привържениците на

детронирания умопобъркан султан Мурад V. Те предприели пропагандна кампания с твърдението, че Мурад не бил луд, а само временно неразположен, че вече е напълно здрав и ако бъде провъзгласен за султан, ще изгони московците, които стигнали до османската столица, ще върне Румелия, която Абдул Хамид продал на неверниците. Майката на Мурад V се включила в тази пропагандна кампания и я подпомагала.

Заговорът за детронирането на Абдул Хамид и за възстановяване на трона на Мурад бил оглавен от един журналист авантюрист — Али Суави, бивш учител в Пловдив, впоследствие директор на френския лицей «Галата сарай» в Цариград. Суави бил между младотурците емигранти в Европа и редактирал техни вестници в Лондон и Париж, женен бил за англичанка. Националист-шовинист и религиозен фанатик, той влязъл в конфликт с Мидхат паша, Намък Кемал и Зия паша, които го смятали за лекомислен и шарлатанин. През май 1878 г. успял да организира група от около 500 души, предимно турци-бежанци от България, на които обещавал връщане на Румелия. Те от своя страна му обещавали да го провъзгласят за шейхюлислам. Али заблуждавал невежите си привърженици, че всичко било вече готово за свалянето на султана, че в заговора участвали командири от армията и флотата, които с войските си ще обсадят двореца и ще изпълняват заповедите му. На 20 май с привържениците си той влязъл в двореца «Чираган», където бил затворен детронираният султан Мурад V. Майката на Мурад посрещнала превратаджиите с думите: «Откога чакаме този час!» Али Суави влязъл в стаята на Мурад, който не разбирал какво става, и се обърнал към него с думите: «Ефендим, дойдохме да те провъзгласим за падишах. Ела да ни спасиш от московците.» След това хванал Мурад под ръка и го отвел в салона, където го чакали привържениците му, за да го провъзгласи за султан. В това време отряд полицаи начело с прословутия началник на полицейския участък «Бешикташ» неграмотният генерал Еди-секиз Хасан паша (Седем-осем Хасан паша) нахълтал в двореца. Еди-секиз Хасан паша стоварил върху главата на Али Суави дебела тояга, разцепил черепа му. Пристигнали и други полицейски сили. В стълкновението били убити 23 привърженици на Суави и 15 били ранени. Другите били заловени и предадени на съд, за да получат най-тежкото наказание. Седем-осем Хасан паша бил удостоен с най-високия генералски чин преди маршал. Той пазел до края на живота си тоягата, с която убил главатаря на заговорниците, и я наричал «спасителя». Провъзгласеният от него наново за султан Мурад V бил върнат в затвора на двореца «Чираган», където дочакал смъртта си през 1904 г.

Султан Абдул Хамид станал още по-недоверчив и у всекиго подозирал заговорник. Уволнявал велики везири, везири и командири в армията, стоварвайки върху тях отговорностите за поражението във войната и за неуспехите в политиката си. Много от висшите командири като Сюлейман паша били изправени пред съд и осъдени. Великите везири не се задържали и година.

Но този, от когото най-много се страхувал султанът, бил завърналият се от заточение Мидхат паша. На султана било донасяно, че Мидхат паша бил посещаван в конака си от свои привърженици, които заговорничели срещу падишаха. Решил да се справи окончателно с този, когото смятал за свой непримирим противник, Абдул Хамид наредил да започне съдебен процес във връзка със смъртта на султан Абдул Азиз, а като обвиняеми за убийството на султана да бъдат привлечени Мидхат паша и негови близки сподвижници. За председател на съда бил назначен яростният противник на Мидхат паша, уволненият от него висш чиновник Сурури ефенди. Съдебният процес срещу арестувания в Измир и доведен в Цариград Мидхат паша и сподвижниците му бил разглеждан под огромен чадър в парка на двореца «Илдъз». Той започнал пет години и 23 дни след смъртта на Абдул Азиз. Това се смята като едно от доказателствата, че се касае за монтиран политически процес. В столицата и в страната

младотурците разпространявали легенди за смелото държане на Мидхат паша пред съда: Мидхат паша отхвърлил изцяло обвинението и заявил, че в обвинителния акт има само две истини — главната буква в началото и точката накрая, че след произнасянето на присъдата ще обяви листата за получените от двореца пари от Русия, че отхвърлил предложението на султана да се помирят.

Пашата изтъквал като доказателства за своята невинност и в потвърждение на версията, че султан Абдул Азиз се е самоубил, 13 факта. Главните от тях били: невъзможно е шестима палачи, както се твърди в обвинението, да влязат в спалнята на султана, без да бъдат забелязани от повече от 300 негови жени и робини и харема му и от охраната. Невъзможно е да бъдат прерязани вените на двете ръце на султана, без той, известен с физическата си сила, да се съпротивлява и да не се чуе някакъв вик за помощ. Комисията от лекари турци и чужденци потвърдила самоубийството на султана и т. н.

Обвинението отхвърляло аргументите на защитата с 16 доказателства: не може един самоубиец, който е прерязал с ножица вените на лявата си ръка, след това със същата ръка да пререже вените на дясната ръка. Военният министър Хюсеин Авни паша, който пръв пристигнал на мястото на произшествието, забранил на лекарите да извършат основен преглед и аутопсия, а само разрешил да видят прерязаните вени на ръцете.

Не било трудно да бъдат намерени свидетели, в това число и от двореца, които потвърдили, че Абдул Азиз бил убит. Открити били и убийците — неколцина пехливани (борци). По заповед на Мидхат паша и други от подсъдимите те извършили убийството, като натиснали султана, прерязали вените на ръцете му и оставили ножиците до трупа.

Започналият на 29 юни 1881 г. процес завършил след три дни с произнасянето на 11 смъртни присъди. Между осъдените на смърт били Мидхат паша, бившият велик везир Мютерджим Рюцю паша, султанският зет Махмуд Джеляледин паша и др. Един от главните заговорници за детронирането на султан Абдул Азиз и между главните обвиняеми за убийството на султана, военният министър Хюсеин Авни паша, не можело да бъде съден. Той бил убит пет години преди процеса от Черкез Хасан, брат на любимката на султана.

Английското правителство направило спешни постъпки пред Високата порта и султана произнесените смъртни присъди да не бъдат изпълнени. Английският посланик в Цариград отишъл три пъти при султан Абдул Хамид с това настоятелно искане и с предупреждение за сериозните последици в отношенията между двете страни, ако присъдите бъдат изпълнени. В резултат на това застъпничество смъртните присъди били заменени с доживотен тъмничен затвор. Осъдените били изпратени в затвора-крепост Таиф в днешна Саудитска Арабия, тогава в границите на Османската империя.

Султан Абдул Хамид не се помирявал с мисълта, че Мидхат паша е жив. Както свидетелстват биографите му, султанът бил нервно разстроен, всяка вечер спял в различни стаи, страхувал се от преврат, детрониране и убийство. Наредил да бъдат предприети арести на подозирани като негови противници, някои от арестуваните лично разпитвал и дори инквизирал.

През май 1884 г. се разпространила вестта, че Мидхат паша и султанският зет Джеляледин паша били удушени в затвора в Таиф от един чауш и седем войници, които метнали на вратовете им въже след дълго боричкане в килиите. Новината за смъртта била потвърдена с официално съобщение, но в него се казвало, че пашата умрял от цирей, а Махмуд Джеляледин починал на друга дата също от болест.

Години по-късно синът на Мидхат паша Али Хайдар Мидхат паша след проучване на обстоятелствата около смъртта на баща си написал спомени и публикувал резултатите от

проучването си. А според книга, издадена в Европа, трупите на Мидхат паша и на Джелиледин паша били обезглавени и погребани в една яма край стената на затвора. Главата на Мидхат паша била донесена в Цариград и показана на султан Абдул Хамид, за да се увери, че този, от когото най-много се страхувал, е мъртъв. Абдул Хамид погледнал главата и промърморил: «Паша, паша, видя ли какво стана.» След това махнал ръка с погнуса: «Отнесете я.»

Списание «Йени тарихимиз» («Нашата нова история») в броя си от 10 май 1962 г. цитира спомените на сина на Мидхат паша, но добавя: «Преди десетина години, когато правителството реши костите на Мидхат паша да бъдат пренесени и погребани в Истанбул, тази задача бе възложена на нашия посланик в Хеджас Джевет бей. В присъствието на официална делегация посланикът лично поставил костите в една торба и установил, че главата липсва. И в официалния протокол е записано: «Има врат, но от врата нагоре главата липсва.»

В своите спомени султан Абдул Хамид нашироко се спира на отношенията си с най-бележитата политическа личност при неговото султануване. «Твърди се — пише той, — че някои офицери и войници удушили в крепостта Таиф Мидхат паша и Джелиледин паша. Дори и да е вярно това, аз нямам пръст в тази работа. Има обвинения защо Мидхат паша бил съден и осъден. Тук има налице не въображаемо, а действително произшествие. Това произшествие е кървавата смърт на чичо ми султан Абдул Азиз. Самоубил ли се е султан Абдул Азиз, или е бил убит? Аз смятам и досега, че се касае за убийство, а не за самоубийство. Медицинският доклад за смъртта му е толкова еластичен, че позволява да се съмняват и да спорят най-големите учени медици на света. Как един самоубиец може да пререже вените и на двете си ръце?»

За реформистките идеи и дело на Мидхат паша, за своето отношение към конституцията султан Абдул Хамид пише: «Мидхат паша видял в Европа ползата от конституцията, но не проучил други фактори и причини. Както хининът не помага за всички болести, така и конституцията не може да бъде полезна за всеки народ и за всяко национално предразположение, смятам аз.»

След преврата през 1908 г., когато била обявена втората конституция под натиска на младотурците, Абдул Хамид поканил в двореца «Илдъз» дъщерята и сина на Мидхат паша. Срещата станала по настояване на английския посланик в Цариград. На тази среща султанът държал съвсем друг език по отношение на Мидхат паша и на конституционното управление. Той посрещнал много любезно сина и дъщерята на Мидхат паша и се обърнал към тях с думите: «Аллах да извади очите на нашите врагове. Те са виновни за нещастieto с вашия баща, за всичко те са виновни. А аз се отнасях към него като към баща. Конституцията бе въведена за спасението на тази страна и на този народ. Но предателите ме измамиха. Днес аз провеждам политиката на привържениците на вашия баща. Всички надежди за бъдещето ни са в английската политика. Аз вече се убедих в това.»

Някои събития в тогавашна Турция турските историци обясняват с характера и манталитета на султан Абдул Хамид В спомените си съвременникът на тези събития Али Джаниб Йонтем разказва, че Абдул Хамид живеел постоянно с мисълта: «Ще ме свалят, ще ме убият.» Никому не се доверявал, на всекиго гледал с подозрение, не вярвал на лекарите и не приемал предписваните му лекарства. «В устата му — пише Али Джаниб Йонтем — не бяха останали зъби. Сам със свои клещи бе извадил зъбите си. Страхуваше се и от ценни изобретения на цивилизацията, които отдавна се използваша. За електричеството казваше: «Тези жици ще изгорят двореца»; за телефона: «По него се водят тайни затворнически разговори»; за автомобила: «Тези, които правят атентати, ще могат да избягат с него.»

Когато на 6 септември 1885 г. било обявено съединението на Княжество България и Източна Румелия, великият везир Саид паша сметнал, че моментът е изгоден за военна интервенция, и предложил на султана турски войски да навлязат незабавно в България, тъй като Източна Румелия е административно автономна област, но част от Османската империя. Абдул Хамид веднага поискал султанския печат, което означавало, че великият везир е вече уволнен. «След това — пише в спомените си Саид паша — бях затворен в една стая. Предложението ми да изпратим войски в България имало за цел да детронираме султана. До сутринта бях подложен на разпит. На другия ден, беше петък, султанът ме освободи. Когато си отидох къщи, прочетох във вестниците, че на мое място за велик везир е назначен Кямил паша.» Саид паша бил разпитван лично от султана, който опрял на гърдите му пистолет, за да го застави да признае, че войските, вместо да бъдат изпратени в България, щели да бъдат използвани за преврат и детрониране на падишаха. Що се отнася до позициите на европейските велики сили към Съединението, авторите на «Подробна османска история» пишат: «Тази акция представляваше въстание, тъй като България бе княжество, свързано с османската държава. Освен това то (Съединението) бе в противоречие с Берлинския договор. Поради това Високата порта имаше право да интервенира с войски. Вместо това тя се задоволи с отправяне на протестна нота до европейските сили. А те, въпреки че Берлинският договор бе нарушен, останаха напълно безучастни. Според тях се раждаше една голяма държава България, която не ще бъде васална на Русия. Тази държава ще бъде пречка за руското влияние на Балканите. Европейските държави не отричаха, че Берлинският договор е нарушен, но смятаха, че не може да се намери средство България да бъде върната към старото положение, или не можеха да се споразумеят по този въпрос.»

Съединението на Княжество България и Източна Румелия било изключително българско дело, без външна подкрепа и независимо от политиката и позициите на европейските сили и Русия. Военната интервенция дошла не от Турция, не и от европейските държави, а от Сърбия. Младата българска войска във войната срещу Сърбия за защита на Съединението, известна като «война на капитаните срещу генералите», разгромила сръбските войски и защитила отечеството. Войната показала каква жизнена нация е израсла на Балканите за по-малко от четвърт столетие в борбите за национално освобождение, независимост и обединение, за утвърждаване на българската държавност. В докторската си дисертация «Танзимат ве булгар меселеси» («Реформите и българският въпрос») турският историк проф. Халил Иналджък изтъква: «Цяла Европа призна българите като един от най-многочислените народи на Балканите и в политическия свят започна да се говори на висок глас за правата на българския народ. Да се обяснява това само с политическите цели и комбинации на някои големи държави без съмнение ще бъде погрешно. То е резултат главно на разпадането на османския политически и социален ред и едновременно с това на едно истинско движение за национално издигане.»

Освободителното движение в Македония и Одринско. Чети и атентати

След съединението на Княжество България с Източна Румелия националният идеал на българите е освобождението и на другите български земи, останали по силата на Берлинския договор под властта на султана, и обединение на отечеството.

С нова сила се разгърнало националноосвободителното движение в Македония и Одринско в различните му форми: окончателно отхвърляне на зависимостта на българската църква от Гръцката патриаршия и обединение около Българската екзархия, народна просвета в

национален патриотичен дух, въстанически чети, а и атентати за привличане вниманието на Европа, за да се стигне до общо въстание.

За четническото движение в Македония разказва в спомените си Галиб Вардар, офицер от турското военно разузнаване. Той бил син на Сабри бей, кавалерийски офицер — юзбашия, преследвал български чети в Македония. «През зимните нощи — пише Галиб Вардар — страшните сънища ставаха понякога действителност. Пушечни изстрели караха всички ни да скачаме от леглата, да тичаме към прозорците и вратите. Комитите много често ношуваха в селата. Българите, когато биваха питани за комитите, не казваха нито дума. «Не знам» — отговаряха винаги те. Това «не знам» бе като парола. Турските войскове части и потери, когато залавяха някои съмнителни българи и ги заплашваха или биеха с прикладите на пушките, за да кажат къде са комитите, получаваха вечния отговор: «Не знам.» Тези градчета и села толкова пазеха тайната, че и децата не продумваха.»

Галиб Вардар описва сражение на турски аскер с българска чета в самия град Щип. «Едно име — разказва той — караше по онова време всички ни да губим и ума, и дума от страх. Това име бе Ефрем Чушка (Ефрем Чучков). То означава Огън Ефрем. Това бе енергичен български комита с червендалесто лице и бръснати мустаци. Една вечер се пръсна слух, че той и другите комити се намират в Щип. Нашите конни и жандармерийски табури обкръжиха града, искаха да избият комитите или да ги изловят. Тази вечер, това никога не ще забравя, беше Коледа. В българските махали имаше големи веселия. Не беше сигурно дали Ефрем Чушка е там, но се знаеше, че един от неговите помощници — Балванлията Иван, бе на гости у Петровски. Този Петровски шиеше униформи на военните. Той разговаряше много любезно с нашите бърбиви офицери, които преследваха четите, и след това тайно съобщаваше на комитите всичко за движението на нашите военни части и потери.»

Според Галиб Вардар в оная нощ (той не уточнява датата и годината) Балванлията Иван убил един турчин ношен пазач. Преди да умре, турчинът успял да изстреля един куршум и дал сигнал на конницата и жандармерията да предприемат нападение срещу къщата, в която се намирала българската чета. «Баща ми продължава Галиб Вардар — тази нощ си бе вкъщи. Той веднага изскочи, възседна коня и препусна да участва в нападението. Ние прекарахме цялата нощ в страх. Българските махали бяха напълно обкръжени, но всяка къща, всяка врата участваше в сражението. Мъже и жени стреляха срещу табурите ни с манлихери и нагани. Нашите обсипваха с дъжд от куршуми къщите, прозорците, вратите. Едва на разсъмване боят позатихна.»

Железопътната гара Криволак била място на чести засади от четници. «Това име — казва Галиб Вардар — караше хората да треперят. Произнасянето му всяваше смъртен страх. Когато офицерски семейства слизаха тук, според чина на офицера те се охраняваха от по няколко конни полицаи до цели конни или жандармерийски отряди, които се разполагаха в Криволак. Ако Ефрем Чушка, дребен на ръст, но хитър като дявол, или Петър Ацев — грамаден, с големи мустаци хайдушки тип, заловяха някого при Криволак, той нямаше да може и дума да изговори от страх.»

Авторът на тези спомени прави характеристики на много от войводите и ръководителите на освободителното движение в Македония. Гоце Делчев той нарича най-талантливия и най-способния между войводите и ръководителите, Борис Сарафов и Иван Гарванов — много опасни комитаджии, Яне Сандански, макар и без образование — много опитен комита и най-влиятелен в Мелнишкия район.

За популярността сред българи и сред турци на българските чети и комити в Одринско пише в спомените си Шевкет Сюрея Айдемир. Той разказва, че турските деца си играели на

български комити и войводи. За войводи избирали най-смелите и най-лични момчета. Наричали ги «Петко войвода», «капитан Янко», обръщали фесовете си, за да приличат на български калпаци, на гърдите си препасвали някакви ленти, за да приличат на патрондаши, през рамо носели «пушки» и «саби», направени от дъски. Когато се втурвали в «сражения» с «турски аскер», говорили на неразбираем уж български език.

За да привлекат вниманието на европейската общественост към робията и към борбите на българите в Македония и Одринско, дейци на революционната организация, не всякога със съгласието на нейните ръководители, извършвали дръзки атентати, често срещу предприятия с европейски капитали. Най-впечатляващи били атентатите в Солун през април 1903 г. Те последвали неосъществен план за убийство на султан Абдул Хамид, когато отивал на петъчната си молитва в джамията, но планът бил изоставен. Султанът бил охраняван от хиляди войници, които държали тълпата на разстояние 300 до 500 метра от пътя, по който минавала каляската му.

Групата революционери, известна с името «Гемиджиите», замислила атентати срещу Османската банка в Цариград и нейния филиал в Солун. След много труд по прокопаване на канал под оживената улица в цариградския квартал «Пера» от печатницата на Калчо Стоянов от Ресен до банката станало разкритие. Калчо и синът му Нанчо били осъдени на по 101 години затвор. По-късно ръководителят на групата Слави Мерджанов с малка чета отвлякъл сина на богатия одрински бей-чиflikчия Дертли Мустафа. Целта на тази акция, както пише Шевкет Сюрея Айдемир, била да се привлече вниманието на европейците, да се получи откуп за закупуване на оръжие, но и за наказание на бея, който ограбвал българските селяни. Целият одрински гарнизон обкръжил четата. В сражението част от четниците загинали, а войводата Мерджанов и неколцина от другарите му, тежко ранени, били заловени и обесени на различни места в Одрин. Много турци се събрали близо до джамията «Султан Селим», за да гледат как ще бесят български комити. Слави Мерджанов бил доведен окован във вериги, гологлав, с разчорлена коса, брадясал. Той се качил спокойно на поставения сандък под бесилото и се обърнал на турски към Мухлис паша: «Ние не сме убийци, разбойници и крадци. Ние сме революционери. Борили сме се за свободата на поробените българи. Вие бесите комитите, но помнете, че държавата, в която стърчат бесилки като тая държава, е към своя край.» Командирът на жандармерията Мухлис паша прекъснал Мерджанов с крясъци: «Викай, викай, ей сега ще увиснеш» — и наредил на палачите по-скоро да свършат с войводата. Мерджанов успял да се обърне към доведения свещеник на български език: «Отче, аз няма защо да се причестявам. На съвестта ми грехове не тежат. Бъди свидетел и кажи на моите братя и сестри, че Слави Мерджанов без страх отива на бесилото за свободата на поробения български народ. Нека тия, които идват след нас, да довършат делото.»

Войводата сам поставил въжето на шията си, ритнал сандъка и увиснал на бесилото.

Втора бесилка била издигната на улица «Абаджилар баши», където довели четника Христо Хаджиилиев от източнотракийското село Докузюк. Последните му думи, казани на български, били: «Прости, народе мой нещастни, аз тебе искрено любех. За тебе увисвам на бесилото. Да живее свободата, братството и равенството!»

Така посрещнали смъртта и двама арменски революционери от четата на Слави Мерджанов.

Преди обесването им ранените четници били заставени да носят на върлини отрязаните глави на убитите си другари и така били развеждани по одринските улици. Слави Мерджанов носел главата на най-близкия си приятел Петър Соколов.

За всичко това разказват в спомените си неколцина одрински българи, които се промъкнали между турците и присъствали на екзекуциите.

Подробно е описал солунските атентати на «Гемиджиите» срещу Османската банка и френския параход «Гвадалкивир» турският журналист Фазлъ Неджиб, издател и редактор на солунския вестник «Йени асър», който разказва и за уличните сражения в града. Българските революционери наели магазин срещу Османската банка и оставили в него един готов за саможертва комита на име Сандо, който уж щял да се занимава с бакалия. От дюкяна те започнали да копаят тунел, дълбок 7 метра и дълъг 14 метра, който водел точно под банката. Всяка вечер пръстта, изкопана от тунела, сипвали в книжни кесии. На другия ден идвали българи — мъже и жени, уж да купуват продукти. Те вземали пакетите с пръст и ги изнасяли. В дюкяна домъкнали 23 оки динамит, скрили го в бъчви за риба и поставили бъчвите под сградата на банката. Страшен трясък разтърсил Солун. При срутването на банката били убити трима души и двама били ранени.

Голяма гласност в Турция и в Европа получил атентатът в солунското пристанище срещу френския параход «Гвадалкивир». В спомените си Фазлъ Неджиб пише: «На площад «Олимпос» в една висока сграда, която гледа към морето, се намираще най- луксозният клуб в града, в който се събираха консулските представители и най-отбраното общество. На 15 април 1903 г. големият салон на клуба и широкият балкон, който гледаше към града, бяха препълнени повече от всякога. Всички разговаряха разгорещено. На парахода «Гвадалкивир» от френската компания «Месажери мартим» на излизане от пристанището, преди да премине пред Карабурун, станала експлозия и избухнал пожар. Ето този горящ параход се виждаше насреща. Всички бяха развълнувани. На другия ден нещата се изясниха. Един от българските комити, младеж на име Георги Мина (става дума за Павел Шатев, който бил с фалшив паспорт на името на Георги Манасов), влязъл в парахода като пътник. След като параходът потеглил, младият комита се промъкнал в машинното отделение. Пет минути след това станала страшна експлозия от избухнала бомба — динамит. Експлозията изпочупила машините, параходът спрял и започнал да гори... Това бе един много красив параход. Той изгоря с всичкия си товар...»

След атентата на парахода «Гвадалкивир» по улиците и площадите на Солун се заредили други атентати, за които Фазлъ Неджиб разказва: «На 17 април, в четвъртък надвечер бях в клуба, когато изведнъж настана мрак. На площад «Олимпос» станаха множество ужасни бомбени експлозии. Български комити бяха хвърлили тук бомби. В заведенията около «Без куле», пред градината «Алхамбра», на площада и на пристанището настана страшна суматоха. Ние скочихме от местата си и изхвърчахме навън. Навсякъде бе страшна тъмнина. Хората бягаха насам-натам. Бомби бяха хвърлени и около «Без куле», в градината «Коломбо» във френския квартал, където се бяха събрали хора от отбрано общество и чужденци... Комити, събрали се в една къща край «Вардарската врата», хвърлиха бомба, която разкъса жиците на телеграфа под балкона. Така бяха прекъснати и телеграфните връзки в града...» Най-ожесточеното сражение станало във френската махала. Барикадиралите се в един пансион петима комити започнали да хвърлят бомби срещу дошлия да ги арестува полицейски отряд. Страхотни трясъци се чували в целия град. Тримата от комитите се самоубили, другите двама били убити.

По време на уличните сражения загинали 40 души от «населението» и от българските революционери. Жертвите сред населението са тенденциозно преувеличени. «Гемиджиите» вземали всички мерки, за да се избегнат жертви сред мирните граждани. Убитите от «населението» били главно турски войници и полицаи.

Последвали атентати срещу мостове и железопътни линии. Пощенският влак, който пътувал от Солун за Митровица, дерайлирал, шест вагона били напълно разрушени. С бомби бил унищожен вагон и от друг влак, в който се намирали два табура войници.

Фазлъ Неджиб разказва и за сражения на турски аскер и потери с четата на Чекаларов, която според него наброявала 140 души, за сражения и с други български чети, някои от които достигали до 300 четници.

Авторите на солунските атентати Константин Кирков, Димитър Мечев, Владимир Пингов, Илия Тръчков загинали като герои в сражения с турска войска и жандармерия по улиците на Солун. В групата на атентаторите бил и Цвятко Трайков, който извършил неуспешен опит да убие валията на Солун Хасан Фехми паша. За да не падне жив в ръцете на турците, Цвятко се самоубил, като седнал върху бомба и я възпламенил. Йордан Попйорданов (Орцето), който запалил фитила на взрива и хвърлил във въздуха Османската банка, се сражавал в продължение на три часа сам срещу обкръжилата го турска войскава част, докато бъде убит. Когато изнесли мъртвото му тяло от къщата, където загинал, бинбашията Хюсю ефенди се обърнал към войниците с думите: «Ето тъй се умира за отечеството. Нека убитият ви служи за пример как трябва да се жертват и да умират за отечеството.»

Между атентатите, които привлекли вниманието на Европа върху робията на християнските народи в Османската империя, бил атентатът срещу султан Абдул Хамид на 21 юли 1905 г. Авторите на атентата, арменски революционери, подготвили акцията си с голяма прецизност. Всеки петък в продължение на дълго време те наблюдавали церемонията при молитвите на султана и установили с точност, че след като излезе от джамията, той върви точно 42 секунди, докато стигне каляската си. До каляската те успели да оставят файтон, зареден с мощен взрив («адска машина»). Атентаторите, някои от които били преоблечени като жени, се промъкнали между официалните лица. По една случайност на излизане от джамията султанът се заговорил с министрите и шейхюлислама и закъснял няколко минути. «Адската машина» избухнала с голяма сила, файтонът хвъркнал във въздуха, други файтони и каляски, хора и коне се разхвърчали наоколо, но султанът останал невредим. Загинали 26 души и 58 били ранени. Смятало се, че български революционери съдействали на арменските атентатори.

Турски интелектуалци, политици и офицери, противници на Абдул Хамид, съжалявали, че султанът останал жив, а загинали невинни хора. Между политическите противници на падишаха бил един от най-големите поети на времето Тефик Фикрет. «И над тази страна — казал Фикрет — един ден ще съмне.» Любовта си към своя народ той съчетавал с уважение към всички народи и мечтаел «да се усмихне човечеството, да угасне този ад и всеки да бъде винаги весел, винаги свободен.» За себе си казал: «Аз съм поет със свободна мисъл и със свободна съвест.» От ръка на ръка тайно се разпространявали стиховете на Фикрет за атентата срещу султан Абдул Хамид:

*«Ей, славни ловце,
натисна спусъка,
но, жалко, не улучи...»*

Турският историк Ахмед Рефик пише: «Атентатът бе извършен от наши арменски съотечественици — герои, за да бъде спасен народът на Османската империя от золумите на Абдул Хамид.»

Илинден и Преображение

До Берлинския конгрес 1878 г. македонският и тракийският въпрос не са съществували. Те били неразделна част от българския въпрос.

Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. е продължение и втори връх на българската национална революция след Априлското въстание за отхвърляне на турския национален гнет над българското население, останало по силата на Берлинския договор в границите на Турция.

И султанското правителство е гледало на въстанието през 1903 г. в Македония и Одринско като на българско въстание, организирано и ръководено от българска революционна организация, обща за двете области с преобладаващо българско население — Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО). Турската историография също разглежда Илинденско-Преображенското въстание като българско. Турският историк Исмаил Хами Данишменд в IV том на «Обяснителна хронология на османската история» изрично подчертава, че за освобождение на Македония и Одринско «15 години след Берлинския договор, през 1893 г. българите създадоха тайна организация с името Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация».

Както в Одринска Тракия, така и в Македония дейците на възраждането и на националноосвободителното движение се наричат българи, говорят на български език или на неговото македонско наречие. На чист български литературен език са написани и Уставът на ВМОРО, и възванието на Щаба на Илинденското въстание, и другите документи на организацията.

Идеологията и дейността на ВМОРО се вдъхновяват от идеологията и дейността на БЦРК, на Раковски и Левски (който е бил апостол и за Македония), на Ботев и Каравелов. Вдъхновяват се от примера на Априлското въстание. Димитър Миладинов в писмо до Раковски нарича Македония Западна България и смята, че така трябва да се нарича.

Важни тактически съображения налагали в Устава и в други документи на ВМОРО да се говори за автономия на Македония: чл. 23 от Берлинския договор, сключен под гаранциите на великите сили, предвиждал автономия на Македония. Сърбия и Гърция не биха се спрели и пред война с България, ако към нея бъде присъединена Македония. Тези съображения ясно са изтъкнати от първия председател на ВМОРО д-р Христо Татарчев: «Разисква се дълго върху целта на организацията и се спряхме върху автономията на Македония с предимство на българския елемент. Не можехме да възприемем гледището за «пряко съединение на Македония с България», защото виждахме, че туй ще срещне големи мъчнотии поради противодействието на великите сили и аспирациите на съседните малки държави и Турция. Минаваше ни през ума, че една автономна Македония сетне би могла по-лесно да се съедини с България, а в краен случай, ако това не се постигне, ще може да послужи за обединително звено на една федерация на балканските народи.»

В брошурата си «Идеята за автономия като тактика в програмите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1893–1941» Димитър Г. Гоцев цитира всепризнатите главни ръководители на това движение:

Гоце Делчев (по спомените на близкия му съратник Коста Ципушев): «Трябва да се борим за автономия на Македония и Одринско, за да ги запазим в тяхната цялост, като етап за бъдещото им присъединяване към общото отечество България.»

Даме Груев (по спомените на стружкия войвода Милан Матов): «Ние сме българи и всякога работим и ще работим за обединението на българщината.»

Турското правителство било наясно, че девизът за автономна Македония е лансиран с тактически съображения. Това разбиране имат и съвременните турски историци. Цитираният автор на «Обяснителна хронология на османската история» Данишменд изрично подчертава: султан Абдул Хамид и Високата порта били решени да оставят чл. 23 от Берлинския договор само на книга и да не допуснат автономия на Македония. Защото българите съставлявали голямото мнозинство от християнското население и автономията би била последвана от присъединяване към България. «Създадената от българите Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация — пише Данишменд — започна дейността си с лозунга «Македония на македонците», което в действителност напълно естествено означаваше «Македония на българите» и това бе преследваната цел.»

С тази цел — добавя той — «българската организация подготви революцията в Македония».

Същият автор подчертава, че «132-та дни на българска власт в Македония между двата договора (Сан-Стефанския и Берлинския) българският народ никога не може да забрави и я смята за свое историческо право».

С преобладаващото българско население в Македония и с българското национално съзнание на това население се обяснява противопоставянето на кралските правителства на Сърбия и Гърция на приложението на чл. 23 от Берлинския договор за автономия. «Всякакви реформи в духа на Берлинския договор ще бъдат с убийствени последици за Сърбия. Защото автономна Македония би представлявала Източна Румелия преди Пловдивския преврат» — пише в доклад до правителството си сръбският генерален консул в Битоля Михайло Ристич на 26 януари 1903 г.

Европейската и американската политическа общественост също смятала, че ако се стигне до автономия на Македония, ще последва вторият и естествен етап на развитието на македонския въпрос — обединение с България. «В общата борба на българите във всички земи с българско население за освобождение ведно с българите от същинска България взеха участие в движението и македонските българи. След Руско-турската война естествена бе идеята за «целокупна България», чиито граници бяха начертани със Сан-Стефанския договор... Целокупна България стана цел и идеал на българската национална политика» — се казва в доклада на Международната анкетна комисия Карнеги.

В писмо от 13 август 1902 г. френският консул в София Бонарде съобщава на министъра на външните работи на Франция Делкасе, че българите «не се боят от един период на автономия, който ще позволи на българската народност да укрепи надмощието си и ще бъде само един етап по пътя на присъединяването към България». Друг френски дипломат, добрият познавач на македонския въпрос, френският посланик в Лондон, а преди това в Цариград П. Камбон, с доклад от 31 януари 1903 г. информира своя външен министър, че ако се стигне до автономия на Македония, ще се повтори случаят с присъединяването на Източна Румелия към България. Защото както Източна Румелия, така и Македония има български етнически характер.

В османско-турските документи и статистики, в трудовете на османските и турските историци, както и на европейските изследователи, не се говори за македонска народност и за македонски език. Винаги се подчертава, че в голямото си мнозинство християнското население на Македония, както и на Одринско, е българско, неговият език е български. Ако някога някъде се среща понятието «македонец» или «македонци», то се употребява в смисъл на българи от Македония или македонски българи, както се казва тракийски българи. В «Обяснителна хронология на османската история» Исмаил Хами Данишменд напомня за внушителното

преобладаване на българското население над другите християнски народности в Македония. В «Подробна османска история», том VI, с. 3389, авторите публикуват статистически данни за населението на Македония непосредствено след Берлинския договор: «Що се отнася до Македония, нейното население бе 2 911 700 души. От тях 1 508 500 мюсюлмани, от които мнозинството турци. След тях бяха българите — 896 490 души, следвани от гърците — 307 000, сърби — 100 710 души и власи около 99 000.» Изричното отбелязване, че не всички мюсюлмани са турци, означава, че в цифрата на мюсюлманите са включени не само турци, но и българи-мюсюлмани, албанци и др. От друга страна, в турските статистики се причисляват към гърците българите-патриаршисти.

На европейската политическа и културна общественост са известни много изследвания върху етническият характер на Македония. В книгата си «Ла Маседоан е ле пуисанс» («Македония и великите сили»), издадена в Париж през 1904 г., Гастон Рутие посочва броя на българите в Македония 1 136 000 души. Вестник «Тан» от 15 февруари 1905 г. определя този брой на 1 200 000 души. В книгата си «Ла верите сюр ла Бюлгари» («Истината за България»), издадена в Париж през 1913 г., Робер Пелтие пише, че българите в Македония са повече от 60 процента от цялото население, състоящо се от българи, турци, гърци, сърби и власи. Тези данни са близки помежду си. Те са близки и до цитираните пече цифри в «Подробна османска история» — 896 490 българи без българите-мохамедани и българите-патриаршисти. Те са близки и до статистическите данни, публикувани от българския учен проф. Йордан Иванов в труда му «Българите в Македония», издаден в София през 1915 г.: 1 095 335 българи, 541 615 турци, 253 376 гърци. Те са близки и до сведенията на известния български етнограф Васил Кънчов — 1 181 336 българи («Македония — етнография и статистики», София, 1900 г.). «Що се отнася до българските свидетелства — пише проф. Йордан Йорданов, — те са налице, те са живите свидетелства, които живеят в Македония, наричат се българи и езика си зоват български.»

Към 1912 г. тези българи в Македония имат 1081 училища с 1763 учители и 55 440 ученици, 1139 църкви, 155 параклиса, 62 манастира, 1132 свещеници, 7 архиереи и други 7 управляващи епархии.

Между френските историци, добри познавачи на македонския въпрос, е полковник Леон Ламуш, бивш член на комисията по реорганизацията на турската жандармерия в Македония. В издаден в Париж през 1931 г. труд за националната принадлежност на «македонците» и за техният език Ламуш пише: «Общо взето, всички македонски говори имат чисто български характер... Ако българите в Македония можаха да се противопоставят на въздействието на елинизма и на авторитета на турската държава, ако те успяха въпреки всички пречки да утвърдят своята националност и да дадат на своето учебно дело развитието, на което бях свидетел, това е, защото те имаха съзнанието за идеала, за който работеха, бореха се, страдаха и умираха, когато бе необходимо.»

Преобладаващо е българското население и в Одринско. Във втория том на книгата си «Тракияда милли мюджаделе» («Националната борба в Тракия»), издадена в Анкара през 1956 г., турският историк Тефик Бъйъкльоглу препечатва статистически данни от годишника (салнаме) за населението в Одринския вилает през 1870 г. Изрично се посочва, че данните в статистическите таблици се отнасят само за мъжкото население, каквато е била по онова време практиката. И тук българите мохамедани са вписани в графата «мюсюлмани». Според таблиците немюсюлманите мъже в тогавашния Одрински вилает са възлизали на 418 453, мюсюлманите мъже — 247 557, и циганите мъже — 2747. Или като се смятат по равно мъже и жени немюсюлмани, главно българи и гърци, и незначителен брой евреи и арменци, техният

общ брой възлиза на 834 906 души, а броят на мюсюлманите мъже и жени възлиза на 495 114 души, включително българите мохамедани, чийто брой е бил значителен, Повече от 100 000 души.

Според същите таблици населението в околиците на Източна Тракия, които днес влизат в границите на Турция: околиците на Одрин, Лозенград, Бабаески, Хавса, Ергене, Бунархисар, Текирдаг, Визе, Чорлу, Люлебургаз, Хайробол, Малгара, Галиполи, Мехри, Шаркьой, Кешан, Енос, възлизало: немюсюлмани мъже и жени — 450 170, и мюсюлмани — 233 307 души.

През 1932 г. в Париж бе публикувана книга на видния френски юрист д-р Жорж Десбон под заглавие «България след Ньойския договор», с предговор от френския сенатор и бивш министър Жюстен Годар. В този богато аргументиран труд се разглежда и съотношението между различните народности, по-специално в Одринска Тракия. «Тракия — пише авторът — трептеше с българската си душа. Въпреки това отоманецът не пренебрегна нищо, за да я турцизира. Подложено на тази насилствена политика, българското население в Източна Тракия остана така устойчиво, че и при най-малко благоприятните статистики за него при 163 000 гърци, 14 000 албанци, 600 цигани и 900 власи намираме 228 000 българи, а като прибавим и българите мюсюлмани, ние ще достигнем един общ минимум от 308 000 българи.»

Както Възраждането, борбите за църковна независимост и национално освобождение, така и училищното дело в Източна Тракия се заражда и развива успоредно с училищното дело в другите български земи. Първото българско светско училище в Одрин било открито през 1846 г., а в Лозенград през 1859 г. В навечерието на Балканската война в Източна Тракия е имало 345 български училища, от които 4 гимназии с 14 324 ученици и 323 учители, както и 170 български църкви. Гордост за източнотракийските българи била българската гимназия «Д-р Петър Берон» в Одрин. От нея са излезли много видни български интелектуалци, революционни дейци, общественици и държавни дейци.

За българските училища в Източна Тракия Жорж Десбон пише: «Българският характер на тази област бе доказан и с големия брой първоначални училища, прогимназии и гимназии, поддържани изключително от местното население.»

За преобладаващия български етнически характер на Македония и Одринско най-голямото доказателство е Илинденско-Преображенското въстание. В Македония и Одринско въстанаха само българите. Както изтъква в «Обяснителна хронология на османската история» Исмаил Хами Данишменд, сърби и гърци не само не са участвали във въстанието, но са действали във фактически съюз с турците срещу българите.

Въстанието на българите в Македония и Одринско през 1903 г. бе срещу турския деспотизъм и национална робия. То бе израз на истински патриотизъм, лишен от тесен национализъм, чужд на междунационалната омраза и шовинизъм. Турската пропаганда, която разпалвала ислямския верски фанатизъм и великотурски шовинизъм, не позволявала на турското население да види истината. В спомените си, озаглавени «Човекът, който търси истината», Шевкет Сюрея Айдемир разказва: «Ние не гледахме на тези въстания като последица от начина на управление на страната. Това не ни се казваше. Във всички речи и при всички тържества ни се внушаваше, че те са предизвикани от някои лица, купени с пари от чужди държави, и че са несправедливи. А чети и комити кръстосваха пътища и проходи.»

Характерно е отношението на тези чети и комити, които бродили по македонските планини и Странджа, както и на въстаниците през 1903 г. към мирното турско население. Зачитането на живота, имота, честта на мирните турци било закон за българските четници и въстаници. Нарушението на този закон сурово се наказвало. Той е формулиран и в Устава на революционната организация. В решенията на Солунския конгрес на ВМОРО, в решенията на

окръжните конгреси на организацията в Битолско и Одринско изрично се забранява да се напада мирното турско население и да се посяга на турски жени, деца и старци. А във възванието към населението се заявява: «Ние вземаме оръжие срещу тиранията и безчовечието. Ние ратуваме в името на свободата и човечността. Прочее нашето дело стои по-високо от всякакви национални и племенни различия. Поради това ние трябва да наречем свои братя всички страдащи в тъмното царство на султана. Днес страдат всички християнски населения и самите турски селяни. Наш враг е само турското правителство и онзи, който излезе с оръжие или донос против нас или отиде да се разправя с беззащитните старци, жени и деца вместо с нас — с него ние ще се бием, нему ще отмъщаваме.»

В прокламацията, написана в Крушево от ръководителите на въстанието до турското население, се заявява: «Елате, братя мусулмани, при нас, да тръгнем против вашите и нашите душмани. Елате да ги скършиме синджирите на робството, да се куртулисаме от маки и страдания.»

«И там — пише в спомените си Христо Силянов за Одринско — разпоредено бе да се щадят всички турци, които не оказват съпротива. Въстаниците не посегнаха на пленените и ранените във Васиико, Цикнихор и пр., а им оказваха всички улеснения да заминат там, където те пожелаха.»

Според данните в Мемоара на ВМОРО в Македония и Одринско по време на Илинденско-Преображенското въстание са станали 239 сражения с участието на 26 408 въстаници срещу 350–хилядна редовна турска армия и многочислени башибозушки потери. Съвършено разрушени били 12 440 къщи, опожарени били 201 села. Броят на избитите и изклани въстаници и мирни жители възлизал на 4694 души. Без подслон останали 70 835 души. Хиляди българи от Македония и Одринско били принудени да напуснат селищата си и да потърсят спасение при своите сънародници в България.

«Това голямо въстание на български се нарича Илинденско, тъй като в Македония избухна на празника «Свети Илия». В това кърваво въстание, както се твърди, са участвали 26–30 хиляди четници. Въстанието обхвана и Източна Тракия, където се нарича Преображенско, тъй като съвпада с празника Преображение господне. То потопа в огън и кръв Лозенградска област. Тъй като четническата дейност не прилича на действията на войските, армията трябваше да бъде ангажирана с месеци, за да потуши въстанието... Една от най-важните цели на българите бе да предизвикат намесата на Европа» — пише за Илинденско-Преображенското въстание Исмаил Хами Данишменд.

Илинденско-Преображенското въстание не доведе до освобождението на Македония и Одринско. То бе жестоко потушено, но предизвика симпатиите и солидарността на европейската и световната общественост с въстаналото българско население. Както по време на Априлското въстание, в Русия и Англия, във Франция и Италия, в много други европейски страни, в световния печат се разгърна разобличителна и осъдителна кампания срещу турските жестокости. Въстанието показва още веднъж на Европа и на света, че българите, останали по силата на Берлинския договор в пределите на Османската империя, искат да живеят свободни.

Въстанието оказва силно влияние и върху младите турски офицери, изпратени да преследват с табурите си въстаническите чети, и върху мнозина турски интелектуалци. В колективния труд на френски историци «Л'истоар дьо Л'Емпири Отоман» («История на Османската империя»), издадена в Париж през 1989 г. под ръководството на Робер Мантран, се подчертава: «Неспособността на правителството на султан Абдул Хамид да разреши македонския въпрос бе особено силно почувствана от турските офицери, на които бяха възложени репресиите срещу вълненията на Балканите. Те се оказаха изпратени в Македония

да се борят с национални движения в полза на един деспот. За много от тях Македония бе един вид лаборатория на националната идея.»

Дневникът на един турски офицер в Македония

Между турските офицери, които преследвали с табуриите си български чети в Македония по време на Илинденското въстание и след въстанието, бил един от класиците на новата турска литература — Йомер Сейфетин. Сейфетин е автор и на антибългарски шовинистични разкази, но не скрива възхищението си от моралната сила, патриотизма и жертвоготовността на българските въстаници за една свята за тях идея — освобождението на своя народ. Герои на разказите му са въстаници и революционни дейци, като Борис и Магда в разказа «Бомба», Кошанов в разказа «Странен натиск». В някои от разказите му има и текст или диалог на български език. Големият разказ на Сейфетин «Припев» е с подзаглавие «Дневник на един офицер, прекарал младините си в Македония».

Табурът на Сейфетин е настанен в село Бабино, а той заема една стая на горния етаж на каменната къща-дюкян на бакалина бай Стоян. Прозорецът на стаята е като бойница — стената е дебела цял метър и нашарена с имена и надписи с молив: «Снощи обкръжихме Чекаларов. Пак се измъкна от ръцете ни.» «Днес в 3,40 часа почина нашият лейтенант Ирфан ефенди, който бе ранен в гърдите в Каваклийската гора. Аллах да го прости...»

Преследването на четите и сраженията с тях е ежедневие за султанския офицер-писател. «Днес — пише той на 21 януари 1904 г. — обикаляхме из село Бабино и претърсвахме пожълтелите от есента опустошени гори. Освен продоволствените складове на комитите и пепелта от огньовете, на които са пекли хляб, нищо друго не намерихме. Накрая командирът заповяда да претърсим за оръжие. В две-три села било с увещание, било с насилие намерихме около 150 пушки. Сега оставам тук с моята малка войска част. Може би по тези места има някаква чета.»

През същия месец януари 1904 г. едно неочаквано «нежно внимание», проявено към младия турски офицер от българска девойка, прогонва мрачното му настроение. Всяка надвечер момичето излиза на балкона на отсрещната къща, пее и с жестикулации кани офицера да пее същата песен. Сейфетин приема песента като любовно обяснение, научава я наизуст с българския ѝ текст, без да разбира съдържанието ѝ. Започва да я пее от сърце, щом зърне българската мома на балкона, поощряван от нея. В песента той дочува познати думи като «Марица», «Балкан», «Шипка». Превежда песента, както предполага във въображението си:

«Много те обичам, много те обичам.

*През Балкана, през Шипка преминах
и при тебе дойдох.*

Марица не може да стане преграда по моя път...»

Мелодията, както отбелязва Сейфетин, е много впечатляваща. Той изпраща рапорт в щаба: «Не ме сменяйте.» Настоява да го оставят по-дълго в село Бабино. Петнадесетте метра разстояние между него и българската девойка никога не се скъсват, но една по-силна от всичко «любов от разстояние» го кара да крои планове да дезертира от армията и да се ожени за българката. На 8 март 1904 г. той получава заповед да замине с частта си за село Прибилци и там да се присъедини към полка си, който тръгвал за Битоля. В деня на заминаването му момичето не се появява на балкона. Той иска от хазаина си бай Стоян, който знае турски, да му преведе песента. Едва тогава той научава името на младата българка — Рада, и разбира «ужасна истина»: българската девойка, в която се е влюбил, е дъщеря на български свещеник,

станал комита и загинал в сражение с турски аскер в гората край село Велмевци. И нещо «още по-ужасно»: научава, че от сърце е пял не любовна песен, а българския национален химн «Шуми Марица», подсилен от Рада с язвителни стихове срещу турския поробител.

«Изведнъж — пише Сейфетин — разбрах, че не съм бил човек, а глупак, който не се различава от добитък. Един безразсъден жалък тип. Като че адска гръмотевица ме простря на земята и ме остави да живея така като убит. Каква е разликата между човека и добитъка? Не е ли в това, че човекът има някаква възвишена, свята идея? Ето, аз разбрах, че у мен не е имало такава човешка идея... Аз какво мислех, като я гледах, а тя какво ми е казвала! Когато тя ми е казвала най-голямата за мен обида, аз, турският офицер, не виждах нищо друго освен нейното стройно тяло, огнените ѝ очи, кокетните ѝ ръце. Тежките думи смятах за сладка любовна песен и дори повтарях заедно с нея припева на тази песен. Сърцето ме болеше като разкъсано... Защо не срещнах в тези тихи гори някаква чета! Защо не ме убиха! Отвращението, което чувствах към себе си, огнят, който гореше съвестта ми, ме унищожаваша.» Краят на дневника: «Тази вечер температурата ми надмина 40 градуса... Ето цяла седмица лежа. Лежа и мисля за разликата между мен и тях: този поп-комита, загинал за свята за него идея, и тази смела девойка.»

Йомер Сейфетин е много противоречив и в живота, и в творчеството си. Той изпада под влиянието на крайните идеологии на националшовинизма, на пантюркизма и туранизма, взема активно участие в младотурското движение, но по-късно е разочарован и става негов политически противник. Националист-шовинист, антибългарин и антигрък, както се разкрива чрез някои от разказите си, той вижда културното превъзходство на българи и гърци над заслепените от религиозен фанатизъм и тънещи в невежество турски народни маси. В религиозния фанатизъм той вижда една от главните причини за изостаналостта на сънародниците си и третира тази тема в много от разказите си. За идейно-политическата и моралната криза, която изживява, за чувството на безизходица и идейна безпътица свидетелства и последният акт на писателя като офицер в Македония. Той демонстративно подава оставка от султанската армия, отказва се от военната кариера, заплаща на държавната хазна разносните по учението си във военното училище, заема се с учителство и журналистика и пише своите балкански разкази и дневници. В тях се чувства влияние на периода на макар враждебния му контакт с българското население и българското революционно движение в Македония. «Йомер Сейфетин — пише неговият биограф, литературният критик Тахир Алангу — остана под влиянието на видяното и преживяното в един район, разбунтуван от българските чети в най-горещото време на националното пробуждане и движение за независимост на балканските народи. В това време в неговите мисли и идеи настъпва коренна промяна. Можем да кажем, че Йомер Сейфетин, такъв, какъвто го познаваме по-късно от разказите му, е Сейфетин, роден от условията на тази балканска епоха.»

Превратът, наречен революция

Илинденско-Преображенското въстание поставило македонския въпрос в центъра на голямата криза. То предизвикало засилване и на турската опозиция, наново оглавена от политически най-активната част от турското население — интелектуалците и офицерството. Важен център на съпротивата станала Македония. Там действало най-многочисленото ядро на нелегалната организация на младотурците «Иттихад ве теракки» («Единство и напредък»). Солунският гарнизон и войсковите части в други градове на Македония, като Битоля, Ресен,

Охрид, Скопие, Струга, имали за командири в голямата си част привърженици на организацията.

Едно неочаквано събитие предизвикало реакция, както Цариградската конференция (1876–1877 г.), когато била приета първата турска конституция. През юни 1908 г. в естонския град Ревел (Талин) се срещнали руският цар Николай II и английският крал Едуард VII. На срещата била обсъждана военната опасност от страна на засилващата се Германия. В Турция срещата в Ревел възбудила голяма тревога поради възможното сближение между покровителя на Османската империя Англия и традиционния ѝ противник Русия и поради новата инициатива за реформи в Македония, предприета от двете големи държави, които биха довели до автономия. Младотурските лидери се възползвали от отзвук от срещата. Те предприели пропагандна кампания срещу Абдул Хамид с обвинения, че с режима и политиката си превърнал македонския въпрос в най-голяма опасност за държавата, допуснал грубо вмешателство във вътрешните ѝ работи, а в Ревел била уговорена подялба на Османската империя. Младотурските лидери виждали спасение в свалянето на деспотичния режим и във възстановяване на конституцията от 1876 г. В меморандум, който изпратили до султана и до правителството и който разпространявали сред населението, те заявявали: «Причините различните народности в Османската империя да се борят помежду си и всички заедно срещу турците е деспотичният режим. На това ще бъде поставен край с установяване на конституционен режим. Както негодите, така и целите на всички народности в империята са общи. Борбата, която те водят години наред, не е за национални интереси, а за конституционно управление. Всички националности и раси в Османската империя са братя. С въвеждането на конституционно управление ще угаснат националните и религиозните страсти. Ще се появи една нова общност с името османска и недоразуменията ще изчезнат, а македонският въпрос ще се реши от само себе си. С въвеждането на конституционно управление проектите на европейските държави за реформи в османската държава ще станат излишни.»

През юни–юли 1908 г. конфликтът между младотурците, от една страна, и султана и правителството, от друга — отбелязал опасно развитие. В армията настъпило разложение. Младите офицери в Македония, привърженици на «Единство и напредък», отказвали да преследват българските чети. Най-голяма сензация предизвикало съобщението, че колагасъ (майор) Ниязи бей с табура си от 160 войници от гарнизона в Ресен заедно с кмета на града, полицейския началник и няколко чиновници излязъл в планините не да преследва български чети, а да се бори с оръжие срещу режима на Абдул Хамид. Ниязи бей бил популярен офицер, герой от войната срещу Гърция и в преследването на българските чети, за което бил награждаван с високи отличия. В спомените си той разказва, че младотурците, офицерите и войниците четници, бунтуващи се срещу султанския режим, черпели идеите си от поета на отечеството, реформатора Намък Кемал, а на революционност и четничество се учили от българските комити, които дотогава преследвали. «Опечален съм и съжалявам — пише Ниязи бей, че действях за унищожаването на един народ, който бе грабнал оръжие в името на свободата си срещу тираничния режим.»

Като българските комити Ниязи бей и войниците му четници носели калпаци с надпис «Свобода или смърт», на гърдите си препасвали ленти с патрони. Авторът на «Обяснителна хронология» на османската история» Данишменд пише, че действията на младите офицери от Трета армия в Македония, които излезли с «табурите си в планините, не представлявали друго освен «имитации на действията на ВМОРО».

В Македония започнали убийства на командири в армията, известни като довереници на султана и ръководители на шпионската му мрежа. Комендантът на Солунския гарнизон Назъм

бей бил застрелян на улицата. Много офицери, привърженици на «Единство и напредък», били арестувани, но замесеният в убийството Енвер бей, известният по-късно Енвер паша, успял да се укрие. Заедно с табура си и той излязъл в македонските планини. По нареждане на султана правителството изпратило военна анкетна комисия в Солун да разследва убийството на Назъм бей, както и положението в Солунския гарнизон. Когато разследването започнало, младотурски офицери убили доносника на шпионската мрежа на султана в Македония имамина на артилерийския полк в Солун Мустафа ефенди, а в Битоля бил застрелян полицейският инспектор Сами бей.

За потушаването на бунта султанът изпратил с извънредни пълномощия биринджи ферик (армейски генерал) Шемси паша, известен със суровия си характер, безмилостен към младотурците. Шемси паша настанил щаба си в Битоля, поискал да му бъдат изпратени в помощ войски от Цариград и Измир и започнал да прилага пълномощията си. Отговорът на младотурците не закъснял: пашата бил застрелян в центъра на Битоля, когато излизал от телеграфопощенската станция, откъдето изпратил телеграма до султана: «Ваше величество, уверявам ви, че с помощта на аллаха и под ваше ръководство ще изловя живи или мъртви тези разбунтували се офицери. Тръгвам веднага от Битоля.» Едва султанът прочел телеграмата, поднесли му втора, също от Битоля: бунтовниците убили Шемси паша. «Те ще дойдат и тук, в двореца, и мене ще убият» — казал Абдул Хамид на секретаря си и наругал командирите на армията и министрите, които го успокоявали, че младотурската организация не представлява сериозна сила.

Убиецът на Шемси паша, артилерийският офицер Атъф бей, бил ранен от охраната на пашата, но присъстващите негови съмишленици го измъкнали и укрили.

Султанът назначил за командващ извънредното положение, въведено в Битоля, заместник на убития Шемси паша. Този заместник — Февзи паша, наричан Татар Осман паша, информирал Високата порта и двореца, че войсковите части не желаят да преследват бунтовниците. С нова телеграма той съобщил и други тревожни новини: колагасъ Еюб Сабри бей с табура си в Охрид, към който се присъединили и други офицери и «някои българи», последвал примера на Ниязи и Енвер и излязъл в планините. От селата около Струга към тях се присъединили още бунтовници. В македонските планини излезли с войниците си и младите офицери Хасан Тосун бей, Сабахатин бей и други, които дотогава преследвали български чети.

Татар Осман паша не можел да изпрати нови сведения до султана и Високата порта. Табурите-чети на Ниязи бей и Еюб Сабри бей с две хиляди четници обсадили Битоля, прекъснали телеграфните съобщения, изолирали града, нахлули в командния щаб, пленили Татар Осман паша, отвлекли и валията Хафъз паша. Пленените били пощадени, тъй като не изпълнявали стриктно заповедите за преследване на бунтовниците.

Във Високата порта, в султанския дворец и до главния инспектор на вилаетите в Македония се получавали телеграми от различни градове с ултимативни искания за незабавно въвеждане на конституционно управление: ако това не стане, хиляди въоръжени хора заедно с армията и четите ще тръгнат за Цариград, за да наложат със сила исканията си. Отправяни били заплахи и срещу султан Абдул Хамид, че ако не възстанови конституцията от 1876 г., ще бъде детрониран.

На 10/23 юли 1908 г. се получили първите съобщения за избухнала «революция» в Македония. В Битоля се стекъл хиляден народ с развети знамена и лозунги за «свобода, братство и равенство», с викове «Яшасън хюриет» («Да живее свободата») и «долу тиранията». Турски ходжи и християнски попове, турци и българи, си честитили свободата, канели се взаимно на гости. От планините слезли българските чети и табурите на Ниязи, Енвер и Еюб

Сабри, които правели общи снимки с българските войводи и комити. Българските чети били водени от войводите си на коне, изпратени им от турските офицери.

Същите сцени се разиграли и в Солун, Скопие, Серес и други градове на Македония. По нареждане на султана великият везир поискал от главния инспектор на вилаетите в Македония Хюсеин Хилми паша да съобщи колко са бунтовниците. Отговорът бил: «Тази сутрин бяха 5 хиляди, до обяд станаха 50 хиляди, до вечерта ще станат 100 хиляди.»

В книгата си «Енвер паша — от Македония до Средна Азия» Шевкет Сюрея Айдемир описва митингите в Македония, на които Ниязи и Енвер, други младотурски ръководители и български войводи произнасяли речи и приветствали освобождението на народите в Османската империя. «Отсега нататък — цитира Айдемир реч на Енвер бей, произнесена на общ митинг — мюсюлмани и християни, вярващи и невярващи в исляма, всички съотечественици ще работят ръка за ръка и ще въздигат свободната ни страна, отечеството ни. Ние излекувахме болния човек. С възстановяването на конституцията изгрява нова ера.»

«Но — продължава Айдемир — говорилият след Енвер бей български поп предизвика много по-голямо въодушевление. Това, което биеше най-много на очи, бяха българските бунтовници, слезли от планините. На главите си те носеха плитки калпаци, на гърдите кръстосани верижки на сребърни часовници и кожени патрондаши с наредени в тях патрони. Четниците с потури изглеждаха като победители. Енвер бей изглеждаше много притеснен и принизен до грамадния българин, който бе застанал до него. Защото до този войвода, който се надуваше и перчеше, Енвер бей изглеждаше като подпрян. Той бе дребен на ръст, протягаше глава и лицето му издаваше гняв.»

Изпратените 18 000 войници от гарнизоните в Цариград, Измир и от други градове за потушаване на бунта на младотурците се присъединили към бунтовниците. Абдул Хамид разбирал, че положението става неудържимо и че може да го сполети участта на двамата му детронирани предшественици. Възстановяването на конституцията от 1876 г. станало неизбежно. Султанът решил наново да припише на себе си заслугата. Когато правителството, напълно объркано, заседавало, той изпратил двама свои представители, които съобщили на министрите решението му: «Аз обявих първата конституция през 1876 г., аз свиках тогава парламента и когато сметнах за необходимо, реших да го разпусна във ваканция. Минаха години оттогава. Членовете на парламента не бяха свиквани, но тъй като сега народът иска конституция, тя наново ще бъде въведена в действие. Нарещам да бъде свикан парламентът.»

Така след 30 години «ваканция» било наново установено конституционно управление в Турция. В столицата Цариград се повторили сцените от Македония. И тук на общи митинги се редували оратори турци — дейци на «Единство и напредък», и представители на нетурските народности. Всички се наричали братя, турците отдавали почит на паметта на избитите и изклани от тях арменци. Арменски свещеници отслужвали панихиди за убитите в сражения турци. Европейски кореспонденти съобщавали, че както в Македония, така и в Цариград става някакво чудо на помирение между кръвно враждуващи и изстребващи се дотогава мюсюлмани и християни. Очевидецът на събитията Мехмед Али Айни описва неочакваната промяна: «До този ден във вестниците, списанията, книгите думите «нация», «отечество», «парламент» не бе възможно да се срещнат. Тези, които имаха неблагоприятното да ги пишат и произнасят, освен затвор ги очакваше и сигурно заточение. Никой не вярваше на очите си. Дали това не бе измама от страна на Абдул Хамид!»

След 10/23 юли и султан Абдул Хамид поставял червената «розетка на Хюриета», когато отивал на петъчната си молитва.

Всички промени, извършени след този исторически юли, населението изразявало с една дума — «Хюриет» («Свобода»). По градове и села се пеел химнът на «Хюриета»:

*«Яшасън хюриет, яшасън,
яшасън миллет яшасън...»
(«Да живее свободата, да живее,
да живее народът, да живее...»)*

Превратът, извършен на 10/23 юли 1908 г., бил провъзгласен за революция.

Както турците, така и нетурските националности приветствали провъзгласяването на конституционното управление. Нетурското население виждало в промяната по-благоприятни условия в борбата му за независимост, турците се надявали, че с «Хюриета» ще затихнат националноосвободителните движения, ще престане вмешателството на европейските сили във вътрешните работи на империята и ще бъде запазена нейната цялост. И едните, и другите останали измамани в надеждите си.

Влиянието на «Единство и напредък» било главно в Македония. В Цариград и Анадола младотурците нямали солидни организации. Поради това те не посмели да вземат пряко и изцяло властта. Предпочели да действат в сянка, като контролират прилагането на реформите и постепенно подменят със свои хора заемащите отговорни постове в държавното управление, в армията и администрацията.

В парламента (Меджлиса), състоящ се от 226 депутати, влезни и представители на нетурските народности: 23 гърци, 12 арменци, 5 евреи, 4 българи, 3 сърби, един влах и един маронит. Останалите били турци и други мюсюлмани, между които 60 араби и 20 албанци. Откриването на парламента станало при големи тържества на 17 декември 1908 г. Султанът пристигнал с каляската си, посрещнат с почести. Главният секретар на двореца Джеват бей прочел на висок глас тронното слово на падишаха, който след това напуснал заседанието.

За председател на парламента бил избран един от първите ръководители на младотурците — Ахмед Риза, дългогодишен политически емигрант в Европа.

Неуспешният контрапреврат. Български чети в Цариград. Детронирането на Абдул Хамид

Фанатизираните тълпи на религиозната реакция се оказали най-опасният противник на младотурския преврат. Те се влели в новосъздадената Партия на ислямското единство (Иттихади Мохамеди джемиети). Малограмотни ходжи увличали хиляди невежи мюсюлмани на митинги и манифестации с искане за отменяне на конституцията. Техен популярен лидер бил един ходжа със средновековен манталитет на име Кьор Али. Той повел огромна тълпа към султанския дворец и предал на падишаха 13 ултимативни искания на мюсюлманите: Всички театри да бъдат затворени. Да бъдат забранени всякакви алкохолни и други напитки, които развеселяват хората. Да се забрани на жените да излизат на улицата и да се возят в обществения транспорт. Ако се наложи да излязат, никъде да не се показват и да не увиват лицето си с прозрачен воал. Момичетата да могат да посещават само първоначално училище. В училищата да се изучава само персийски, арабски и турски език и никакъв френски (т. е. европейски) език. Да бъдат уволнени чиновниците, които не се молят пет пъти на ден. Да не се приема никакъв закон, действащ в християнска страна. Да не се разрешава носенето на никаква дреха «алафранга» (т. е. европейско облекло). Да бъдат премахнати всички закони, които противоречат на шериата, и т. н.

Вестник «Волкан» с главен редактор мракобесника дервиш Вахдети наричал периода на конституционния режим «дяволски период», а равноправието и свободата «френски (т. е. европейски) измислици» и призовавал армията наново «да спаси държавата и религията», като премахне конституцията.

На 31 март 1909 г. избухнал контрареволуционен бунт. Войници от Първи армейски корпус в Цариград обезоръжили много от офицерите и се смесили с многохилядната тълпа на привърженици на Партията на ислямското единство, изпълнили площада между джамията «Султан Ахмед», «Света София» и Хиподрума. На огромен митинг се редували оратори, които искали незабавно отменяне на «гяурската конституция», пълно възстановяване на шерията, оставката на министрите и на депутатите начело с председателя на парламента «неверника Ахмед Риза». Започнал лов на депутати младотурци. Министърът на правосъдието, сбъркан с председателя на парламента, бил убит. Сметнат за известния журналист Ялчън, бил убит един депутат от Сирия. Избити били много депутати, офицери, дейци на «Единство и напредък», журналисти. Разгромени били редакции и печатници на вестници и списания. Погромите се разпространили в цялата столица. Султан Абдул Хамид се възползвал от бунта и уволнил великия везир Хюсеин Хилми паша, наложен му от младотурците. На негово място назначил Ахмед Тефик паша. Султанът удовлетворил редица от исканията на метежниците и призовал парламента да зачита шерията.

Младотурските лидери в Солун получавали тревожни телеграми от Цариград като телеграмата на своя привърженик, депутата Исмаил Джанбулат: «Свърши се с Хюриета. Изпратете веднага военни подкрепления.» От Трети армейски корпус в Македония, чието командване било в ръцете на офицери, привърженици на «Единство и напредък», била сформирана специална армия, наречена Харекет ордусу (Армия на действието). Името на тази армия било дадено от младия офицер в щаба на Солунския гарнизон Мустафа Кемал, бъдещия първи президент на Турската република Ататюрк. Командването на авангардните части поел Хюсеин Хюсюн паша, а общото командване Махмуд Шевкет паша. По оперативните планове, разработени от Мустафа Кемал, в един ден от Солун тръгнали за Цариград седем влака с войници. За столицата се отправили войски и от гарнизоните в Скопие, Битоля, Серес, Драма, Гюмюрджина. Към Харекет ордусу се присъединили и българските чети на Яне Сандански, Христо Чернопеев и Годор Паница, повикани на помощ от младотурските лидери. На 22 април войските и четите пристигнали в Сан Стефано и навлезли в Цариград, но срещнали упорита съпротива. Най-ожесточени сражения се водели за казармите «Ташкъшла», «Мачка», «Харбие», «Селимие», «Таксим». Стигнало се до ръкопашни боеве, използвана била и артилерия. Последна се предала казармата «Илдъз», която охранявала султанския дворец. В сраженията за завземане на казармите и в уличните боеве в османската столица взели участие и българските чети. В книгата си «Борбата за независимост» Нуредин Пекер, непосредствен свидетел на най-ожесточените сражения за завземането на казармата «Ташкъшла», разказва: «Пет-шест табура в «Ташкъшла» се съпротивляваха със силен пехотен и картечен огън. Артилерията на Харекет ордусу пробиваше с изстрели стените на казармите и през отворите и прозорците изпращаше снарядите си. По това време в квартал «Гешвикие» и пред казармата «Мачка» се появили българските чети под командата на Сандански. От двора на конака на Кямил паша бяха хвърлени ръчни бомби срещу българите, които понесоха загуби. Българите откриха огън и напредваха с бързи крачки право към казармата «Ташкъшла». Четите на Сандански минаха пред мен. Сандански заедно с двама души дойде до чешмата, където бях аз. Той даваше заповедите на четниците на български език.»

Пекер описва и външния вид на Сандански, който му направил силно впечатление: «Сандански бе с висок ръст, с бледо лице, с рядка дълга брада и мустаци, с открито чело. Облечен бе с традиционните дрехи на четниците в Македония: потури, кафяв ямурлук като пелерина, риза с народни шевици. На гърдите му висеше верижка на часовник. Освен револвера «Наган» в ръка държеше пушка «Маузер», през рамо пушка «Манлихер». На краката бели навуца и кръстосани черни върви. Не избягваха от очите и балканските му цървули. Разглеждах го внимателно. Не мога да забравя окачените на кръста му бомби и нож. Това бе типичен български хайдутин. Четата му, която наброяваше неколкостотин души, се спусна в близкия дол. От казармата се развяха бели чаршафи. Четата помисли, че казармата се предава, и тръгна открито към нея. Когато се приближи, срещу нея бе открит силен огън. Битката продължи до вечерта. През нощта стрелбата престана. Казармата бе превзета от българските четници.»

На 24 април бунтът бил окончателно потушен. На 25 април било обявено военно положение в Цариград, Чаталджа, Измир и техните райони. Командирът на Харекет ордусу Махмуд Шевкет паша бил назначен за командващ военното положение и на Първа, Втора и Трета армия, а поста началник на щаба заел Енвер бей. Енвер и Ниязи били провъзгласени за «Хюриет кахраманъ» («Герой на свободата»).

По улиците на Цариград се разгърнали ентузиазирани манифестации в чест на победата. Дефилирали участниците в боевете за спасяване на конституционния режим начело с Ниязи бей, възседнал бял кон. По главната улица, днешната «Истиклял джадеси», преминали и българските четници, пеейки «Тих бял Дунав», акламирани от турци, гърци, арменци, българи, които им хвърляли цветя. В броя си от 24 април 1909 г. английският в. «Манчестер гардиън» пише за маршируващите български бойци по улиците на «Пера» («Бейоглу») и «Галата», отправящи се през Златния рог за стария Истанбул: «Тяхната храброст и бодрата им стъпка предизвикваха аплодисменти по целия път в европейските квартали, където различните отреди пееха патриотични песни, марширувайки в такт с мелодията.»

В сраженията загинали и български четници. Устроено им било тържествено погребение. Махмуд Шевкет паша произнесъл реч, която завършил с думите: «Да бъде вечна славата на героите българи, паднали за свободата, братството и равенството. Нека повече никога да няма вражда и омраза между нас, нека цари само приятелство, истинско приятелство.»

Извънреден военен съд осъдил на смърт 78 души от метежниците, между които и техните главни лидери дервиш Вахдети, Кьор Али и чауш Хамди, който разбунтувал и водел войниците.

Младотурците били вече пълни господари на положението. На 27 април парламентът взел решение да бъде детрониран Абдул Хамид, заподозрян, че стои зад метежа, и за падишах да бъде провъзгласен брат му Мехмед V Решат, син на Абдул Меджид.

«Животът ми в сигурност ли е?» — питал смутен и сломен Абдул Хамид делегацията, която му съобщила решението на парламента за детронирането. Отговорено му било, че животът му е в безопасност, но че не може да остане повече в двореца — има решение да бъде заточен заедно със семейството си в Солун и да бъде настанен в къшката «Палатини».

Някои от младотурските лидери и военни командири искали сваленият султан да бъде убит, други — да бъде съден за много престъпления срещу народа и държавата. Между тези престъпления на едно от първите места било поставено създаването от султана на широка шпионска мрежа от доносници срещу политически противници на падишаха и на режима му. Започнала пропагандна канонада срещу сваления султан със заглавия в печата като: «Единство и напредък» спаси отечеството от отровните зъби и опасните нокти на Абдул Хамид» и «Смърт

на кървавия султан». Но Комитетът на «Единство и напредък» не посмял да посегне на живота на Абдул Хамид, който имал много привърженици в страната, включително и доскорошни свои протежета и агенти в младотурското движение. Взето било решение секретните архиви на султана да бъдат пренесени във военното министерство. Назначена била смесена комисия от военни и цивилни да проучи архивите под контрола на командващия «Харекет ордусу» и военното положение Махмуд Шевкет паша. Членовете на комисията дали клетва, че ще пазят пълна тайна какво са видели и прочели в тези архиви. По настояване на някои депутати Меджлисът взел решение след дълги спорове доносите и техните автори да бъдат направени публично достояние. Изпълнението на решението било възложено на Махмуд Шевкет паша. Пашата започнал да чете лично доносите и, както пише в спомените си Галиб Вардар, за това четем и на с. 155–157 на Истанбул кюлтюр ве санат енсклопедиси (Истанбулска енциклопедия на културата и изкуствата), ахнал от учудване. Под доносите той видял имената (подписи) на такива лица, че косите му настръхнали. Пашата се изплашил от последиците, ако имената на тези лица и доносите им бъдат направени публично достояние. Много маски щели да паднат и зад тях щели да се покажат грозните физиономии на провъзгласени или представлящи се за «герои на Хюриета» революционери. Немалко от тях навлезли в младотурското движение след юлския преврат с кариеристични подбуди и цели. Приписвайки си мними заслуги към движението, те заели високи постове. Махмуд Шевкет паша предвиждал, че милиони привърженици на «Единство и напредък» ще обърнат гръб на младотурската партия, тя щяла да заприлича на «изпразнен от фасул чувал», но заедно с безчестните щели да бъдат омаскарени и много честни дейци на движението. За да спаси от осъждане и опозоряване много от тези, които свалили Абдул Хамид, Махмуд Шевкет паша протакал изпълнението на възложеното му решение, като казал, че е по-добре времето да си каже думата. Накрая той се изплашил и от присъдата на историята по отношение на «Единство и напредък» и поел голям риск: изгорил в двора на военното министерство доносите с имената на доносниците.

Младотурският триумвират

Мехмед Решат бил безличен султан, слабохарактерен, без образование. Не четял и вестници. Прекарал годините до коронаясването му при пълна изолация в двореца сред жените си и евнусите. Той нямал представа за живота в империята, не познавал и страната си. При посещение в Одрин питал адютанта си: «Марица нали се влива в Ефрат?»

Периодът 1909–1918 г., през който султанувал Мехмед V Решат, е белязан в османската история повече като период на триумвирата на младотурските лидери Енвер паша — Талят паша — Джемал паша, отколкото с името на султана.

След потушаването на метежа на 31 март 1909 г. младотурците заели важни лостове на държавната власт. За велик везир бил назначен за втори път техният довереник, бившият главен инспектор на вилаетите в Македония Хюсеин Хилми паша, а за военен министър — командващият Харекет ордусу Махмуд Шевкет паша. Талят паша заел важния пост министър на вътрешните работи. Друг ръководен деятел на «Единство и напредък» Джавит паша бил назначен за министър на финансите.

С младотурския преврат през 1908 г. започнало наново и официално прилагането на политиката на османизъм, политика на асимилация на нетурските народности и сливането им в една обща нация — османлии, която новоосманците на Мидхат паша не успели да осъществят. «Няма вече турци, гърци, българи, кюрди, арнаути (албанци), лази, черкези, власи — има, с една дума, османлии» — повтаряли в декларациите и речите си младотурските ръководители.

Операцията османизъм за решаване на националния въпрос претърпяла наново провал. Макар и официално наричани османлии, българите, гърците, кюрдите, албанците, лазите, черкезите, власите не променили националното си съзнание не станали турци.

Младотурският преврат, наречен революция, се оказал реакция срещу стремежите и борбите на националнопотиснатите народи за автономия, свобода и независимост. Конституцията била само декорация да се демонстрира пред чужденците, че Турция се европеизира и не са необходими други реформи. Яростни врагове на възжеланията на нетурските народности се оказали представящите се за техни приятели, лидерите на «Единство и напредък» Енвер, Талят и Джемал.

През 1908 г. младотурците дошли на власт с програма, основаваща се на османизма и на либерализма. През юли на същата година те марширували по улиците с «Марсилезата» и с лозунгите «Хюриет — мюсават — ухует» («Свобода — равенство — братство»), за равноправие между турци и християни, между всички поданици на империята независимо от тяхната национална, расова и религиозна принадлежност. След по-малко от три години те се върнали към най-брутални насилия над нетурските народности и по-късно към физическото им изстребление и принудително изселване по-специално на българи, гърци и арменци. От 1911 г. те прегърнали пантюркизма-туранизма, смесица от великотурски националшовинизъм и расизъм за създаване на обща държава на всички тюркски народности под турска хегемония, без някои от тях да се отказват и от панислямизма. На тайни заседания комитетът на «Единство и напредък» разделял поданиците на Османската империя на три основни групи: В групата на «враговете» били българи, гърци, арменци, сърби и други християни. В групата на «изменниците» били поставени арабите, кюрдите, албанците и други мюсюлмани нетурци. Третата група наричали групата на «предателите». Това били турците, противници на «Единство и напредък».

На тайно заседание на младотурския комитет още през 1910 г. Талят паша заявил: «Вие знаете, че конституцията провъзгласи равенство между мюсюлмани и гяури, но вие разбирате и чувствате, че това е невъзможно. Свещеният закон, цялото наше минало, чувствата на мюсюлманите и на самите гяури, които упорито се противопоставят на всеки опит за османизиране, се изправят като непреодолима бариера по пътя на постигането на равенство. Всички наши условия се провалиха и продължават да се провалят, а малките балкански независими държави продължават да разпространяват размирни идеи сред населението на Македония.» Друг от влиятелните членове на комитета, д-р Бахаедин Шакир, призовавал: «Ние сме длъжни да освободим нашето отечество от народите, които не принадлежат към нашия народ. Арменци, българи, босненци, помаци, сърби, гърци, албанци, кюрди, араби, черкези, лази, всички тези етнически елементи съставляват едно цяло под името османлии. Ние трябва да отхвърлим тази теза. Тези народи, останали в нашите земи, не променят нито своята етническа принадлежност, нито своя език.»

Цитираният вече турски писател офицер в Македония Йомер Сейфетин в редица разкази и повести също не скрива разочарованието си от османизма, но и от «Единство и напредък», а и от Младотурската революция. Като офицер в Македония той бил активен привърженик на младотурското движение и пантюркист-туранист, но по-късно осмива наивността на тези, които все още вярват в османизма, нарича младотурския преврат «нашата лъжлива революция» и «жалко представление». В разказа «Знамена на свободата» той иронизира онези среди на политиците и офицерството, които вярват, че с младотурския преврат и османизма ще спечелят българското население в Македония. Един турски офицер, искрено убеден, че българите са станали верни османлии, кани Сейфетин, който не вярва в това, да отидат в едно българско

село в Македония, където отдалеч се виждат окачени на стрехите на къщите турски знамена в чест на годишнината от Младотурската революция. Когато приближават селото, вместо очакваното шумно празненство, веселие и прегръдки двамата султански офицери са нападнати от селските кучета, насъсквани от селяните. А «турските знамена» се оказват низи от чушки, окачени да съхнат под стрехите. Офицерът се опитва да заговори един селянин, като го поздравява с думите «лека работа, господине». «Българинът — пише Сейфетин — не остави работата си. Той обърна глава на друга страна, за да не ни гледа, и с един враждебен изговор, който прозвуча като грозна ругатня, отвърна: «Не знам турски, бре.» Аз и лейтенантът останахме като вкаменени. Бяхме като убити. Картината не се променяше. Една жена ни гледаше със същите враждебни очи, кучетата като побеснели връхлитаха върху нас. Хванах лейтенанта под ръка: «Хайде да си вървим вече.» Той не отговори. Погледна ме. Замъглените му очи гледаха земята. Вече нито у мене, нито у него бяха останали сили и настроение да спорим.»

Големият български поет, четник и войвода в Македония, боен другар на Гоце Делчев — П. К. Яворов, дава много образна характеристика на режима на «Единство и напредък»: «Младотурският режим — ще си позволя един фейлетонен образ — в началото бе изваден от игла редингот, закопчан от горе до долу, за да излъже много погледи. През тия две години копчетата отпаднаха едно подир друго и пред нас лъсна шареният турски кушак (пояс), накичен с пищови и ножове.»

Европейската общественост в началото посрещнала със симпатии младотурския преврат, но далновидни политици не виждали промяна по същество в потисническия режим и се отнасяли с недоверие към политиката на османизъм и към прокламираното равноправие. Английският министър на външните работи Едуард Грей бил между тези политици. «За членовете на Комитета на младотурците — казвал той — османлия ясно означава турчин и настоящата политика на османизация е равнозначна на унищожаването на нетурските елементи в Турция.» Английският посланик в Цариград Лоутър в доклад до своя външен министър писал, че османизъм не е нищо друго освен «счукване на нетурските елементи в турското хаванче».

Режимът и многообещаващата политика на правителството на партията «Единство и напредък» разочаровали и турското население. В условията за живот и труд на широките народни маси не настъпила промяна. Превратът през 1908 г. не прераснал в революция, не довел до изменение на икономическата и социалната структура на обществото. Корупцията сред управляващите, които използвали властта за бързо забогатяване, продължавала както преди преврата. «Политиката на правителството на «Единство и напредък», от една страна, създаде нови милионери, а, от друга — засили още повече експлоатацията на бедните хора, на селяните и на работниците в градовете» — пише в книгата си за работническото движение в Турция след 1908 г. Хюсеин Авни Шанда.

Методите и средствата за управление, прилагани от правителството на «Единство и напредък», предизвикали голямо недоволство сред интелектуалците и офицерството. Поетът демократ Тефик Фикрет написал знаменитите си стихове срещу ненаситната жажда за власт и богатства на новата олигархия. Голямото мнозинство от офицерите били пренебрегвани и унижавани, изпращани в далечни глухи провинции, в арабските пустини и на Балканите да потушават въстания и бунтове. Не получавали дори редовно заплатите си. А офицерите, привърженици на «Единство и напредък», били във всяко отношение привилегирани: бързи повишения в чин и длъжност, назначавани на служба в щабовете и гарнизоните в Цариград и в големите градове. Много, офицери и интелектуалци, участници в младотурското движение —

между тях и Кемал паша (Ататюрк) и Исмет паша (Инъню), се отдръпнали от движението. Други се включили в създадените опозиционни политически партии или основали нови легални и нелегални организации. Две от тези организации — Хюриет ве итиляф фъркасъ (Партия свобода и съгласие) и Халаяскяр забитан групу (Офицерска освободителна група), представлявали сериозна заплаха за властта на «Единство и напредък». В двете опозиционни организации участвали политически и военни дейци с различни и противоречиви идейни и политически тенденции, обединени от една обща цел: да бъде свалена от власт партията «Единство и напредък», да бъде премахнат установеният от нейния комитет репресивен режим.

В монографията си «Хюриетин илянь» («Обявяването на Хюриета») Проф. Тарък З. Туная нарича този режим само теоретически конституционен многопартиен парламентарен режим, а на практика еднопартийна диктатура на Върховния комитет на «Единство и напредък», състоящ се от 12 души. Позовавайки се на демократичния принцип за приемането на законите с мнозинството, с което разполагала в парламента, партията «Единство и напредък» налагала приемането на антидемократични закони, превръщала демократичните институции в инструменти на своята власт. Потъпкан бил основният принцип на многопартийната парламентарна система: възможност по законен път, чрез избори, опозицията да смени управляващата партия или коалиция във властта. Законните пътища на опозицията към властта били затворени.

За да запази завинаги властта за себе си, партията «Единство и напредък» не подбирала средствата: фалшификации на изборите, монтирани съдебни процеси, арести и заточения на политически противници, а и убийства на опозиционни политици и журналисти.

Убийците оставали неизвестни. Насред улицата в Цариград бил убит един от най-изтъкнатите опозиционни журналисти, главният редактор на в. «Садаи миллет» Ахмед Самим, от «неизвестни лица». Няколко дни преди да бъде застрелян, той писал на един от близките си: «Братко Шевкет, ще ти съобщя една много тайна новина: Комитетът на «Единство и напредък» ме е осъдил на смърт. Да знаеш, че ще бъда убит. Това ми бе съобщено полуофициално.»

През декември 1911 г. в Цариград били проведени частични междинни избори за едно депутатско място. Те били спечелени от кандидата на опозиционната партия «Свобода и съгласие» срещу министъра на вътрешните работи, кандидат на управляващата партия. Макар и спечелени само с един глас, изборите били победа на опозицията, и то в столицата, тежък удар по авторитета на «Единство и напредък».

За да се освободят от всякаква опозиция в парламента, младотурските ръководители наложили разпускането му и предсрочни избори. Те се състояли през април 1912 г. В парламента били допуснати само шестима депутати на опозицията. Проведени в обстановка на терор и фалшификации, тези избори остават в турската парламентарна история с името «сопалъ сечим» («избори с тоягата»). Те предизвикали масови протести, митинги и манифестации в столицата и в големите градове и разединение в армията, както в навечерието на преврата през 1908 г. Във Високата порта и във военното министерство се получавали телеграми от гарнизоните: «Свърши се с военната дисциплина», «Както преди революцията през 1908 г., офицери с войниците си излизат в горите». От Битолския гарнизон десетина офицери превърнали табурите си във въстанически чети и излезли с тях в македонските планини. Почти всички офицери от албански произход се присъединили към четите. Офицерите бунтовници се включвали в Офицерската освободителна група или изразявали подкрепата си на нейното движение. Групата разпространявала възвания в гарнизоните и в градовете с ултимативни искания към ръководителите на «Единство и напредък» да разпуснат парламента, да проведат свободни избори, да прекратят използването на армията за политическите си цели. С

възванията се призовавали офицерите и войниците, опозиционните политици да свалят правителството и да изправят пред съд младотурските лидери и министрите за предателство към интересите на страната и за корупция.

Правителството на Саид паша поискало вот на доверие от парламента. То получило доверие с голямо мнозинство — със 194 гласа срещу 4, но пред заплахата с убийства и военен преврат министрите на войната и на флотата Махмуд Шевкет паша и Хюршид паша подали оставка, последвани и от други министри. Великият везир срещнал трудности да намери техни заместници и подал оставката на цялото правителство.

На заседание на комитета на «Единство и напредък» един от младотурските лидери казал: «Да отстъпим властта на опозицията, за да се провали и да се предаде. Ако вземе властта, тя ще извърши самоубийство. Ние имаме мнозинство в парламента и ще блокираме дейността на правителството. Когато искаме, можем наново да вземем властта.» Други изразявали опасения, че могат да започнат политически процеси срещу дейците на «Единство и напредък», и затова властта не трябва да се отстъпва. Мнозинство получило предложението властта да се отстъпи временно на надпартийно правителство, но в никакъв случай на политически противници като Кямил паша, който се смятал за непримирим враг на «Единство и напредък». Изборът на султана се спрял на авторитетния генерал газии (победител) Ахмед Мухтар паша, герой от войните, неучаствал в политическите борби, непринадлежащ към никоя партия. На 22 юли 1912 г. той съставил т. нар. «голямо надпартийно правителство», но в него били включени и противникът на младотурците Кямил паша, и свързаният с младотурския комитет Хюсеин Хилми паша. За военен министър бил назначен Назъм паша, а за министър на флотата Махмуд Мухтар паша, син на великия везир. Затова правителството било наричано «правителство на баща и син». Скоро Хюсеин Хилми паша подал оставка. За първи път след преврата през 1908 г. Турция имала правителство без участието на «Единство и напредък», но при един парламент с голямо мнозинство на отстранената от власт партия. Предвид опасността от война с балканските съюзници правителството получило доверието на парламента със 113 гласа, но 54 депутати гласували против и 9 се въздържали.

Междувременно приготвленията за война и в балканските държави, и в Турция продължавали. Турското правителство искало да се избегне войната, но било решено да защитава с всички средства балканските владения на империята. Много от министрите предупреждавали, че страната не може да води успешна война срещу съюзените балкански държави поради дълбоката политическа, икономическа и финансова криза, разложението в армията и поради военното превъзходство на противниците. За да бъде избегната войната, министърът на външните работи Норадонгиян предлагал да бъде приложен чл. 23 от Берлинския договор, който предвиждал реформи, включително известна административна и етническа автономия на Македония. Правителството било склонно да се съгласи, но някои от министрите, като военния министър Назъм паша и министъра на флотата Махмуд Мухтар паша, категорично се противопоставяли. «Да бъде проклет този, който приеме чл. 23» — казвали те. Великите сили съветвали Високата порта да изпълни задълженията си по Берлинския договор. Турция се оказала изолирана и не можела да очаква помощ от големите европейски държави в случай на война въпреки договорните им ангажименти да гарантират териториалната ѝ цялост. «По това време — пише в спомените си Талят паша — никоя от държавите не виждаше интерес да помогне на Турция. Всяка от тях се стремеше да спечели на своя страна някоя от балканските държави. Те се ръководеха от политическите си интереси. Признаваха правото на балканските държави да обявят война на Турция и да откъснат

територии от нея, но не признаваха на Турция правото да обяви война на България, която в продължение на 500 години бе владение на Османската империя, и да си я възвърне.»

Склонността на правителството да приложи чл. 23 от Берлинския договор срещнала съпротивата на свалената от власт партия «Единство и напредък», както и на широки среди на ислямистки, националистически и туранистки движения. Започнали масови митинги и манифестации с викове: «Правителството предава Румелия на гяурите», «Долу член 23», «Долу предателите», «Харб истериз» («Искаме война»), «Яшасън харб» («Да живее войната»).

От друга страна, България, Сърбия, Гърция и Черна гора не можели да бъдат задоволени с евентуално приложение на чл. 23 от Берлинския договор. Те се готвели за освобождение на всички балкански територии от турско владичество.

В началото на октомври 1912 г. избухнала Балканската война.

Балканската война

«Общественото мнение в Европа погледна на първата Балканска война като на освободителна. Когато се заредиха победа след победа, естествено бе да се мисли, че тази война едновременно с провала на Турция означаваше и края на потисничеството на народностите.» Така Международната анкетна комисия, изпратена на Балканите от американската Фондация Карнеги за международен мир, започва раздела на доклада си за причините и характера на Балканската война.

За българите Балканската война през 1912–1913 г. е втора освободителна война след Руско-турската през 1877–1878 г. Затова тя е приветствана с огромен ентузиазъм. Хиляди българи бежанци от Македония и Тракия, неподлежащи на мобилизация, молили да бъдат приети като доброволци в армията. Редом със селяните от различни краища на страната, дошли с потури, цървули, червени пояси и калпаци на сборните пунктове, пристигали интелектуалци с бомбета, колосани яки и вратовръзки. Между тях били бележити учени, университетски преподаватели, писатели и поети, художници, скулптори и артисти. Пристигали и българи емигранти от Русия, Румъния, Сърбия, Англия, Франция, Австро-Унгария и дори от Северна и Южна Америка. Те изоставили работата си, дали спестяванията си за път до родината, за да вземат участие във войната. Подполковник Александър Протогеров и майор Петър Дървингов, македонски българи — офицери в българската армия, се заели с организирането на доброволците в Македоно-одринско опълчение, създадено по примера на народното опълчение през Руско-турската война. Командването на опълчението било оглавно от генерал Никола Генов, участник в Априлското въстание, опълченец в Руско-турската война, герой от Сръбско-българската война. Организаторите на опълчението получавали поток от телеграми: «Всички македонци, живущи в Русе, способни да носят оръжие, готови да тръгнат.» От Бургас: «Петстотин души българи македоно-одринци, живущи тук, желаят да вземат участие в предстоящата война.» От Варна: «Записаха се две хиляди души доброволци.» Следваща телеграма от Варна: Доброволците са вече три хиляди.» Телеграми от групи доброволци се получавали и от много други градове, в които живеели бежанци от Македония и Одринско, както и от отделни лица: «Не ме забравяйте» или, Днес пристигнах от Цариград. Съм на разположение».

Сформирани били три бригади с 15 опълченски дружини, всяка от по четири роти, в състав общо 16 844 души. Дружините получили имена на градове в Македония и Одринско.

Тридесет хиляди българи, родени в Македония и Одринско, подлежащи на мобилизация, били включени в специално създадените три бригади: Драмска, Сереска и Одринска.

Сформирани били и около 90 чети, които тръгнали заедно с редовната армия, други около 40 чети действали във вътрешността на Македония и Тракия, в тила на турската армия. Общият брой на четниците надхвърлял две хиляди, а заедно със селяните, които ги подпомагали — около 15 000. Четите в Македония и Одринско били водени от популярни стари войводи, участвали в Илинденско-Преображенското въстание, като Васил Чекаларов, Ефрем Чучков, Михаил Герджиков.

България поела върху себе си най-голямата тежест на войната. Тя изправила срещу Турция по-многочислена и по-добре въоръжена армия, отколкото другите три държави от Балканския съюз — 738 054 души войници и офицери. Числеността на армиите на другите три страни възлизала общо на 347 495 души, от които на Сърбия 230 195 души, на Гърция 77 300 души и на Черна гора около 40 хиляди души.

Огромната част от близо милионната армия на Турция била хвърлена срещу България. От 913 580 турски войници и офицери и 1612 оръдия срещу България воювали 757 980 души и 1390 оръдия, срещу Сърбия 90 400 души и 120 оръдия, срещу Гърция 39 200 души и 68 оръдия и срещу Черна гора 26 000 души и 34 оръдия.

Кореспондентът на френския в. «Журнал» съобщавал от София: «В България няма здрав човек, който да не е нарамил пушка.» Кореспондентът на руския в. «Биржевые новости» пишел: «Аз видях 60-годишни старци, дошли при военните власти с воловете си и с възрастните мъже в семействата си, да искат, не да молят, а настоятелно да искат да бъдат зачислени в обозите, воловете им да бъдат взети, а синовете и внуците им да бъдат изпратени на фронта. Видях сцени на невероятен подем и на почти епични самоотрицания и самопожертвувания.» Френският военен аташе в София майор Камий дьо Матарел съобщавал в доклад, че мобилизацията се обявявала навсякъде с биене на камбани и с масово стичане на мъже, жени, старци и деца, които изпращали на фронта с цветя своите съпрузи, бащи и братя.

Главният боен театър, на който били съсредоточени най-многочислени военни сили и където се решавал изходът от войната, бил Маришкият театър в Тракия.

Войната била обявена на 5 октомври 1912 г. Същия ден започнали военните действия. Помощник-главнокомандващият турските войски, военният министър Назъм паша (по традиция главнокомандващ бил султанът), дал заповед на командващия Източната турска армия Абдулах паша да премине с войските си границата и да настъпи на българска територия. През първите дни на сраженията турският печат подел шумна кампания за повдигане духа на войските и на населението с пропагандни съобщения за победи на турската армия срещу българите. Султанът дори отправил поздравления към армията за тези победи. В същото време командващият Трети турски корпус Махмуд Мухтар паша, син на великия везир Ахмед Мухтар паша, съобщавал с телеграма на баща си и на Абдулах паша: «Изгубих с. Петра и отстъпвам. Не ще мога да задържа Лозенград. Налага се оттеглянето и на другите корпуси вляво от мен, за да не бъдат изложени на опасност.» Първата голяма победа на българската армия в Балканската война била победата при Лозенград. На 11/24 октомври 1912 г. жителите на този най-голям след Одрин и най-български град в Източна Тракия посрещнали с биене на църковните камбани българските войски и ги обсипвали с цветя. Българи, гърци, арменци се стекли да наблюдават военния парад на българските войски, приет от освободителя на града, командващия Трета българска армия генерал Радко Димитриев, посрещнат по стар български обичай с хляб и сол.

На 12 октомври Махмуд Мухтар паша изпратил нова телеграма до великия везир: «С такава армия не е възможно да се продължава войната. Причините за нашето поражение трябва да се търсят в лошата военна организация и в липсата на дух у нашите хора от запаса. Армията

започва вече да граби и пали околните турски и християнски села. Още днес ще дам заповед за екзекуции за назидание.»

Двадесет и седемте чуждестранни кореспонденти в Цариград, някои от които се движели с турските войски, известили на Европа и на света сензационна новина: българските войски превзели най-укрепения след Одрин град на Източна Тракия. Главният редактор на френския в. «Матен» Стефан Лозан, който се ползвал с благоразположението на турския министър на външните работи Норадонгиян, бил поканен на вечеря в дома на министъра. «Министърът — пише по-късно в спомените си френският журналист — влезе в салона побледнял, с отчаяна физиономия. Още звучат в ушите ми треперецият му глас и думите: «Случи се нещо невиждано в нашата история. Нашата армия напуснала Лозенград. Нашата армия е победена от българите. Уплашила се и избягала.»

Авторите на «Подобна османска история» пишат за военните операции в Лозенградския район: «Най-важният фронт бе Източният. Сраженията между османската и българската армия се развиха между Лозенград и Одрин. Особено тежки поражения претърпя османската армия при Бунархисар и Селиолу. Победена, тя бе принудена бързо да се оттегли към Люлебургаз. След превземането на Лозенград българите предприеха настъпление към Одрин. След неуспешен опит да се изтеглят, нашите войски бяха обкръжени в Одрин. Втората битка с българите стана от 22 октомври до 3 ноември при Люлебургаз. Османската армия бе наново победена. Противникът започна бързо да напредва към Чаталджа. Българите стигнаха чаталджанските позиции и започнаха да ги атакуват. Оръдейните гърмежи вече се чуваха в Истанбул. Градът бе обхванат от паника. С разрешение на правителството големите държави изпратиха по два кораба, другите по един и стовариха 2250 войници, за да охраняват техните поданици в посолствата и други учреждения и предприятия. Това показва, че и тези държави са вярвали, че Истанбул ще бъде завзет от българите. Българите щяха да влязат в този град, в който и руснаците не влязоха през 1878 г.»

В спомените си «Последните десет години на Османската империя» турският офицер, герой от преврата през 1908 г. Еюб Сабри бей пише: «Най-катастрофалното поражение бе в Тракия, но цензурата не разрешаваше да се публикува нито една от тези истини, пълни с горчива поука.»

Тъкмо обратното — по нареждане на правителството и под контрола на цензурата турският печат излизал с фантастични съобщения за «победи» на турската армия. Според тези съобщения корпусът на Явер паша «разбил» българските войски и «настъпвал» по посока на Ихтиман и София. Корпусът на Явер паша действително се движел по посока на Ихтиман и София с 9363 войници и 246 офицери начело със самия паша, но като военнопленници. Корпусът бил напълно разбит и пленен от Македоно-одринското опълчение. Плененият Явер паша се представил на командира на опълчението генерал Генов. Генералът му върнал сабята и го успокоявал с думите: «Без да имаме помежду си каквото и да е неприятелство, ние се бихме, защото двете държави водят война. Вие паднахте в плен, както при други условия можехме да паднем в плен ние. Това е война и съдбата така благоволила. Вие можете да се утешите, че си изпълнихте дълга. Нека това ни ободрява да прекарате дните в плен щастливо.»

Между жертвите от българска страна в сраженията с корпуса на Явер паша бил доброволецът Никифор Николов Генов, син на командира на Македоно-одринското опълчение. Генерал Генов понесъл с достойнство загубата на 17-годишния си син. «Освобождението на тези свети земи изисква жертви» — казал генералът, когато му съобщили печалната вест.

Междувременно във Високата порта била извършена промяна. Великият везир Ахмед Мухтар паша не желал да носи повече отговорност за катастрофалната война и подал

оставката на правителството. На 29 октомври 1912 г. било съставено правителство с велик везир смятания за непримирим противник на младотурците Кямил паша. След разгрома на Източната турска армия, която успяла да се задържи едва на чаталджанските позиции, правителството помолило великите сили да посредничат за сключване на примирие и за започване на преговори за мир. Отговорът бил, че пътят към мира минава през София и Високата порта трябва да се обърне към балканските съюзници. Великият везир се обърнал към цар Фердинанд, но българският монарх бил завладян от налудничавата идея да влезе като победител в Цариград, да диктува в османската столица мира и като византийските императори да постави корона на главата си в прочутата византийска църква «Света София». Той дори си поръчал специална каляска и униформа за мечтания ден и питал началника на генералния щаб на българската армия генерал Фичев: «Ще можем ли да превземем Цариград?»

Фердинанд не уведомял съюзниците за молбата на турското правителство за примирие, не се вслушал и в съветите на командващите армии да се започнат преговори за прекратяване на войната при благоприятни за България условия, когато Турция се смята за победена. От друга страна, българската армия също понесла загуби в сраженията и от холерната епидемия. На своя глава Фердинанд заповядал атака срещу чаталджанските позиции, където турците се укрепили с 275–хилядна армия и 350 оръдия при постоянно пристигащи нови подкрепления. Българските сили на Чаталджанския фронт възлизали на 175 000 души под командването на генерал Радко Димитриев. В двудневните сражения на 4 и 5 ноември българските загуби били 5000 убити и 12 000 ранени. Турските загуби били по-големи — 7000 убити и 14 000 ранени, но удържали позициите си. След неуспеха на атаката Фердинанд приел предложението на турското правителство за примирие. Примирието било подписано на 20 ноември в Чаталджа. От турска страна подписът поставил военният министър и помощник-главнокомандващ Назъм паша. Същият, който при започването на войната се хвалел, че след няколко дни ще бъде в София. Една карикатура от известния турски художник Джем показва Назъм паша на гишето на цариградската гара. Напереният паша казва на билетопродавача:

- Момче, един билет да се поразходя до София, Белград, Атина.
- Сам ли сте?
- Засега със 700 000 души.

Преговорите за мир започнали в Лондон. Назъм паша подписал примирието, когато Одрин бил обсаден от българските войски, стигнали до Чаталджа на 40 км. от Цариград, а бягащи след поражението си при Лозенград — Люлебургаз турски табури и полкове се спрели едва на брега на Мраморно море. Турското правителство и военното командване били окуражени от неуспеха на българската атака при Чаталджа. Станали по-неотстъпчиви, отколкото при предишната си молба за примирие и мирни преговори, когато били в по-трудно положение и готови на големи отстъпки. Но и сега те били убедени, че Турция не е в състояние да продължи войната. На заседание на правителството великият везир Кямил паша казвал на министрите: «Ефендилер, виждате, че изживяваме трагични и опасни дни. Ако българската армия влезе в Истанбул, никой не знае какво ще стане. Аз съм стар, вече съм на 80 години. Нищо няма да спечеля, ако още малко поживея, но мисля за вас, мисля за жените и децата.»

Правителството било готово да отстъпи територията на запад от линията Мидия — Енос, но без Одрин. Някои от министрите били склонни да бъде отстъпен и Одрин и преговорите продължавали.

Лидерите на «Единство и напредък» обвинили правителството на Кямил паша в предателство към интересите на страната. На конспиративни срещи в конака на принц Саид Халим те обсъждали план на Талят паша за нов военен преврат. Някои от членовете на

комитета на «Единство и напредък» проявявали колебание. Фетхи бей, бъдещият турски посланик в София, казвал:

— Мирът още не е сключен. Да оставим революционните методи. Според мен ние не можем да задържим Одрин. Нека оставим правителството да подпише мирния договор. С това то ще падне пред очите на народа, а на нас ще даде сила.

— Не приемам такова решение. Трябва да свалим правителството — изкрещял Енвер бей.

— Кой ще го свали?

— Аз с верни приятели — отвърнал Енвер, който вече оспорвал на Таят паша главното лидерство на «Единство и напредък».

Решението за преврат било взето. На 10/23 януари 1913 г., когато правителството обсъждало окончателния отговор на условията за мирния договор, младотурските лидери Таят, Джемал, Енвер със свои военни и цивилни привърженици тръгнали към Високата порта. Те събирали около себе си фанатизирани тълпи с лозунги за сваляне на правителството, което предавало Румелия на гяурите. Оратори крещели: «Съотечественици, Одрин отива. Правителството на Кямил паша в този момент подписва документите за мирния договор за предаване на втората столица на Османската империя на българите. Елате с нас всички заедно да идем във Високата порта и да поставим край на предателството. Ето, вижте, героят на Хюриета Енвер бей на кон върви към Високата порта.»

Енвер на кон, облечен в парадна униформа, призовавал: «След мен, да спасим отечеството.» Някои се покатерили по оградата и започнали да прескачат в двора. Енвер с неколцина офицери спрял коня пред стълбите, слязъл и повел заговорниците към заседателната зала. Скоро отвътре се чули изстрели. Повторила се кървавата сцена с убийството на министрите в конака на Мидхат паша през 1876 г. Военният министър Назъм паша се изправил пред Енвер бей: «Стойте, какво правите?» В този момент нов изстрел повалил Назъм паша. Последните думи на военния министър били: «Вие ме измамихте. Това ли е честната дума, която ми дадохте?»

Кой бил убиецът на Назъм паша? Някои смятали, че е Енвер бей, но той отричал. «Ние нямахме намерение да убием Назъм паша. Ние възнамерявахме да го правим велик везир. Той бе по погрешка убит» — казвал Енвер, който бил привлякъл към заговорниците военния министър, обещавайки и на него садразамския пост. Назъм паша оказвал услуги на младотурските лидери, като назначавал техни съмишленици на отговорни места в армията. Той знаел, че се готви преврат, но не допускал, че ще се стигне до убийства, не можел и да помисли, че той ще бъде една от жертвите.

Енвер бей преминал през трупове на 5 души и влязъл при великия везир Кямил паша: «Народът не ви иска. Напишете и подпишете оставката си» — заповядал той на великия везир. Кямил паша, без да проговори, взел лист хартия и написал, че подава оставка «по искане на военните». Енвер добавил: «и на народа». След това излязъл пред насъбралата се тълпа и се провикнал: «По волята на народа правителството на Кямил паша подаде оставка. Тази страна бе спасена от деспотизма на Абдул Хамид с революцията на «Единство и напредък». Новият велик везир ще бъде командващият Харекет ордусу Махмуд Шевкет паша. Той ще спаси нашия Одрин от българите. Сега ние отиваме в двореца да поднесем на падишаха оставката на Кямил паша.»

Султанът бил осведомен, че «героят на Хюриета» Енвер бей моли да бъде приет, за да съобщи важна новина.

— Да заповяда — отговорил султанът.

Енвер козирувал, звъннал с шпорите и рапортувал: «Падишахъм, по волята на народа преди половин час патриотите влязоха във Високата порта. Военният министър Назъм паша бе убит по погрешка. Садразамът Кямил паша бе заставен да подаде оставка. Ето, поднасям на Ваше Величество оставката на правителството.

Султанът, объркан:

— Я, така ли, момчето ми! Вах, вах, ами сега какво ще правим!

— Бившето правителство опропасти отечеството, падишахъм. Цяла Румелия отива. «Единство и напредък» не може да остави отечеството в това положение. Патриотите от «Единство и напредък» поемат съдбините на страната. От името на армията предлагам да назначите за велик везир Махмуд Шевкет паша.

— Добре, синко. Така да бъде и да е хаирлия. Щом тези хора били неспособни и невежи, да си отиват, та и аз да се отърва от тях.

За военен министър на мястото на убития Назъм паша бил назначен крайният шовинист Изет паша, който поемал командването и на армията като помощник на султана. Саид Халим паша, на когото било обещавано великото везирство като един от ръководителите на «Единство и напредък», бил удостоен с поста председател на Държавния съвет. Талят, Енвер и Джемал предпочели временно да действат зад кулисите, да управляват страната чрез «Единство и напредък» и с послушно правителство.

Новото правителство прекъснало преговорите за мир в Лондон. Военните действия били подновени. Балканската война навлязла във втората си фаза.

По идея на Енвер бил разработен план за голяма военна операция — десант на брега на Мраморно море, до чиито брегове стигнали българските войски, за да бъде прекъсната връзката между войските на балканските съюзници, стоварените войски да настъпят към Одрин и да освободят града от обсадата на българите. На 25 януари 1913 г., когато се водели боевете в Галиполския полуостров и при Булаир, 35 транспортни кораба, придружени от 15 бойни, стоварили 30-хилядна турска армия при Шаркьой. В тридневни ожесточени сражения, в които наново се отличили македоно-одринските опълченци, десантът бил ликвидиран, голямата операция, командвана от Хуршид паша, претърпяла пълен неуспех.

Одринската епопея

Най-голямата битка през цялата Балканска война по всички фронтове и най-голямата победа за балканските съюзници била битката за Одрин и победата на българската армия, превзела с шурм Одринската крепост. Одринската армия наброявала 76 920 турски войници и офицери, а самата крепост била отбранявана от 56 920 души с командир един от талантливите турски военачалници Шукри паша. Само 20 дни след обявяването на войната на 5 октомври българската армия достигнала и обсадила Одрин. Битката завършила на 13 март 1913 г. ст. стил. На тази дата Шукри паша изпратил последната си телеграма до Високата порта: «Всичко е свършено. Българските войски нахълтват в самия град.»

«Над крепостта, която ни вдъхваше чувство за победа, беше издигнато бяло знаме. Войниците излязоха от окопите си и в безредие вървяха един подир друг с нерешителни стъпки. Мнозина плачеха» — пише в дневника си турският офицер Хасан Джемал, участник в боевете за Одрин.

Над крепостта и на минаретата на прочутата джамия «Султан Селим», шедьовър на най-великия турски архитект Синан, потурчен християнин според някои данни — по произход от Широка лъка, се развявали български знамена. Шукри паша се предал с целия Одрински

гарнизон — 65 000 души, от които 15 паши (генерали) и 12 000 офицери. Пленени били 600 оръдия и 16 турски знамена, големи количества други оръжия. Честта за пленяването на Шукри паша се паднала на командира на Първи гвардейски полк — полковник Мархолев. Пашата бил отведен при генерал Георги Вазов, брат на народния поет Иван Вазов. Генерал Вазов командвал войските на Източния сектор, които на 11 март в един часа следобед с открита атака започнали щурма на Одринската крепост, извършили първия пробив на турската отбрана. На 13 март в 10 часа преди обяд в единодействие с другите войски записали в историята величавата епопея на българската армия — превземането на смятаната за непревземаема Одринска крепост.

Шукри паша заедно с щаба си бил представен на командващия Втора българска армия генерал Никола Иванов, който ръководил обсадата и операциите за превземането на крепостта. От Одрин потеглила по пътя на пленничеството най-дългата колона военнопленници през Балканската война, водена от Шукри паша. В София като военнопленник пашата престоял сто дни и след това бил освободен. Други командири на турската армия през Балканската война, между които и командващият Източната армия Абдулах паша, били изправени пред съд от правителството на младотурците с обвинение за неспособност и грешки в командването, но Шукри паша и днес се възхвалява редом с Осман паша като герой. В учебниците по история винаги се отбелязва, че цар Фердинанд върнал сабята на Шукри паша в знак на уважение заради храбростта му и изпълнения дълг пред страната си. Връщането на сабята е любопитен случай: това не било сабята на Шукри паша, който се явил пред Фердинанд без сабя. Царят заповядал да му дадат някаква сабя, за да се извърши церемониалът по връщането ѝ.

«Така — пише в спомените си генерал Иванов — се извърши превземането с открита атака на Одринската крепост, което учуди военните среди, издигна името на България и прослави българското войнство по всички части на света. Нека не се стесняваме от нищо, а да разказваме на днешните и бъдещите поколения за подвизите, извършени от родната армия, за да им внушаваме увереност в светлото бъдеще на България.»

Военни специалисти от много страни, някои от които се движели като кореспонденти или членове на военни мисии с армиите на воюващите, други, дошли в Одрин след превземането му от българската армия, за да проучат операциите, са единодушни: победите на българите се дължат преди всичко на справедливия за тях и народен характер на Балканската война. Дължат се на високия дух, патриотизъм и готовност на българина на саможертва за освобождението на братята си от Македония и Тракия.

Според генерал Радко Димитриев «Балканската война не е война на генералите, а на народа. Той бе истинският и единствен герой.»

Но победите се дължат и на умелото командване на талантливите пълководци и храбрите млади офицери, на техните нововъведения във военното изкуство. С въздушните си бомбардировки над Одринската крепост поручиците летци Радул Милков, Продан Таракчиев и Христо Топракчиев първи в световната военна история използват самолета за бойни действия.

Победите на българската армия се дължат и на бързия и голям напредък на младата българска държава. «Никой не е отивал толкова бързо и толкова далеч, колкото българите напреднаха през последните 30 години.» Тази оценка, публикувана в американския печат през ноември 1912 г., принадлежи на Теодор Рузвелт, президент на САЩ през периода 1901–1908 г.

Не трябва да се забравя, че Балканската война се водеше на тогавашната турска територия в Македония и Тракия, но голямото мнозинство от населението на тази територия не бе турско, то бе българско и подпомагаше българската армия и войските на съюзниците.

Младотурските лидери, които с преврат свалили правителството на Кямил паша затова, че било готово да предаде Одрин на българите, сами предали втората столица на Османската империя. Падането на Одрин означавало фактически края на войната. След поражения на турската армия и на Вардарския фронт в боевете с армиите на Сърбия, Гърция и Черна гора турското правителство чрез своя посланик в Лондон помолило английския министър на външните работи да посредничи за примирие и за започване на преговори за мир с балканските съюзници. На 17/30 май 1913 г. в Лондон бил подписан мирният договор. Чл. 2 от договора гласи: «Негово величество императорът на отоманите отстъпва на Техни величества съюзените владетели всички територии от своята империя на европейския континент на запад от линията Енос на Егейско море до Мидия на Черно море, с изключение на Албания.» Албания придобивала независимост.

Така правителството на Махмуд Шевкет паша, поставено на власт от младотурците с преврата на 10/23 януари 1913 г., за да спасява Румелия и Одрин, с Лондонския договор приело границата Мидия — Енос и отстъпило Одрин на българите. Сега противниците на «Единство и напредък» обвинявали в предателство младотурските лидери и правителството на Махмуд Шевкет паша, което сключило мирния договор. На 11 юни 1913 г. на път за Високата порта с каляската си, когато пресичал площад «Баязид», Махмуд Шевкет паша бил застрелян от атентатори от опозицията. По улиците на Цариград започнал лов на заговорници и престрелки с бягащите убийци. Заловени били 350 души. По бързата процедура 12 от тях били осъдени на смърт и публично обесени на мястото на атентата. Други стотина души били осъдени на различни срокове затвор, някои и на доживотен.

Новото правителство било съставено от младотурски лидер — принц Саид Халим паша. За министър на вътрешните работи бил назначен ръководител номер едно на «Единство и напредък» Талят паша.

«Този атентат ние трябва да използваме като чудесен претекст да смажем опозицията. Ще я смажем, ще я смажем» — заканил се Талят паша.

Ликвидирането на опозицията младотурските ръководители започнали с повторното си идване на власт чрез преврата на 23 януари 1913 г. След убийството на Махмуд Шевкет паша разправата с опозицията била жестока. Установен бил и фактически, и формално еднопартиен режим. Допускано било съществуването само на организации и клубове, които подкрепяли партията «Единство и напредък» и неполитически сдружения, също поставени под контрола на управляващата партия. «От 1908 до 1918 г., с изключение на шест месеца (от 16 юли 1912 до 23 януари 1913 г.), управляващата партия «Единство и напредък», в близо десетгодишния период, през който остана на власт, бе установила режим на управление на една партия в пълно противоречие с духа и смисъла на конституционния режим... От 1913 до 1918 г. (докогато са на власт младотурците на Енвер — Талят — Джемал) срещу управляващата партия няма опозиция... Многопартийният режим и наред с това всички права на личността и юридически, и фактически бяха премахнати. Целият политически живот, целият правов ред бяха обсебени от една група в управляващата партия и в края на краищата от няколко души в тази група» — пише проф. Тарък З. Туная в «Обявяването на Хюриета».

Първата национална катастрофа на България. Обезбългаряването на Източна Тракия

Балканските съюзници България, Гърция, Сърбия и Черна гора победили Турция в Балканската война, но не могли да се споразумеят за подялбата на Македония. Спорът довел до

избухването на втора балканска война — Междусъюзническата. Тя започнала със заповедта на цар Фердинанд от 16/29 юни 1913 г. до българските войски да настъпят срещу войските на Сърбия и Гърция.

Българската общественост осъди този акт като «престъпно безумие». С това име той остава в българската история. Но само България ли носи отговорността за Междусъюзническата война, която доведе до националната ѝ катастрофа?

«Грижата да се търси само един виновник — се заявява в доклада-анкета на комисията Карнеги — ни се вижда погрешна и недостатъчна да осветли дълбоките причини за народната катастрофа на България. Освен това не трябва да се взема под внимание само юнският ден, а общият ход на двете войни.»

Разглеждайки претенциите на трите балкански държави за Македония, докладът констатира: «Владетелите хранеха илюзия, която скоро се изпари пред действителността. Сръбският, както и гръцкият войник твърдо и наивно вярваше, че в Македония ще срещнат хора, говорещи на техния език, викащи «живио» и «зито». Те завариха хора, които викаха «ура». Те не ги разбираха добре или съвсем не ги разбираха. Без съмнение учението за сръбска или гръцка Македония, което те бяха усвоили от детинство, пострада от това, но патриотическото убеждение, че Македония трябва да стане сръбска или гръцка, ако не беше още такава, ни най-малко не се поколеба от това.»

Без да омаловажава отговорността на българската страна, комисията, като разглежда неоспоримите факти до фаталната дата 16 юни, стига до извода, че войната е била предварително подготвена от Сърбия и Гърция с тайни военни и политически споразумения. Те са чакали само България да даде повод, като първа предприеме военни действия, за да понесе цялата отговорност.

Този извод е потвърден от документално установените факти по-късно, когато тайните споразумения станаха обществено достояние.

Както е известно, началото на създаването на Балканския съюз е поставено с Договора за приятелство и съюз между България и Сърбия, подписан на 28 февруари 1912 г. На следния ден, 29 февруари, е било подписано тайно приложение към договора. С чл. 2 на тайното приложение «Сърбия признава на България правото на територията източно от Родопите и река Струма, а България на Сърбия правото на територията северно и западно от Шар планина». Що се отнася до територията на т. нар. Вардарска Македония, същият чл. 2 на тайното приложение гласи: «... Сърбия се задължава да не дири нищо отвъд линията, отбелязана на приложената карта и която линия почва от турско-българската граница от върха Голем (северно от Криворечна паланка), следва изобщо югозападно направление до Охридското езеро» (изброяват се географските точки, по които минава линията). Следователно в безспорната, призната от Сърбия българска зона влизат градовете Битоля, Прилеп, Щип, Велес, Охрид, Гевгели и др., както и територията източно от долното течение на р. Струма. Територията между линията Крива паланка — Охрид и Шар планина е означена като «спорна зона», чиято съдба ще бъде решена с арбитража на руския император, ако България и Сърбия не могат да се споразумеят. Но в тази «спорна зона» влизат такива градове на Македония с българско население като Скопие, Куманово и др. В доклада на комисията Карнеги е поместена твърде подробна карта на линиите на разпределението на териториите според тайното българо-сръбско споразумение.

Така, без да се съобразява с националните интереси на България, с интересите на българския народ и на българите в Македония, цар Фердинанд приема произволния дележ на Македония чрез тайното споразумение със Сърбия, като поставя в спорната зона голяма част от

нея. На 29 април 1912 г. била сключена военна конвенция между двете страни за задълженията им относно участието с войските си във военните операции.

Както в приложенията, така и в съюзния договор съществуват някои неясноти и непълноти, които по-късно се използват от сръбската страна за оправдаване заграбването не само на «спорната», но и на безспорно признатата българска зона. А в съюзническия договор между България и Гърция, подписан на 16 май 1912 г., не съществува текст за съдбата на териториите, които ще бъдат освободени.

Много скоро след подписването на българо-сръбския съюзен договор и на тайните приложения към него от сръбска страна започнали действия, несъвместими с договора. Установените нарушения са главно следните:

На 15 септември 1912 г., шест месеца след подписването на договора и двадесет дни преди започването на Балканската война, сръбският министър-председател Никола Пашич със секретно писмо-циркуляр № 5669 дава указания на сръбските дипломатически представители в чужбина да лансират пред правителствата, към които са акредитирани, идеята за присъединяване към «стара Сърбия» както на спорната, така и на безспорната българска зона.

Осем месеца по-късно, на 15 май 1913 г., с писмо до българското правителство Пашич вече настоява за ревизия на съюзния договор и приложенията към него, като иска нови територии освен предвидените.

През февруари 1913 г., когато българската армия води тежки боеве при Одрин, Чаталджа, Булаир и отбива турския десант при Шаркьой, като осигурява тила на гръцката и сръбската армия, в Солун на тайна среща представители на сръбската и гръцката военна лига обсъждат оперативни планове за общи военни действия срещу България.

На 19 май 1913 г., само два дни след подписването на Лондонския мирен договор между съюзниците и Турция, с който се слага край на Балканската война, в Солун е подписан таен договор между Сърбия и Гърция. С него се уговарят подялбата на Македония, установяването на обща граница между Гърция и Сърбия и границите на двете страни с България. С чл. 5 на договора Сърбия и Гърция се задължават да си помагат с всички сили и да обявят война на България, ако тя не приеме исканията им.

Същия ден е подписана и тайна военна конвенция за действията, които въоръжените сили на двете страни ще водят срещу България. Чл. 6 от конвенцията гласи: «Военните операции против България ще се основават върху общ оперативен план.» В чл. 8 се заявява: «Тъй като военните операции на съюзните армии на Гърция и Сърбия имат за окончателна цел унищожаването на военните сили на България, то ако едната от двете армии няма възможност да постигне тази цел на своя собствен театър на военните действия, тя се задължава да приеме помощта на другата армия на същия театър на военните действия... за да може по такъв начин чрез обща акция на двете съюзни армии да бъде принудена България да се подчини на условията, които ще й бъдат наложени от двете съюзни държави, и да сключи мир.»

Тъй като българската армия била ангажирана почти изцяло във войната срещу Турция на Маришкия театър и с незначителни сили на Вардарския, сръбските и гръцките войски окупирали голяма част от Македония. Те вече предявявали претенции за разпределението на освободените територии на базата на окупацията, за да бъде България поставена пред свършен факт.

Що се отнася до арбитражната мисия на руския цар, комисията Карнеги смята за отговорни както България и съюзниците ѝ, така и колебливостта на руското правителство.

«Изгледите за наследството на «болния човек» и реализирането на «великите национални идеали» — една «велика Сърбия», една «велика Гърция», една «велика България» четем в

доклада на Карнегиевата анкетна комисия — пречеа на тези малки държавици да се съгласят за постигане на техните общи цели.»

След координираното съсредоточаване на сръбски и гръцки войски срещу България последвали инциденти-престрелки, за да се предизвика българската страна да предприеме военни действия. Търсеният повод не закъснял — цар Фердинанд се хванал на уловката и на 16 юни 1913 г. заповядал настъпление на българската армия.

Заповедта на сръбския крал Петър I за започване на военните действия срещу българската армия носи дата 18 юни 1913 г., но тази дата е допълнително попълнена ръкописно на предварително напечатан текст, като е било оставено място за датата.

Междусъюзническата война на Сърбия, Гърция и Черна гора, към които се присъединила и Румъния, срещу България наложила изтеглянето на българските войски от турската граница и съсредоточаването им срещу довчерашните съюзници.

Турция се възползвала от войната между съюзниците и нарушила Лондонския договор. Турските войски преминали установената с договора граница Мидия — Енос.

В спомените си Джемал паша, един от тримата главни ръководители на «Единство и напредък», пише: «Започна втората Балканска война. Ние трябваше да се възползваме от случая да настъпим срещу българите и да завземем отново Одрин. Английският министър на външните работи сър Едуард Грей чрез английския посланик при Високата порта ни убеждаваше да се откажем от това намерение. С речи в Камарата на депутатите той започна да заплашва Турция, а в Камарата на общините заяви: «Ако турците се възползват от българското поражение, ако нарушат линията Мидия — Енос и завземат отново Одрин, наказанието, което ще получат за това, ще бъде тежко. Те не само ще бъдат лишени от всичките си владения в Европа, но може да загубят и Истанбул.» Английското правителство ни връчи нота, с която енергично протестираше срещу нападението на линията Мидия — Енос.»

Въпреки протестите на Англия, под чийто патронаж бил сключен Лондонският договор, турската армия нахлула в Източна Тракия, окупира Одрин и продължила настъплението си, за да унищожи и прогони всичко българско в Одринско.

Нападната от всички страни от въоръжените сили и на четирите си съседни държави, България била принудена да поиска примирие и да сключи мир със Сърбия, Гърция, Черна гора и Румъния. Договорът бил подписан на 28 юли 1913 г. в Букурещ. С този договор-диктат България изгубила спечеленото от армията ѝ по бойните полета. Голямата част от Македония била поделена между Сърбия и Гърция, Румъния си присвоила Южна Добруджа. На България била оставена само една незначителна част от Македония (Пиринския край) и освободената от нейни войски Западна Тракия, която пет години по-късно ѝ била отнета с Ньойския договор и дадена на Гърция.

С Букурещкия мирен договор завършила войната между съюзниците, но настъплението на турските войски продължавало. Целта на младотурските лидери била с изкореняването на българското население да бъдат премахнати завинаги аргументите на българските законни претенции за Източна Тракия. В жестокостите над българското население особено се отличили ордите на Енвер бей. «Хайде да ви видя. Тръгвайте, навлизайте в България, хвърляйте всичко в ужас» — цитира заповедта на Енвер бей полковник Хюсаметин Ертюрк.

В спомените си турски паши и политици, включително Ататюрк и Иньоню, характеризират Енвер бей, когото отблизо познавали, като маниакален тип, фантазьор и авантюрист, жаден за слава, безскрупулен карьерист, обладан от мания за величие. Самият той се оприличавал на Наполеон. Кязим паша (генерал Кязим Карабекир), който също добре познавал Енвер, пише в спомените си: «Той бе повярвал, че съдбата го е предопределила да

бъде Наполеон.» Енвер питал Кязим Карабекир: «Кязим, казват, че бялото на веждата ми било знак на покорител на света. Ти какво ще кажеш?» Пред приятеля си — съвипусник от военното училище Фахретин Атали, казвал, че бил предопределен от аллаха да спаси Османската империя.

Енвер виждал добър случай във възкачването на трона на полуграмотния и безличен султан Мехмед V Решад да се възползва от слабохарактерността на новия падишах. Султанът от своя страна се нуждаел от услугите на амбициозния Енвер и го сгодил за 12-годишната дъщеря на един от братята си, без годениците да се познават дотогава. Те не са се виждали и няколко години след годежа, преди да се оженят. Така Енвер бей станал «дамад» (султански зет), влязъл в султанската фамилия, от подполковник бил произведен направо в чин генерал (паша), а по-късно станал военен министър, помощник на султана като главнокомандващ армията.

В българската история Енвер паша остава с прокълнатото от източнотракийските българи име на палач. В първите дни на юли 1913 г. той влязъл в Одрин като «герой», след като предварително се уверил, че в града не са останали български войски. «Освободителят на Одрин», каквото звание си присвоил, повел редовни войски и башибозушки орди да палят, грабят и опустошават българските села и градове. В домовете им, по улиците, площадите и пазарите били избивани и клани не само българи, но и гърци и арменци. «И след всичко това — пишат в доклада си анкетворите на Карнегиевата комисия — една турска анкетна комисия се опитала да хвърли отговорността за грабежите и убийствата на арменците върху самите арменци. Един гръцки рапорт — се казва още в доклада на комисията — отбелязва: «Каймакаминът на Малгара поискал да се подпише декларация, утвърждаваща, че всички тези позори били извършени от... българската армия.» Декларации от този род били подписвани от някои гърци принудително под заплаха със смърт.

Анкетната комисия Карнеги проучила всички обвинения и факти за отношението на българската армия към турското население и турските военнопленници. В доклада си тя не пропуска да отбележи случаи на насилия над турското население, но цитира заповеди на българското командване за предотвратяване на всякакви ексцесии и отмъщение и за изправяне пред съд военни и граждански лица, които не се съобразяват с тези заповеди. Заповедите съдържат предупреждение, че ще бъдат наказвани със смърт провинените в предумишлено убийство и обир на ранени или пленени войници. Комисията добавя: «Сред ужасите, които сме принудени да опишем, чувстваме облекчение при прочитането на горните редове. Няма съмнение, че началниците на българската армия са се опитали да запазят честта на армията, и този опит успя да подобри поведението на войските и на помощните части. За чест на българското управление трябва да прибавим, че за да се спре ограбването на мюсюлманите, то издаде декрет, с който се обявяват за невалидни всички сделки по прехвърляне на имущество, извършени по време на войната.» Специални мерки били взети за запазването и охраната на историческите и културните паметници и на първо място на джамията «Султан Селим».

Комисията установила, че на следния ден след превземането на Одрин от българските войски генерал Вазов издал заповед да се раздаде на турските военнопленници по четвърт хляб, отделен от дажбата на българските войници. «Първият ден победителите войници разделиха своя хляб с пленниците и градското население» — отчита комисията и нарича това «трогателни сцени».

Заклучението на комисията е, че приказките за т. нар. «кошмари», за които говорят агитаторите на турската пропаганда, обвинявайки българите, съществуват само в тяхното въображение.

Илюстрация на трагедията на източнотракийските българи е разорението на голямото чисто българско село Булгаркьой, Кешанско. Булгаркьой е тракийският Батак.

Има една забележителна анкета на българския учен, проф. Любомир Милетич, издадена от Българската академия на науките под заглавие «Разорението на тракийските българи през 1913 г.». Само два месеца след обезбългаряването на Източна Тракия професорът, придружен от войводата Димитър Маджаров и фотографа Георги Трайчев, посетил много от местата на кървавите събития. Той се срещнал със спасилите се по чудо мъже и жени, които му разказвали как са били избити близките им, как са били разграбени и опожарени домовете им. Милетич е документирал анкетата си с повече от 50 автентични снимки на обезобразени трупове на избити и изклани българи, непогребани.

През 1913 г. всяко българско селище в Източна Тракия е дало човешки жертви, но село Булгаркьой държи трагично първенство.

Първата турска войска част от ордите на Енвер бей, водена от майор Кадри бей и лейтенант Нешат ефенди, влязла в Булгаркьой на 2 юли 1913 г. с един зловещ план за изстребление на жителите му. В събота, 6 юли, Нешат ефенди, който знаел български, с военен патрул обикалял по улиците и канел всички мъже да се съберат на поляната край селото на пътя за Кешан. Там командирът щял да им държи реч. Някои повярвали и отишли доброволно, други били отведени насила. Събрали се около 350 мъже. В неделя, 7 юли... Но нека предоставим на един от спасилите се (а те са само 8 души), Карамфил Стоянов, да разкаже на проф. Милетич какво е станало: «Ние се събрахме нагъсто един до друг. Офицерът два пъти мина, разходи се между двете редици, народа и войниците, които бяха срещу нас на десет крачки. След това същият даде заповед да стрелят в залп. Като гръмнаха, ние всичките, ударени, неударени, легнахме на земята. Втори път като гръмнаха, то бе веднага, стреляха, без да спрат, аз рипнах и ударих надясно, към север, офицерът бе вляво, и по реката поех към един вир. Подире ми бягаха още двама, та тримата легнахме във водата — само главата въвн. Имаше храсталак, щипци и къпини над водата. Там стояхме скрити от пладне до 10 часа вечерта. През туй време чувахме гърмежи по селото, но викове не се чуваха. Вечерта, като се измъкнахме из водата, бяхме трима: аз, Иван и Киро Вълчев, видяхме, че селото е в пламъци, а ние беж към корийката на изток, към Малгарско. В корията се срещнахме с избягалите от селото жени, деца и около 50 мъже. В тая кория се крихме до 48 дена...»

И така в покрайнините на с. Булгаркьой, на поляната на пътя за Кешан, на 7 юли 1913 г. към обяд останали да лежат повече от 340 човешки трупа на мъже от това село, надупчени от куршуми, мнозина довършени с щикове или заклани.

Какво е станало по това време в селото? За това научаваме от разказа на спасилите се мъже, които не отишли да чуят «речта» на турския командир и се укрили в домовете си. Между спасилите се бил дядо Димитър Киричев, интелигентен българин, търговец, който знаел няколко езика, държал кафене в селото. Турските офицери пили кафе в кафенето му.

Дядо Димитър разказва на проф. Милетич: «Като чух, че изгърмяха пушките, разбрах, че ще ни избият. След десетина минути почнаха да палят селото... Видях, че пред моята къща удариха две момчета на по 15 години. Едното беше Димитър х. Киров, а другото беше Димитър Савов. Тези момчета се бяха скрили на тавана на съседната къща, дето имаше 40 жени. Този ден има до 25 жени убити... Към 10–11 часа вечерта бабата вижда през прозореца — имаше месечина — 8 души войници, наредени, вървят към долната врата да влязат в къщата. С един камък счупиха вратата. Тогава излязохме през задния капиджик и влязохме в съседните къщи, които още горяха. Като бягахме от къща на къща, най-сетне излязохме от селото. Взехме по реката, та в Балкана, над селото Теслим. Там намерих събрали се до 500 жени и деца, повече

изпокрили се по шубраците... Гонеха ни като зайци, стреляха по нас, убиха тогава до 20–ина души.»

Общият брой на избитите и изклани мъже, жени и деца от Булгаркьой е 1100, поименно установени. От мъжете на това голямо българско село се спасили около 200 души, от които 140 били войници в българската армия, и други около 60 души, които през този ден не били в селото. От 2500 жители на Булгаркьой, всички българи, след 1913 г. в селото не е останал нито един.

Трагедията на Булгаркьой е описана и от анкетната комисия Карнеги. Нейните анкетъори са стигнали до същите факти. «Сведенията, които комисията събра за тези ужасни събития — се казва в доклада, — са черпени от четири различни източника и показанията съвпадат до най-малки подробности. Сведенията, които притежаваме, ни вдъхват абсолютна увереност, че в случая се касае за изстребление на българското население от турските военни власти според един систематично изпълнен план.»

Почти не останали български и други християнски села в Източна Тракия, които да не са пострадали. По-малко пострадал гр. Малко Търново, в който влязъл с войскова част един интелигентен турски офицер, Наил бей, преподавател във военното училище в Цариград. Той взел мерки да не бъдат допуснати изстъпления над българското население. Силно впечатление направило на турските офицери запазеното по опис, съставен под ръководството на кмета на града Иван Дяков, имущество, включително златни и други скъпоценности, изоставени от избягалите турски семейства при влизането в града на българските войски. Непокътнато всичко било върнато на турците.

Хиляди българи били принудени да потърсят спасение в България. «Източна Тракия изменя съвършено физиономията си. По-рано земите най-вече около Лозенград бяха населени с българи. Сега българите се изселват принудително. В безконечни редици те напускат Тракия начело със своите свещеници и заминават за България» — съобщава в. «Франкфуртер цайтунг» на 29 октомври 1913 г.

В цитираната книга на френския юрист Жорж Десбон авторът, след като описва убийствата, грабежите и насилственото изселване на българите от Източна Тракия, пише: «С тези средства не е трудно да се промени етнографският облик на една страна. За 50 години, ако дотогава не се променят нещата, пътешественикът, който би минал през една от тези области, не ще срещне вече нито едно българско село и ще се чуди, виждайки стари книги да отбелязват българския характер на населението.»

След Първата световна война събор на представители на източнотракийските българи решил да изпрати петиция до правителствата на великите сили и до мирната конференция в Париж. С петицията те протестирали срещу обезбългаряването на Източна Тракия, настоявали да бъде поправена несправедливостта и да бъде разрешено на прогонените да се завърнат в родните си места. Петицията била подписана с официално заверени подписи от 30 737 глави на семейства на 164 306 източнотракийски българи, бежанци в България. В действителност броят на тези бежанци бил далеч по-голям. Немалко от тях починали през периода 1913–1918 г., а други не са могли да подпишат петицията, тъй като не е стигнала до тях.

Въпреки декларациите на Високата порта, че турските войски не ще преминат на десния бряг на Марица, те прекосили реката и подложили на опустошение българските селища и в Западна (Беломорска) Тракия. Нахлули в околията на Димотика, Софлу, Фере, Дедеагач, Гюмюрджина, а и в други околии като Ивайловградска и Свиленградска, които днес са в границите на България. В с. Башклисе били убити 36 души. Село Каяджик било напълно опустошено. В с. Малък дервент жертвите били 54. Две хиляди турски войници и много

башибозуци нападнали Голям дервент, използвайки оръдия и картечници. Около 60 въоръжени българи, подпомагани от 20 четници от четата на войводата Руси Славов, отбранявали селото. В първото сражение загинали 14 българи и две жени. От 300 български къщи здрави останали само 30. В с. Кутруджа били застреляни или избити с щикове 46 мъже и няколко жени. Дюкяните на българи и гърци във Фере били разграбени, а градът изгорен. Разграбени били и селата Мерхамлъ, Балъкьой, Теке, Пишман, Тахтаджик и др.

Около 18 000 души бягали към Дедеагач да молят за помощ чуждестранните консули в града. На гарата били убити 18 души. «Не мога да ви помогна, нямам топове, нямам войска, какво да правя» — бил отговорът на английския консул на молбите на тези хиляди преследвани и избивани хора, събрали се около Дедеагач от 17 села. Много от тях били избити по пътищата. Между Дуган хисар и Пишман били убити 80 мъже и жени.

Няколко хиляди мъже, жени, старци и деца намерили смъртта си по долината на р. Арда. Една колона бежанци били настигнати от турски войски в «Армаганската долина», наречена «Долината на смъртта». Два месеца след трагедията проф. Милетич бил на самото място. С фотоапарат той документирал престъплението: човешки тела, още непогребани, разложени трупове, някои ядени от кучета. «Това, което след два месеца заварихме в «Армаган», беше достатъчно да се отхвърли всяко съмнение, че тук наистина е имало човешка касапница» — пише професорът. Жителите на цели села от Гюмюрджинско, Дедеагачко, Софлийско, Ференско стигнали дотук в колони, които се проточвали на по 6–7 км. Жертвите от Съчанли били 250, от Манастир — 150, от Окуф — 98. Близко до с. Аврен били открити труповете на 37 жени.

Край с. Ятаджик (гр. Маджарово) била касапницата на други две хиляди души. Те били избити по рекичката, при вливането ѝ в Арда, там, където днес е паметникът костница на жертвите. Някои се издавили при опита да преминат Арда. Много деца били изоставени по пътищата. «Сега дете по-малко от шест години е голяма рядкост у тия, които са бягали» — разказвал на проф. Милетич очевидецът Мавер Калоянов Радиков от Дуган хисар. «А пък на шосето оставени деца като мравки, повече от двеста» — казал свидетелят Христо Дамянов. Една спасила се разказвала как група жени били наредени една след друга и застреляни в гръб. Само тя останала жива — сметнали я за мъртва. Три дни лежала обляна в кръв, без да може да стане, и слушала детенцето си: «Стани, майко, защо лежиш, стани, майко, да наидеш татка.» Когато я открили и спасили, детенцето го нямало. Нямало я и момата, която турски войник отделил от другите, и казал: «Тая ще я взема, а вас ще убия.»

Повече от 20 000 души били спасени от четите на двама войводи — Димитър Маджаров и Руси Славов, които задържали турските войски и башибозуци, за да могат бягащите да преминат в «стара България». Имало случаи, когато четниците влизали в бой «на нож», за да отворят път за бягащите.

Ортакьой (Ивайловград) и Мустафа паша (Свиленград) били опожарени, много села в околията на двата града били разорени. Село Дутли (Черничево) дало 90 жертви, Арнауткьой (Гугутка) — 75, От 111 къщи в Гугутка останали здрави 9. Убитите в с. Гьокчебунар били 60. Много пострадали и селата Сива река, Покрован, Хухла и др. В Свиленград не останала здрава къща. В доклада на комисията Карнеги е цитиран разказ на стара жена, преживяла ужасите в града: мъжете били убивани един по един при смеха и одобрителните викове на мюсюлманската тълпа. Някой си палач Карагьоз Али променил начина на убиването с цел да забавлява тълпата. Когато един младеж, някой си Шопов, поискал да бъде убит по-скоро, за да не гледа тези грозни сцени, Карагьоз Али, пушейки цигара, му отговорил: «Бъди спокоен, момче, и твоят ред ще дойде.» Момчето било убито последно.

След реокупацията на Одринска Тракия от турските войски на 16/29 септември 1913 г. бил подписан Цариградският договор, по силата на който Източна Тракия оставала в Турция. От турска страна не било разрешено на нито едно българско семейство да се завърне в тази област. През 1925 г. на 15 октомври бил подписан Ангорският българо-турски договор за приятелство. Договорът признавал националните малцинствени права на мюсюлманите в България и на българите в Турция, когато в Турция вече нямало българи.

Букурещкият и Цариградският договор през 1913 г. наново променили картата на Балканския полуостров. Турция загубила 142 948 кв. км. или всичките си европейски владения с изключение на Цариградската област и Източна Тракия (26 369 кв. км.), Гърция увеличила територията си с 58 057 кв. км., Сърбия с 38 047 кв. км., Румъния с 8345 кв. км., Черна гора с 14 956 кв. км., Албания придобила независимост. България, която изнесла най-голямата тежест на Балканската война и дала най-много жертви, увеличила територията си с 24 000 кв. км. (Западна Тракия, Пиринската част на Македония и някои териториални придобивки в Източните Родопи и Странджанско), но изгубила Южна Добруджа, а след Първата световна война и Западна Тракия.

Краят на султаните

По време на Балканската война и след нея Германия имала един много активен посланик при Високата порта — барон Вангенхайм. Той държал в ръцете си младотурските лидери Енвер паша, Талят паша и Джемал паша. Много факти говорят, че посланикът стоял и зад преврата на 10/23 януари 1913 г. През същата година Високата порта приела предложението германска военна мисия начело с генерал Лиман фон Сандрес да поеме реорганизирането, обучаването и въоръжаването на турската армия. При избухването на Първата световна война Турция обявила неутралитет. Германският посланик барон Вангенхайм и посещаващите Цариград германски политически и военни представители убеждавали младотурските лидери — германофили, че Германия със сигурност ще спечели войната. Ако Турция се присъедини към нея като военен съюзник, тя ще може да си възвърне териториите, отнети ѝ в Европа, на Балканите, в Африка и Азия. Държавите, отнели тези територии, били в противниковия военен лагер — Съглашението (Антантата). Първоначалните военни успехи на Германия били шумно разгласявани от германската и младотурската пропаганда в Турция за спечелване на общественото мнение. Най-запаленият проводник на тази пропаганда бил Енвер паша — бивш военен аташе в Берлин. Той започнал тайни преговори без знанието на повечето от министрите и дори на султана за въвлечане на Османската империя във войната на страната на Германия. На 2 август 1914 г. в присъствието на Енвер, Талят и Халил бей великият везир Саид Халим паша и германският посланик барон Вангенхайм подписали таен договор за военен съюз между Турция и Германия. Параграф първи от договора предвиждал Турция да остане неутрална, но параграф втори я задължавал да се включи във военния конфликт, ако започне война между Германия и Русия. А договорът бил подписан един ден след като войната между Германия и Русия започнала. Параграфи 4 и 5 предвиждали поставянето на турската армия под германско командване. Договорът бил в явно нарушение на турския неутралитет, но великият везир Саид Халим паша не бързал с ангажирането на страната във военните действия, проявявал колебания и изчаждал по-нататъшното развитие на конфликта.

На 10 август 1914 г. два германски военни кораба «Гьобен» и «Бреслау», след като бомбардирали средиземноморски пристанища на Съглашението, преследвани от по-силен английски военен флот, поискали да преминат през Дарданелите в Мраморно море.

Командващият германските кораби адмирал Сушон се обърнал с това искане към Енвер паша. В нарушение на официално провъзгласения неутралитет на Турция Енвер наредил на командването на Проливите да пропусне двата германски бойни кораба да преминат в Мраморно море, което е вътрешно турско море. Държавите от Съглашението енергично протестирали пред Високата порта и настояли двата германски кораба да напуснат в срок от 24 часа тюрските териториални води или да бъдат разоръжени и да не участват повече във военните действия. Младотурските лидери и германското правителство измислили трета възможност: двата кораба да бъдат купени от Турция. Никой не вярвал на тази хитрост, но покупко-продажбата била официално обявена. Корабите били «купени» за 80 милиона марки и станали «турски». «Гьобен» бил преименуван на «Явуз», а «Бреслау» на «Мидили». След тази фиктивна продажба германският военен екипаж останал на корабите. Офицерите и моряците, на брой две хиляди души, начело с адмирал Сушон поставили на главите си турски фесове. В това се изразила промяната след «продажбата».

Турците и сега казват, че много скъпо са стрували двата германски крайцера: колкото Османската империя, която загинала в Първата световна война. «Явуз» и «Мидили» с турски имена и под турски флаг, но с германски екипаж преминали и през Босфора, кръстосвали Черно море и на 29 октомври 1914 г. бомбардирани Севастопол, Одеса и Новоросийск, потопили два руски кораба и един френски. Целта била постигната. На 3 ноември Русия обявила война на Турция, на 5 ноември Франция и Англия също обявили война на новия съюзник на Германия. Султанът и великият везир били объркани. Те не били предварително уведомени за решението за бомбардиране на руските пристанища. «Вай-вай-вай, тези мошеници огън запалиха на главите ни. Изгоряхме. Язык за османската държава» — развикал се великият везир Саид Халим паша, който преди три месеца подписал тайния германско-турско военнополитически съюзен договор. Но преклонил глава пред младотурските авантюристи, които вмъкнали Турция във войната. На 14 ноември шейхюлислямът я провъзгласил за джихад («свещена война за вярата») срещу «неверниците», въпреки че турската армия била поставена под командването на «неверници».

Военното покровителство на Османската империя от страна на Германия, предвидено със съюзния договор, било трудно осъществимо. Двете страни нямали обща граница. За да се установи териториална връзка между тях, правителствата им действали за привличане и на други, междинни страни и на първо място България в коалицията на Централните сили. По такъв начин, смятали младотурските лидери, България няма да претендира за Източна Тракия, която била обещавана на българите от Съглашението.

През годините на Първата световна война тримата младотурски лидери, заемали ключови постове в правителството на «Единство и напредък», поели изцяло и командването на армията. Султанският зет Енвер паша станал военен министър и заместник-главнокомандващ армията. Таят паша станал министър на вътрешните работи, а от 1916 г. велик везир, Джемал паша бил назначен за министър на флотата.

Още преди влизането на Турция във войната те отстранили от армията висши офицери, техни политически противници, или ги изпратили в далечни провинции и поставили в «глуха линия». Енвер виждал като препятствие към кариерата си популярния офицер Мустафа Кемал, бъдещия президент на републиката Ататюрк. За да бъде отдалечен от столицата, Мустафа Кемал бил назначен за военен аташе в София и заел поста си през октомври 1913 г. Членът на комитета «Единство и напредък» Фетхи бей, който често влизал в разногласия с тримата главни ръководители, бил назначен за посланик в София. Когато започнала войната, на посланика и военния аташе била възложена мисията да спечелят България на страната на Германия. В

спомените си полковник Хюсаметин Ертюрк разказва: «Енвер паша извика шефа на разузнаването Сюлейман Аскери бей и му нареди: «Аскери бей, веднага тръгвай за София. Там ще изразиш пред посланика ни Фетхи бей и военния аташе Мустафа Кемал настоятелното искане на правителството ни да положат всички усилия, да правят, да струват, но да осигурят България да заеме място в нашата военна коалиция.»

Мустафа Кемал, който поначало бил противник на участието на Турция във войната, казал, че Германия и нейните съюзници въпреки първоначалните си успехи със сигурност ще бъдат победени. Енвер, Талят и Джемал са авантюристи и фантазори, които ще доведат страната до катастрофа. Той информирал Високата порта, че от разговорите, които имал с отговорни политически и военни ръководители, се убеждавал, че българите не ще влязат прибързано във войната. Въпреки това Енвер паша изпращал неколкократно в София Сюлейман Аскери бей да уговаря Ибрахим, известен терорист, заедно с няколко четници атентатори със задача да се свържат с български четници и да извършат атентати на сръбска територия, за да се предизвика война между България и Сърбия. Мустафа Кемал се противопоставял на нарежданията на Енвер паша, но Хюсаметин Ертюрк твърди, че атентати били извършени.

Извикан на доклад в Цариград, Мустафа Кемал бил поканен на разговор и с генерал Лиман фон Сандрес, който питал:

- Българите още ли не желаят да влязат във войната?
- Не, Ваше превъзходителство — бил отговорът на Мустафа Кемал.
- Защо? Българите още ли не вярват в победата на Германия?
- Според мен още не вярват.
- Как така българите да нямат доверие в победата на Германия?

Мустафа Кемал се позовал на разговор с генерал Фичев, началник на българския генерален щаб, и приключил с думите:

- Намирам за правилно гледището на българите.

Макар и несъгласен с участието на Турция във войната, той поискал да бъде отзован от София, за да защитава родината си, като му бъде възложено командването на някоя войскава част.

В края на декември 1914 г. той получил назначение като командир на дивизия. За голяма победа на турската армия в Първата световна война се смята отблъскването на английския десант при Галиполи от дивизията, командвана от полковник Мустафа Кемал.

За въвличането на България във войната младотурските ръководители упражнявали натиск върху либералната управляваща коалиция на д-р Васил Радославов чрез турската националистическа организация в Западна Тракия и депутатите турци, избрани в Гюмюрджинския изборителен окръг. Турската организация се ръководела не от местни турци, а от офицери крайни националисти, емисари на «Единство и напредък», изпратени от Турция. Те се стремели към установяване на турска автономна администрация в Западна Тракия, която след Балканската и Междусъюзническата война останала в границите на България. Под натиска на организацията били уволнявани български служители и на тяхно място били назначавани турски първенци, свързани с нея.

Правителството на Радославов изгубило изборите на 24 ноември 1913 г., но разпуснало парламента и насрочило нови избори за 23 февруари 1914 г. с участието за първи път и на изборителите в Западна Тракия. Правителството разчитало на подкрепата на ръководителите на гюмюрджинските турци. Лично Радославов оглавил правителствената листа в Гюмюрджинския изборителен окръг, в който чрез фалшифицирани данни за броя на изборителите бил определен

голям брой депутатски места в парламента. Радославов влязъл в предизборно споразумение с ръководителите на турската организация, получил съдействието и на турското консулство в София. В правителствената листа били включени 12 кандидати турци. Този предизборен съюз, неговата пропаганда и цели са твърде подробно разгледани в книгата на Стайко Трифонов «Тракия — административна уредба, политически и стопански живот 1912–1915 г.» Турските ръководители водели предизборната си кампания със сплашвания на сънародниците си да гласуват за правителствената листа и с лозунга: «Който не гласува за нас, той е изменник на вярата ни.» В броя си от 26 февруари 1914 г. в «Мир» предупреждавал: «Ако правителството добие болшинство от 5–6 гласа, то с право ще може да се нарече правителство на Негово величество султана.»

Гюмюрджинските турци масово гласували за правителствената листа и всички кандидати турци били избрани. Правителството спечелило изборите със 126 депутатски места в парламента срещу 119 на опозицията, или разполагало с мнозинство само от 7 депутатски места. Без подкрепата на депутатите турци то не можело да се задържи на власт. На 19 август 1914 г. правителството на Радославов подписало Договор за съюз и приятелство с Турция. Силите от Съглашението, за да спечелят България, обещавали да ѝ бъдат върнати признатата със сръбско-българския договор безспорна зона в Македония и Кавала, ако се присъедини към тяхната коалиция и навлезе с войските си в Одринско. През пролетта на 1915 г. в меморандум до английското правителство Чърчил заявил: «Ние трябва да спечелим България, и то сега. България е силна, нейната армия е готова, нейните териториални искания са справедливи и съвпадат с принципа на националностите, от които трябва да се ръководим. Потискането на българските околии в Македония е само по себе си голяма несправедливост. Предаването на Кавала във владение на Гърция след втората Балканска война, както това се призна още тогава, е твърде неполитичен акт. В исканията на България, така както са формулирани, няма нищо, което да не е разумно и почтено.»

Френският министър на външните работи Делкасе и посланикът в София Панафьо се изказвали за незабавно завземане от българските войски на признаваната българска зона във Вардарска Македония и на Кавала.

На 29 май 1915 г. с нота до българското правителство силите от Съглашението обещавали да удовлетворят българските искания, ако България се присъедини към тях и предприеме военни действия срещу Турция. Обещанията не били много убедителни, изпълнението им се оставяло за след войната и не било ясно как съюзниците на Съглашението Гърция и Сърбия ще бъдат заставени да отстъпят завзетата от тях с Междусъюзническата война Македония. Цар Фердинанд и германофилското правителство на Радославов се основавали на по-щедрите и категорични обещания на Германия. Така с подкрепата и на турската депутатска група в парламента България била въввлечена в Първата световна война в съюз с петвековния си поробител срещу своя освободител Русия и срещу силите на Съглашението. Това ѝ струвало втората национална катастрофа.

С пълна катастрофа завършила Първата световна война и за Турция. Поражението било предвиждано и от бившия султан Абдул Хамид. След започването на Балканската война детронираният и заточен от младотурците в Солун Абдул Хамид бил доведен от правителството на Кямил паша в Цариград, за да не бъде пленен от балканските съюзници. По време на Първата световна война младотурските лидери искали да използват влиянието на Абдул Хамид сред значителни среди от мюсюлманското население. Енвер паша посетил настанения в двореца «Бейлербей» детронирания султан, а и той пожелал да играе някаква политическа роля. «Синко Енвер, наричам те синко, защото ти се смеси с нашето семейство. Ти

си любимият зет на султанската фамилия» — така Абдул Хамид започнал разговора с младотурския лидер. Той напомнил, че през тези 33 години като султан никога не поставял наравно мюсюлманите с християните и смятал, че европейската цивилизация не можела да бъде приспособена към структурите на Османската империя и на мюсюлманската религия. Преминавайки към положението на Турция в световната война, той продължил: «Ти знаеш колко скъпо ни струва войната с Русия през 1877–1878 г., за която парламентът взе решение. С тази война ние загубихме Румелия, загубихме Балканите. Това решение аз не одобрявах, но не можах да се противопоставя на Мидхат паша. Мидхат паша настояваше да се върви по този път. Въпреки героизма, показан при Плевен и Каре, ние бяхме победени. Руските войски стигнаха до Сан Стефано. Офицерите им влязоха в Истанбул и наложиха позорен за нас договор. Много се натъжих, когато научих, че външният ни министър Сафет паша плакал с глас, подписвайки договора. Сега вие сте влезли във войната. Направили сте това прибързано. Под влияние на настроенията си сте хвърлили страната в опасност.»

Пораженията си по фронтовете младотурските лидери компенсирали с «победи» над християнските народности в Османската империя, които наричали «османлийски равноправни поданици на султана». Унищожителен удар бил нанесен на арменците. Правителството на «Единство и напредък» прилагало на практика издадената навремето от султан Абдул Хамид заповед: «За да се реши арменският въпрос, е необходимо да бъде ликвидиран веднъж завинаги арменският народ.» Министърът на вътрешните работи, а от 1916 г. велик везир Талят паша ръководел операцията за изстреблението на арменците. През 1915–1916 г. правителството прилагало политика на истински геноцид над арменското население в Турция. В духа на политиката на Абдул Хамид Талят паша издавал директиви, в които заповядвал на военните и административните власти: «Трябва да се сложи край на съществуването на арменците. Не трябва да се прави разлика между възраст и пол, не трябва да се проявява милост към жени, деца, инвалиди, не трябва да се подбират средствата за унищожение. Никакво угризение на съвестта.»

Избитите, изклани и умрели при депортиране арменци през 1915–1916 г. се определят на 1,5 милиона души. «Аз съм уверен, че в цялата човешка история няма толкова ужасяващи факти като фактите за това клане» — пише в спомените си непосредственият свидетел на трагичните събития, тогавашният американски посланик в Цариград Хенри Моргентау.

През 1918 г. събитията се развивали с главоломна бързина. На 3 август умрял султан Мехмед V Решад. На султанския трон се възкачил 36-ият поред и последен падишах на Османската империя, султан Мехмед VI Вахдедин, син на Абдул Меджид и брат на Мехмед Решад и Абдул Хамид. Същата година османската армия била разгромена, както и армиите на другите страни в коалицията на Централните сили начело с Германия. В началото на октомври Високата порта направила опит за преговори за сключване на примирие и мир. Държавите от Съглашението отказали да преговарят с младотурските лидери. Тези лидери побързали да напуснат потъващия параход. С германски военен кораб те избягали от разорената от тях страна. По-късно тримата «герои», толкова възхвалявани от младотурската пропаганда, били осъдени като предатели на отечеството, главни виновници за катастрофата на държавата. Присъдите им били изпълнени от други: Талят паша бил убит от арменски революционери в Берлин, Енвер паша бил убит в Централна Азия, където тичал по вятърничавата идея за велика Турция — Туран, Джемал паша бил застрелян на улицата в Тифлис (Тбилиси) от арменски отмъстител. Арменски революционери убили и младотурските ръководители бившия велик везир Саид Халим паша и един от палачите на арменците — члена на Върховния комитет на «Единство и напредък» д-р Бахаедин Шакир.

Преговорите за прекратяване на войната били започнати от новото правителство с велик везир Изет паша. Примирието между Турция и Съглашението било подписано на 30 октомври 1918 г. Турция признала пълната си и безусловна капитулация. На 13 ноември 60 военни кораба на съюзниците от Съглашението преминали през Проливите и акостирали в Босфора до султанския дворец «Долма бахче» с насочени към него оръдия. Столицата на Османската империя била окупирана. На 8 февруари 1919 г. в нея влязъл на бял кон командващият френската източна армия генерал Франше д'Епре, приветстван от християните. Цариградските гърци застлали пътя му с турски знамена, по които тъпчел конят на генерала, така както навремето влязъл в Цариград завоевателят на византийската столица султан Мехмед II Фатих. Цариград и Проливите били окупирани от английски войски. Френски и италиански войски окупирали обширни територии в Южен Анадол, гръцки войски завзели Измир и Егейската област на Западен Анадол, стигнали на 100 км. до Анкара. Турците трябвало да се простят с владенията си в Европа, Африка и Азия.

Разпокъсването и подялбата на Османската империя било потвърдено със Севърския договор, подписан на 10 август 1920 г., но Гърция продължила настъплението си, за да завземе целия Западен Анадол и Източна Тракия.

Авантюрата за вмъкването на Турция в Първата световна война, за която най-голяма отговорност носели лидерите на младотурската партия «Единство и напредък», струвала освен това на турския народ по официални данни 2 290 000 души убити, умрели от рани и болести, ранени и изчезнали.

За да запази трона си, султан Вахедин приел подялбата на държавата си и покровителството на силите победителки. Той съставил правителство, което изпълнявало заповедите на окупаторите.

Голямата част от турския народ не приела окупацията. В лицето на Мустафа Кемал (Ататюрк) турците намерили своя ръководител в борбата за изгонване на чужденците, за освобождението и независимостта на Турция. На 19 май 1919 г. Ататюрк слязъл в Самсун и поставил началото на въоръжена борба — националноосвободителната война. Тази война била жестока и продължителна. Султанът и неговото правителство създали т. нар. Халифска армия за война срещу националноосвободителното движение. Ататюрк, Иньоню и най-близките им сътрудници били осъдени на смърт от султанския съд. За Ататюрк султан Вахедин казал: «Мустафа Кемал е един македонски бунтовник, за когото не е ясно каква кръв тече в жилите му. Може би българска, гръцка, сръбска! Около него няма никакви истински турци. Тези разбойници може да мислят, че аз ще преклоня глава пред тях, търсят помощ отвън и намират такава помощ от болшевиките. Политиката, която следват, не е друга освен политика на болшевиките.»

Турция тръгнала след Ататюрк. Победата дошла след близо четири години националноосвободителна война със сключването на Лозанския договор на 24 юли 1923 г. Разгромът на гръцките войски бил последван от избиването на стотици хиляди гърци и повече от два милиона прогонени от Западен Анадол и други райони, за да бъде премахнато гръцкото население от Турция. Англия, Франция, Италия и Гърция напуснали завзетите от тях територии в Анадола и Цариград. Севърският договор бил анулиран. Султан Вахедин избягал с английски военен кораб, така както през 1918 г. избягали с германски военен кораб младотурските лидери Енвер паша, Талят паша и Джемал паша. Членовете на султанската фамилия били експулсирани от Турция и им било забранено да се завръщат в страната.

На 29 октомври 1923 г. Турция била обявена за република. Мустафа Кемал, наречен Ататюрк (баща на турците), бил избран за президент на републиката. Той бил смел реформатор.

Премахнал монархията и халифата, отделил религията от държавата, отменил законите на шериата, забранил проповядването на религията в училищата, забранил многоженството, носенето на фес, чалма и фередже, въвел граждански кодекс по европейски образец, граждански брак, европейско облекло, латиница вместо арабската писменост, обявил чисто турския град Анкара в Централен Анадол за столица на нова Турция.

Цариград престанал да бъде столица, Високата порта била затворена. Дошъл краят на султаните. Турция била обърната с лице към Европа. След 624 години съществуване Османската империя преминала в историята.
